

A normán innen és túl

A NORMÁN INNEN ÉS TÚL

Tanulmányok a Történeti Kollégium
konferenciájának előadásaiból

Történeti Kollégium
2017

*A kötet megjelenését
az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának Tudományos Bizottsága
és a PatikaPlus gyógyszertárhálózat támogatta*

Szerkesztők:
Kovács Janka
Kökényessy Zsófia
Lászlófi Viola

A címlapon Jef Aérosol munkája látható.

Kiadja az ELTE BTK Történeti Intézetében működő
Történeti Kollégium.

ISBN 978-963-284-882-2

Nyomdai előkészítés: Gembela Zsolt
Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

TARTALOMJEGYZÉK

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	7
ELŐSZÓ	9
TÖRVÉNY ÉS NORMASZEGÉS	
Molnár Dániel	
Deviancia, ideológia, politika	
Az 1640-es évek új-angliai bestialitási hulláma	13
Bálint Petra	
„Csak valamennyire, de egészen lopásnak sehogy sem ösmerhetem”	
A bűnösség kérdése és határai a 18-19. századi köznép körében	29
Bezsenyi Tamás	
„Nem szabad minden egyszerű tolvajlásból rendszer-ügyet csinálni”	
A szocialista kori magánkereskedelem és állami vendéglátás területén jelentkező szervezeti és szervezettséget mutató bűnelkövetői hálózatok összehasonlítása	47
Polyák Petra	
Társadalmi bíróságok a felsőoktatásban az ötvenes évek elején	79
Szász Antónia	
A kiberbűnözés társadalmi kontextusa	95
REPREZENTÁCIÓK	
Kovács Janka	
Nyomor, bűn és kiszolgáltatottság.	
Női szerepek a londoni „alvilágban” a 16-17. századi irodalmi források tükrében.....	125
Steinmacher Kornélia	
A boszorkányság 19. századi irodalmi tükre.	
A bűnbakképzés és normaszegés határpontjai Arany János <i>Vörös Rébék</i> , Mikszáth Kálmán <i>Galandáné asszonyom</i> és Cholnoky Viktor <i>Polixéna kisasszony pöre</i> című műveiben	145

Bálint Angelika

„A nyomornak nincs mit kockáztatnia”

A kriminalizáció logikája a szegénység 20. század eleji ábrázolásaiban. 165

Lászlófi Viola

A nemzet történeéséből tudományos csaló – a magyar Osszián-történet 181

VALLÁS ÉS NORMARENDSZER

Kökényessy Zsófia

Család és normaszegés Szent Ágoston *Vallomásaiban* 203

Gyöngyössy Orsolya

Adatok a római katolikus plébánosok erkölcsfegyelmezési gyakorlatának vizsgálatához a 19–20. században 215

Frauhammer Krisztina

A test a Szentlélek temploma (Normaszegő szexualitás?) 227

ABSZTRAKTOK 247

ENGLISH ABSTRACTS 256

SZERZŐINK 265

Köszönetnyilvánítás

A Történeti Kollégium 2016 márciusában rendezett konferenciája a deviancia történetének kutatása köré szerveződött, és fő célja a peremállapotok, a marginalitás és a normaszegés problematikájának többféle látószögből való megvilágítása volt. A társadalom által konstruált normaszegő viselkedési mintázatokat minden korszakban a társadalom „betegségeként” kezelték. Az, hogy egy adott közösségen belül miként azonosítják a közösségi normáktól eltérő viselkedést, minden esetben nagyon viszonylagos, ezért a modern fogalommal devianciaként értelmezhető társadalmi, illetve közösségi normaszegő viselkedési mintázatokat minden esetben a saját idő- és térbeli kontextusukban kell értelmeznünk. Erre, a deviancia fogalmának körüljárására és különféle kontextusokban történő bemutatására tesznek kísérletet a kötetben szereplő tanulmányok, a konferencián elhangzott előadások írásos változatai.

Köszönettel tartozunk mindazoknak, akik szekcióvezetőként részt vettek a konferencia programjának lebonyolításában, így *Krász Lillának, Tóth Eszter Zsófiának, Valuch Tibornak és Varga Zsuzsannának.*

A kötet szerkesztésében nyújtott értékes segítséget, a szövegek szakmai lektorálását és a gyakorlati tanácsokat köszönjük *Gyimesi Emesének, Mihalik Bélának, Müllner Andrásnak, Nagy Zoltán Andrásnak, Perényi Rolandnak, Pikli Natáliának, Sággy Marianne-nak, Takács Ádámnak, Takács Tibornak, Tóth G. Péternek és Vaderna Gábornak.*

Köszönjük a Történeti Kollégium közösségének a konferencia szervezésében nyújtott támogatást, oktatóink közül különösen a Kollégium elnökének, *Halmos Károlynak* és *Szijártó Istvánnak*, hogy aktív segítséget nyújtottak mind a konferencia lebonyolításában, mind pedig jelen tanulmánykötet szerkesztési munkálataiban.

Külön köszönet illeti *Novák Veronikát*, aki hasznos tanácsaival, állandó támogatásával és a tanulmányok szerkesztésében nyújtott segítségével járult hozzá a kötet megjelenéséhez.

A Kollégium doktorandusz hallgatói közül hálásak vagyunk *Molnár Dániel Mártonnak*, a kötet munkálatai során felmerülő gyakorlati teendők ellátásában nyújtott nélkülözhetetlen segítségéért.

Budapesten, 2017 áprilisában

A szerkesztők

Előszó

Nincs örömtelibb bemutatkozási lehetősége egy tudományos célokat kitűző közösségnek, mint egy jól sikerült konferencia előadásából készült szép kötet. Megragadom hát az alkalmat, hogy röviden szóljak az összeíjvetelt megszervező Történeti Kollégiumról.

A Kollégium 2002-ben alakult, egyetemi oktatók és hallgatók önkéntes társulásaként. Bár tagjai jobbára az ELTE történelem szakos hallgatói, és az egyetem Történeti Intézetének oktatói, a közösség formailag nem kötődik az egyetemhez. A Kollégium kezdettől fogva arra törekedett, hogy támaszt nyújtson azoknak a hallgatóknak, akik többet kívántak teljesíteni a szakos képzésben elvártaknál. Ha visszakeresnénk, a Kollégium tagjai közül hányan vettek részt, és milyen eredménnyel a különböző országos tudományos diákköri konferenciákon, valószínűleg az igen eredményes diákkörök között találánk a Kollégiumot – holott nem is diákkör. Több annál: közösség, öntudatos közösség.

Mire föl az öntudat? Mi teszi eredményessé a kollégiumi munkát? Minden biznnyal a rendszeresség. A Történeti Kollégium alapelve kezdettől fogva a tutorálás, ami nem csak kutatási témavezetés, hanem orientálás és képességfejlesztés is. A tutorok nem csak az egyetemi oktatói gárdából kerülnek ki, hanem vannak közöttük, akik már a Kollégium szenior tagjai – tehát már a doktori képzésben vesznek részt, vagy már régen az egyetemtől távoli munkahelyen dolgoznak.

Miként e konferencia mutatja, a Kollégium jó alkalmat kínál arra is, hogy a junior tagok (tehát a bakkalaureátusi és a mesterképzésben részt vevők) megismerkedjenek a tudományos élet járulékos elemeivel, az előadással, a konferenciák megszervezésével és a konferenciákon összegyűlt ismeretek megjelentetésével.

Ezúton köszöntve az olvasót, kívánok további sok sikert a konferencián részt vetteknek (akik nem csak kollégiumi tagok), a konferencia megszervezőinek, a kötet megvalósítóinak, és mindazoknak, akik a Kollégium tagjaiként aktivitásukkal életetik és működtetik a Kollégiumot.

Budapesten, 2017 áprilisában

Halmos Károly
a Történeti Kollégium elnöke

TÖRVÉNY ÉS NORMASZEGÉS

Molnár Dániel Márton

Deviancia, ideológia, politika – Az 1640-es évek új-angliai bestialitási hulláma

1642. február 26-án a connecticuti New Havenben letartóztatták a közösség által mindig is megvetett George Spencer kikötői munkást. Spencer tökéletes ellentéte volt a település puritán lakóinak: rendszeresen lerészegedett, trágárkodott, hangoskodott és nem vett részt az istentiszteleteken sem. Többször részesült már büntetésben kisebb köztörvényes bűncselekmények miatt.¹ Ezúttal viszont egész mással vádolták; olyannal, ami az életébe is kerülhetett. A vád bestialitás (a korabeli szóhasználatnál *buggery*), vagy zoofília volt. Több tanú is állította, hogy Spencer egy kocával közösült.² A vádlottat ekkor a bíróság meghatározatlan időre fogságba zárta. Az elfogatásra azután került sor, hogy az egyik gazda kocája torzszülött állatot hozott világra, amelynek külső jegyei hasonlítottak Spencer arcvonásaihoz.³ Spencer kezdetben tagadott, sőt, védekezett és azt állította, ha egy gyermek molesztálásáért korábban a bíróság csak korbácsolásra ítélt egy férfit, akkor neki sem kellene meghalnia, mert az ő bűne ennél enyhébb.⁴ A tanúk azonban ellene szóltak, vallomásaiba sokszor belezavarodott, így a bíróság a telepeken akkoriban hosszúnak számító, közel két hónapos tárgyalás után halálra ítélte. Április 7-én este a bíróság tagjai felkeresték és tájékoztatták, hogyha nyilvánosan bevallja bűneit, elkerülheti az akasztást. Spencer kapott az ajánlaton és másnap mindent bevallott a nyilvános vesztőhelyen. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – mégis felakasztották, a kocát leszúrták és döggútba dobták. Ez volt a New Havenben hozott és végrehajtott első halálos ítélet.⁵

Ha azt gondolnánk, ez az abszurd és bizarr eset, amelyben egy vallásos közösség elítélte a közösségen kívül álló, megvetett személyt, egyedi volt, akkor tévedünk. Ebből az időszakból – és csak ebből – több esetet is feljegyeztek a partvidék más településein.⁶ Ezek közül a legismertebb a plymouth-i, amely a térség első településén, a *Mayflower* utasai által alapított településen történt. Thomas Grangert,

¹ *Records of the Colony and Plantation of New Haven, 1638–1649.* (A továbbiakban RNH.)

² RNH: 62.

³ Murrin 1998: 25; RNH: 64.

⁴ RNH: 70–74.

⁵ A fent hivatkozott feljegyzések szerint.

⁶ Mind a puritán kolóniákban, mind a déli ültetvényes gyarmatokon. Azonban az 1640-es évek első felében Új-Anglia ebben a tekintetben kiemelkedő volt.

egy 16–17 év körüli fiatalembert „érték tetten” egy kancával.⁷ Ő nem védekezett, bevallotta, hogy szexuális viszonyt folytatott a neki munkát adó gazda számos más háziállatával: bárányokkal, tehenekkel, sőt egy pulykával is. Az ő tárgyalása éppen ezért gyors volt. 1642. szeptember 7-én tartották a tárgyalást és a kivégzést is, előtte az állatokat szintén megölték és döggútba dobták.⁸

A puritán közösségekről kialakult, sokszor sztereotipikus képbe beleillenek ezek az esetek, látszólag semmi meglepő nincs a dologban: szigorúan vallásos, számos tabuval rendelkező, az élet minden területét szabályozó közösségek a normáktól eltérően viselkedő személyeket ítélnék halálra. Azonban, közelebbről megvizsgálva a puritán közösségek ítélkezési módszereit, ezek az esetek egyáltalán nem illeszkednek az általános gyakorlatokhoz.

Jelen tanulmánynak két célja van. Az egyik, hogy bemutassa, a 17. századi Új-Anglia puritán közösségeinek erkölcs- és büntelfogásáról élő sztereotípiák korántsem felelnek meg a források által mutatott képnek. A másik része pedig egy gondolat kísérlet lesz, amely során az amerikai történészek által már vizsgált bestialitási eseteket, eseménysorozatot, új kontextusba helyezi.

Mindennapos vád? – Bestialitás a kora újkorban

A bestialitás vagy zoofília az állatokkal történő nemi aktust jelenti, és bár elsőre bizarrnak tűnik, korántsem volt ritka jelenség a korszakban. Már az ókorban is volt nyoma a zoofiliának, és sokszor lényeges motívumként szerepelt a mítoszokban is, hogy Zeusz állat alakjában „rabolja el” a neki tetsző nőket.

A zsidó hagyomány kezdetektől fogva elítélte és halállal büntette a zoofiliát, ezt bizonyítja a *Leviták Könyvének* leírása is.⁹ Ez a tradíció a kereszténységbe is átkeült, és különösen erősen jelentkezett az *Ószövetség*hez jelentősen visszanyúló kálvini eredetű egyházakban. A kora újkori Európában bűncselekménynek számított, törvényi szankciója a halálbüntetés volt.

Ennek ellenére elterjedt jelenség volt. Különösen fiatal férfiak körében jelenik meg – a homoszexualitáshoz hasonlóan – bizonyos időszakonként, egyes vélemények szerint akkor, amikor a nemek aránya a közösségben erősen eltolódik a férfiak javára.¹⁰ Az elítéltek túlnyomó része egyébként férfi volt. A korszakban szintén közrejátszik a perek sokasodásában az állami ellenőrzés erősödése: az államhatalom ezen a téren is igyekezett reprezentálni növekvő hatalmát, erejét, kontrollját. A bíróságok és hatóságok sokszor „felkaptak” esettípusokat, és ezeken

⁷ *Plymouth Court Records* II. (A továbbiakban PCR.)

⁸ PCR II.

⁹ 3 Móz 20,15.

¹⁰ Az angliai-skóciai homoszexualitás kérdéseire lásd például: Bray 1990; Reay 2009; Európáról: Dynes 1992; Licata–Petersen 2013.

keresztül akarták erejüket, hatékonyságukat megmutatni. A bestialitás is gyakran tartozott az ilyen esetek közé, ugyanakkor egyes időszakokban a társadalom és az államhatalom sem mindig ítélte el teljes szigorral. A feljelentés sokszor nem jutott el a tárgyalási szakaszba, vagy a tárgyaláson hoztak enyhe ítéletet, sokszor csak pénzbüntetést szabva ki.¹¹ Amikor vádemelésre került sor, majd halálos ítélet született, ez rendszerint egy nagyobb társadalmi trauma következménye volt, különösen tömeges perek esetén. A bestialitás vádpontként ugyanis – kevés kivétellel – mindig férfiaknál fordult elő, és megfeleltethető a boszorkányvádnak. Nőknél az állatokkal való közösülés jellemzően ritkán fordult elő, akkor is a boszorkányvád egyik elemeként, ám ez is inkább skandináv hagyomány.¹² Férfiaknál lehetett a női boszorkányperekkel párhuzamos jelenség: amikor a nőket boszorkányságért, akkor a férfiakat gyakran bestialitásért ítélték el.

A két vád között jelentős hasonlóságok vannak. Az egyik legfontosabb, hogy kizárólag tanúvallomásokon alapultak, tárgyi bizonyítékok nem voltak, vagyis a bizonyítás során a vádlott állt szemben rendszerint több vádlóval, és a bíróságnak ez alapján kellett ítéletet hoznia. Tárgyi bizonyítékként néha felvonultattak torzszülött állatokat is, az aktus következményeként bemutatva őket.¹³ Sajátságos jelenség a bestialitásnál a vallomást tenni tudó „sértett” hiánya,¹⁴ illetve az, hogy a „sértett” ugyanarra a sorsra jutott, mint a bűnöző. Bestialitás esetén ugyanis az érintett állatot – akivel szemben a korabeli felfogás szerint erőszak történt – levágták és döggútba dobták vagy elégették. Ennek oka, hogy az érintett állatokat „emberi jellegűnek” tartották, elfogyasztásuk pedig emiatt kannibalizmus lett volna.

A boszorkányváddal való hasonlóságok okán a vád felhasználhatósága is hasonló: alkalmas a többségi társadalomtól eltérő – akár felfele is kilógó, gyorsan meggazdagodott vagy eleve a többségnél tehetősebb – személyek meghurcolására, elítélésére és eltávolítására, kivégzésére.¹⁵ Az ítélethez nem kellett feltétlenül elkövetni a tettet, néhány tanúvallomás is elégnék bizonyult. Éppen ezért vetődhet fel az új-angliai eseteknél is a koncepciósperspektíva. Valószínűtlen, hogy a térségben mindenkinek ugyanabban az évben jutott eszébe állatokkal közösülni, ahogy az is valószínűtlen, hogy erre a jelenségre csak ebben az évben figyeltek fel a hatóságok, jelentette a lakosság, és hoztak ítéleteket a bíróságok. És bár a települések lakói a szigorú törvényeikkel és erkölcsökkel váltak híressé-hírhedté, a büntetési gyakorlatok vizsgálata ennél jóval árnyaltabb képet mutat.

¹¹ A skóciai bestialitásról: Maxwell–Stuart 2006; Angliáról: Thomas 2011.

¹² A nőknél a bestialitás általában „belépő” volt a boszorkányéletbe: a vádak szerint a legtöbbször kecskével közösültek, ami az ördögöt szimbolizálja. Homoszexualitással – szodómiával – a korban szintén jórészt férfiakat vádoltak.

¹³ Kora újkori „szörnyekről” lásd például: Niccoli 1990.

¹⁴ Boszorkányságról bővebben: Klaniczay 1996: 230–298.

¹⁵ A jobbmódúak meghurcolása megjelent a salemi boszorkányperekben is.

A büntető törvénykönyv – a szokásjog és az írott jog

A törvények és az ítéletek több szempontból is árulkodóak lehetnek egy adott társadalom tekintetében. Egyfelől megmutatják az adott bűncselekménynek a hatalom általi megítélését, illetve azt, hogy a törvényhozó hatalom a bűncselekményt mennyire kezeli súlyosként, végezetül rámutat arra is, hogy az ítélet mennyire volt gyakori.¹⁶ Egyértelműen természetesen nem lehet meghatározni, hogy melyek voltak a leggyakoribb és a legsúlyosabbnak tartott bűncselekmények, ezek megállapításához az eljárásokat is számszerűen sorba kellene venni. Ez utóbbtól azonban most eltekintek. A törvények jellege, szellemisége és az ítélezés bemutatása viszont szükséges, mert vázlatos képet adhatnak a település lakóinak, vagy legalább is szellemi–politikai vezetőiknek büntetőfelfogásáról. Bár a telepések¹⁷ már az első évektől kezdve ítéleteket hoztak, egészen 1636-ig nem volt semmilyen írott formája annak, hogy egy adott bűncselekményt milyen büntetéssel kell szankcionálni. A szankciók, sőt, a bűnmeghatározások hiányában a korabeli angliai gyakorlatot alkalmazták, azaz minden bűncselekményt az idevágó angliai büntetéssel sújtottak. Ennek nyomát egyébként még az 1636-os plymouth-i *General Fundamentals*ban is megtaláljuk, amelynek szövege gyakran említi, hogy „*úgy, mint Angliában*”, például az esküdtbírótság vagy a fogva tartás, személyi szabadság kérdéseiben.¹⁸ Ebben a kodifikációban egyébként nem találunk konkrét bűnököt megemlítve, csupán az eljárást szabályozta az angliai mintát követve. Ebben semmi különös nincs, elvégre angol koronagyarmatokról van szó.¹⁹

1636 novemberében, nem sokkal a fent ismertetett okmány után született meg az a dokumentum, amely a halálos vétségeket – és az egyéb súlyosabb és enyhébb törvény- és szabályszegések szankcióit – mutatta be. Halálbüntetés járt az alábbiakért: szándékos gyújtogatás, szándékos emberölés (ezek a nyilvánvalóan köztörvényes esetek), bestialitás, szodómia, házasságtörés, boszorkányság (ezeket erkölcsi jellegű cselekedetként definiáltam), valamint a korona elleni lázadás (politikai indíttatású).²⁰ A fenti kategóriákba sorolt bűncselekmények nem voltak meghatározva; a törvény nem írta körül, mi számított szodómiának vagy általában deviáns szexuális viselkedésnek, az egzakt meghatározás hiánya csak a két köztörvényes bűncselekménynél nem jelent problémát. Érdekes az összefonódás a házasságtörés

¹⁶ A büntetésekről, ítélezésről a kora újkorban: Dümlen 1990.

¹⁷ 1629-ig csak Plymouthról beszélhetünk, a többi várost: Bostont, Salemet és New Havent csak az 1630-as években alapították.

¹⁸ *The General Fundamental*, 1636; Elemzése: Haskins 1988: 38–45.

¹⁹ A korai telepek ítélkezési gyakorlatát vizsgálj és mutatja be: McManus 2009; Nelson 2008.

²⁰ *Capital offences lyable to death*, 1636. (<http://www.histarch.illinois.edu/plymouth/laws1.html> – Letöltés: 2017.01.28.); illetve MacManush 2009: 8–12. Később, az 1650-es évektől az istenkáromlók, vallási elhajlók (kvékerek, baptisták) és az ateisták is halálbüntetésben részesülhettek egyes gyarmatokon, elsősorban Massachusettsben.

(*adultery*) és a paráznaság (*fornication*) között, lévén mindkettő a házasságon kívüli nemi aktust szankcionálta. Ha az „elkövetők” közül az egyik házas volt, a másik viszont nem, akkor az elsőt házasságtörésért, a másodikat paráznaságért ítélték el. Ez nem lényegtelen különbség, ugyanis a paráznaságért nem szabtak ki halálbüntetést. Ez utóbbiért pénzbüntetés és korbácsolás járt, hasonlóan számos más bűncselekményhez, ahogy az a mellékletben található táblázatban²¹ bemutatott példákön látható.

Talán meglepőnek tűnhet a szankcionálandó esetek hosszú és változatos listája; ezek között minden „erkölcstelennek” vagy szabálytalannak tartott cselekedet fel van tüntetve. Csakhogy a korabeli Európa legtöbb részén, így a mintául szolgáló Angliában is, a korban hasonló jellegű és mennyiségű törvények, szabályok uralkodtak. Az angliai szokásjog erőteljes, vallási alapú gondolatokkal elegyedik, és az élet minden területén hangsúlyossá teszi a szabálykövetést. A lista sok helyen inkább egy erkölcsi- és normarendszer erősítését célozza. A kiragadott példákön is látszik, hogy a törvények sok kisebb kihágásra tértek ki, amelyekért pénzbírság járt. A korbácsütéshez, mint első látszatra kegyetlen büntetéshez hozzá kell tenni, hogy rendelkezés szabályozta azt, hogy végrehajtásának módja nem veszélyeztethette az elítélt életét és nyomorékká sem tehetette. Ennek oka az lehetett, hogy az alacsony lakossággal és munkaerő-hiánnyal, valamint sokszor a mindennapos megélhetéssel is küzdő telepések nem engedhették volna meg maguknak azt, hogy a büntetés miatt megnyomorodottakat eltartsák.

Meg kell említeni, hogy azok a társadalmi különbségek, amelyek ekkor még megvoltak mind az Óvilágban, mind Virginiában, Új-Angliában hiányoztak. Ekkor még a kiemelkedően vagyonos réteg, illetve a mélyszegénységben élők szinte teljesen hiányoztak a telepekről. Ennek ellenére a törvény előtti egyenlőségről, illetve a társadalmon belüli csoportok hiányáról nem beszélhetünk. A települések lakóit ugyanis két nagyobb csoportra lehet osztani: szolgákra (*servants*) és szabadokra (*freemen*), akiknek a megkülönböztetése törvény előtt is létezett. A szolgát természetesen nem úgy kell elképzelni, mint egy jobbágyot vagy rabszolgát, szolgaságát ugyanis maga vállalta, szabad akaratából, szerződéssel.²² Ezt a lehetőséget általában nagyon szegény emberek vállalták, hogy így fizessék ki a hajóutat az Újvilágba, valamint, hogy megteremtsék kezdőtőkésüket, egzisztenciájukat. A szolgák esetén a leggyakoribb bűneset, amiért a bíróság elé citálták őket, a szolgálat megtagadása vagy a szökés volt. Ezekben az esetekben a legtöbbször vissza kellett térniük urukhoz, és tovább szolgálni, szolgálati idejükből pedig kiesett a szökés ideje.

²¹ Lásd a mellékletet.

²² A szolgákat több dologtól is eltiltották, valamint esetekben egyes bűnöket szigorúbban büntettek. (Demos 1999: 107–118.)

Szigorú törvények – engedékeny bírák

A telepések erkölcsi–morális felfogását talán még érthetőbbé teszi, ha megvizsgáljuk a korabeli Európa kálvinista államait vagy közösségeit. Az alábbiakban tekintsük át röviden a korabeli kálvinista joggyakorlatot, amely a szexuális kihágások esetében igen szigorú volt. Egyes erkölcsi bűntettek, mint a homoszexualitás vagy a házasságtörés, a 18. századig máglyahalált vonhattak maguk után. A házasságon kívüli nemi élet Kálvin Genfjében háromféle büntetést eredményezhetett: amennyiben egyedülálló volt mindkét elkövető, úgy pénzbírságot és elzárást, ha az egyik házas, akkor a nem-házasnak száműzetést és mindkettőnek korbácsolást, ha mindkettő házas volt, akkor pedig halált.²³ John Knox skót reformátor még a korban is szélsőségesnek mondható erkölcsi szigort tartott kívánatosnak. Kitartóan támadta Stuart Máriát nem csak katolicizmusa, hanem házasságtörő (*adulterous*) kapcsolatai (és általában női mivolta) miatt is. Skóciában már ez utóbbi is magával hozta a kivégzést, valamint súlyos büntetés járt a paráznaságért (*fornication*) is.²⁴

A homoszexualitás szinte mindenhol halálos bűnnek számított, ám ugyanakkor ez a típusú vád viszonylag ritka volt. Sokszor nevezték eretnekségnek, és ennek megfelelően kezelték.²⁵ Fontos, hogy nem csak az egyház, hanem az állam is halálos bűnnek tartotta (része volt a büntetőjognak, így például az 1532-es *Carolina* is szól róla, mint halálos bűnről). Említésre méltó az az általános gyakorlat, hogy a 20 év alattiakat csak nyilvánosan megkorbácsolták vagy száműzték.²⁶

Fontos megjegyezni azt is, hogy a vallásosság felerősödése mindig magával hozta a szexuális devianciákkal, elsősorban a homoszexualitással, valamint a boszorkánysággal kapcsolatos ítéletek növekedését – vagyis ez nem feltétlenül jár együtt az elkövetett esetek növekedésével. Valahányszor egy közösségben – felekezettől függetlenül – megerősödik a vallási fanatizmus, az egyházi és világi bíróságokon megnövekszik a szexuális deviancia valamely formájával kapcsolatos esetek száma. Ennek okai sokfélék: elég egy szélsőségesebb lelkipásztor vagy egy, a közösséget fenyegető külső veszély, rossz termés, háború, tehát szinte bármi, amivel a kora újkori embereknek gyakran szembe kellett nézniük.

A telepék bíróságai egyébként sok tekintetben különböztek az európaiaktól. Nem volt például fellebbezési lehetőség, vagyis a településeken (*settlement, plantation*) hozott ítéletekkel nem lehetett egy területi (*colonial*) bírósághoz fordulni, mivel ilyenek nem léteztek. A településeken a vallási szabályok megsértése és a

²³ Monter 2013: 43–47.

²⁴ Knox nőkről alkotott véleményéhez lásd: Bullough–Shelton–Salvin 1988: 170–173; Thompson 1992: 50–54.

²⁵ Jellemzően német források. Európa nagy részén az 1750-es évekig általános gyakorlat volt a homoszexuálisok kivégzése. (Dynes 1992: 213.)

²⁶ Monter 2013: 45.

politikai, valamint köztörvényes esetek, súlyuktól függetlenül, ugyanannál az intézménynél kerültek tárgyalásra. Ez egyébként sok európai kálvinista területen, leghangsúlyosabban Skóciában, létező gyakorlat volt, mivel az egyház által kialakított erkölcsi normákat sokszor a világi törvények közé emelték.²⁷ Emiatt a bíróság az egyik nap még káromkodásért vagy lenge öltözékért bírságot, esetleg lopási ügyben járt el, másnap pedig akár akasztatott. A bíraskodás különböző szintjei tehát egyetlen, településszintű bíróságban olvadtak össze.²⁸

Hogy jobban érthessük a telepek ítélkezési gyakorlatát, tekintsük át a tárgyalási bűneseteket és a kiszabott büntetéseket. Ezt megtehetjük a már említett *Plymouth Court Records*, illetve New Haven és Salem hasonló irataiból²⁹ álló forráskorpusz vonatkozó részeinek vizsgálatával. Az 1642-ig legbőszégebb plymouth-i anyagban röviden, néhány mondatban kerültek összegzésre az esetek. Az iratokban feltüntették az elkövető és a sértett nevét, nemét, jogállását, az elkövetett bűnt és a kiszabott ítéletet, az eljáró bírók, esküdtek és ülnökök neveit viszont nem, mint ahogy azt sem, hogy ezek világi vagy egyházi értelemben vett bíróságok voltak. Mivel azonban a Plymouth és más puritán kolóniák esetében a kettő nem vált el egymástól, a megkülönböztetés hiánya itt nem okoz problémát.

Halálbüntetéssel végződő esetet, a korábban ismertetett, meglehetősen tág, nem konkretizált kategóriák ellenére, keveset találunk. 1623-ban történt egy akasztás lopás miatt, a büntetést azonban nem azért szabták ki, mert a bűn súlyosnak számított a telepesek szemében, hanem azért, mert az elítélt sorozatos lopásaival feldühítette az egyik indián törzset.³⁰ A halálos ítélet kimondása esetében tehát inkább a diplomácia és az elrettentés céljait szolgálta, mint ahogyan a település lakói és indián vezetők előtt végrehajtott akasztás is. Ezt követően öt halálos ítéletet találunk gyilkosságért. 1630-ban felakasztották John Billingtont, mert egy vita során lelőtt egy másik telepest.³¹ 1638-ban Arthur Peach, Thomas Jackson és Richard Stinning egy indián meggyilkolásáért és kifosztásáért bűnhődött, negyedik társuk elmenekült a büntetés elől.³² 1648-ban pedig Alice Bishopot akasztották fel, miután a feltehetően elmeháborodott nő megölte saját négyéves kislányát.³³ Egyben ő volt az első angol telepes nő is, akit halálra ítélték és kivégeztek. A halálos ítéleteket kizárólag akasztással hajtották végre.

²⁷ Hanks 1999: 68. Az eddigre már-már kálvinista „mintaállammá” alakult Skócia hatása az angol puritán telepesek gondolkodására – a földrajzi közelség és kulturális hasonlóságok miatt is – nem csak itt érhető tetten.

²⁸ Európában a korban csak a legfelső, sokszor csak királyi bíróságok hozhattak halálos ítéletet.

²⁹ NHR, ill. SCR. Mivel ezeken a településeken nem történtek főbenjáró bűnesetek 1642-ig, az alábbi leírás jórészt Plymouth-t vizsgálja.

³⁰ Philbrick 2006: 140–157.

³¹ Stratton 1983: 52.

³² PCR II.: 96–97.

³³ PCR II.: 134.

Boszorkányságért nem ítétek el senkit. Plymouth-ban is volt boszorkányvadás, ám ezek nem nyertek bizonyítást, így felmentéssel végződtek. Szintén senkit sem ítétek halálra azért, mert összeesküvést szőtt a korona ellen, ugyanúgy, ahogyan gyújtogatásról sincsen adat a forrásokban. Az erkölcsi jellegű bűnök közül is csak az említett bestialitási eset végződött halálos ítélettel 1642-ben. Ez összesen hét eset harminc év alatt; az első és az utolsó között eltelt időt tekintve huszonöt éves intervallumban. A bűnesetek egy kivételével mind köztörvényesek, négy akasztás pedig az indiánok sérelmére elkövetett bűncselekményből fakadt.

Mennyiben voltak a plymouth-iak körében gyakoriak a bűncselekmények? Az adatok ismeretében megállapíthatjuk, hogy például 1633 és 1643 között 173 bűncselekményt tárgyaltak – ez a szám kolónia lakosságának fele, de voltak, akiket többször is bíróság elé állítottak.³⁴ Ez persze nem jelenti azt, hogy a település köztörvényes bűnözők gyülekezőhelye lett volna. A bűncselekmények elkövetői között találunk olyanokat, akiket azért citáltak bíróság elé, mert nem kötözték meg sertéseiket, és a szökött állatok kárt okoztak.³⁵ Szintén büntették azokat a szabad telepeseket (*freemen*), akik nem vettek részt valamilyen törvény vagy határozat szavazásán. A bíróság elé idézettek száma tehát azt mutatja, hogy a törvények meglehetősen szigorúak voltak.

Szembetűnő a civilizálatlan viselkedés (*uncivilized behaviour*) szankciója is, amely ismételten sokrétű dolog volt, és a kihívó öltözéket, a hangos éneklést, a trágárságot vagy a szemüveg hordását is büntette. Mielőtt azonban vallási bigottságra gondolnánk, érdemes megemlíteni, hogy 1637-ben hozták az első ítéletet illetlen viselkedés miatt, majd ezt követően csak 1641-ben, további három alkalommal idéztek pajzanság (*lasciviousness*) miatt valakit a bíróság elé. Fontos azonban megjegyezni, hogy bár mind a bűnöket összefoglaló táblázat,³⁶ mind a leírtak azt mutatják, hogy a kolóniákon szigorú erkölcsi törvények uralkodtak, mégis, ha Plymouth valamennyi erkölcsi kihágásokra vonatkozó törvényét betartották volna, a település lakosságának nagy része életében legalább egyszer korbácsolásban részesült volna. A bíróságok azonban jellemzően csak a visszaesőket és a kirívó esetek elkövetőit büntette korbácsolással vagy megbélyegzéssel. A legtöbb esetben a pénzbírság vagy hosszabb-rövidebb ideig tartó elzárás volt a szankció.³⁷

Vegyük például két „szodomita” férfi esetét, akik „gyanús módon” éltek együtt. Egyiküket, aki *freeman* volt, megbélyegezték a vállán, valamint számúzték a

³⁴ A lakosság igen változékony volt, mind létszám, mind összetétel tekintetében. Egy rosszabb termés, hidegebb tél akár százas nagyságrenddel is visszavethette a népességet, amely csak évek múltán állt vissza a korábbi szintre. Plymouth lakossága 1642-ben kb. 350 fő volt. Különböző kutatások szerint a partvidék nyolc településén összesen 1500–3000 ember élt. (Chapin 1983: 78; Powers 1966: 511.)

³⁵ A további példákat lásd: PCR I.: 107; 128; 138.

³⁶ Lásd a mellékletet.

³⁷ A mellékletben is feltüntetve.

településről, földjét pedig elárverezték. Az inasként szolgáló – de a szolgálatból elszökött – másik felet nem bélyegezték meg, csak kötelezték arra, hogy térjen vissza urához, és szolgálja le szerződött idejét. Mindkettőjüket megkorbácsolták, a későbbi száműzöttet kétszer is; egyszer nyilvánosan, egyszer csak az esküdtek előtt.³⁸ Hasonló volt a büntetése másik két szodomitának is, az ő esetükben azonban mindkét felet kétszer korbácsolták meg. Ha a törvény szerint ítéleznek, mindkét esetben halálos ítéletet kellett volna kimondani; tettükért valószínűleg az Óvilágban is az életükkel fizettek volna.³⁹

Több tucatnyi esetben pedig házasságtörés vagy házasságon kívüli szexualitás, paráználkodás (*fornication*) történt. A házasságtörőket a ruhájukon viselt⁴⁰ A (*adultery*) betűvel bélyegezték meg, és néhány kivételes esetben meg is korbácsolták, míg a paráznaságért (*fornication*) különböző mértékű pénzbírságokat szabtak ki. Ez attól függött, hogy jegyesek voltak-e, vagy ha nem, összeházasodtak-e.⁴¹ Ez Európában is testi fenytést vont volna maga után.

A fentiekből is látszik, hogy az ítéleteknél egyáltalán nem tartották be a Szentírás rendelkezéseire épülő törvényeiket. Vegyük például a házasságtörés és a paráznaság esetét: „*Ha valaki férjes nővel házasságtörést követ el, mégpedig: „aki ember-társának feleségével házasságtörést követ el, az halállal lakol; ő is, büntársa is.”*⁴² Itt azonban a házasságtörők közül, ha a „büntárs” nem házas, paráznaságért megbírságolták és megkorbácsolták (elvégre ilyenkor nem merülhet fel, hogy elvegye a másik felet).⁴³ De ugyanez igaz a szodomitákra is. „*Ha valaki férfival hál együtt, úgy, ahogy asszonnyal szoktak együtt hálni, ez utálatosság, amelyben mindketten részesek, ezért meg kell halniuk, vériük visszahull rájuk.*”⁴⁴ Vagyis, bár a törvények szigorúak, sőt bigottnak tűnnek, a bíróság sokkal elnézőbb volt, mint a törvények szerzői.⁴⁵ A legtöbb szexuális bűncselekmény esetén a legsúlyosabb büntetés a korbácsolás volt, ritkán történt elzárás, megbélyegzés pedig még házasságtörők esetén is csak ritkán. A fentiek alapján is elmondható az, amire a történészek is

³⁸ PCR I: 164.

³⁹ Genfben sokszor a homoszexuális aktus kísérletét is akasztással büntették. (Monter 2013: 45.) Fontosnak tartom továbbá megjegyezni, hogy a kísérletért enyhébb büntetés járt. Több esetben is előfordult, hogy az erőszak kísérlete (*attempted rape*) vagy bestialitás kísérlete (*attempted buggery*) miatt valakit megkorbácsoltak. Európában már a kísérlet is halálbüntetést vont maga után, különösen a homoszexualitással kapcsolatos és bestialitási esetekben.

⁴⁰ Ennek nem kellett pirosnak lennie, a legtöbb esetben csak a „ruhától erősen elütő színüként” definiálták.

⁴¹ Lásd a mellékletet.

⁴² 3 Móz 20,10.

⁴³ Hozzá kell tenni, hogy a házasságtörést elkövető házastársa a protestáns egyházaknál elválhat a házasságtörőtől. (Hanks 1999: 60–62.)

⁴⁴ 3 Móz 20,13; McManus 2009: 16–18.

⁴⁵ Az átfedés nagy volt. A törvényeket legtöbbször ugyanazok az emberek foglalták írásba, akik bírászkodtak is.

rámutatnak: a puritánok nem voltak bigottak,⁴⁶ és bár törvényeik szigorúak voltak, és az élet szinte minden területére kiterjedtek, a kiszabott büntetések a legtöbbször enyhébbek voltak még a törvényi minimumnál is.

Bűn, büntetés és az elzárkózás ideológiája

Láthattuk tehát, hogy Új-Anglia a 17. század első felében egyáltalán nem számított szigorúnak az európai, különösen a kálvinista területekhez képest, sőt, az esetek többségében kifejezetten enyhe büntetéseket szabtak ki a térség bíróságai. Ezek után vizsgáljuk meg a fenti kontextusban az 1642-es eseteket. A bemutatáshoz elsősorban Thomas Granger esetét fogom használni, mert bár maga a tárgyalás kevésbé dokumentált, mégis több forrás utal vissza rá. Granger egy Love Brewster nevű gazda egyik szerződött szolgája volt, és 1642 szeptemberében azzal a váddal került a bíróság elé, hogy fajtalankodott Brewster háziállataival, a vád szerint „*egy kancával, egy tehénnel, több báránnyal, két kecskével, két borjúval és egy pulykával.*”⁴⁷ A fiú a bíróság előtt mindent bevallott; emiatt halálra ítélték, felakasztották, az állatokat pedig levágták és dögkútba dobták. Az ügyről meglehetősen keveset tudunk, a kolónia éveit dokumentáló William Bradford szerint a fiút tetten érték, amikor a kancával közöszült, vagy közöszülni akart.⁴⁸

A fiú és családja szintén Plymouth-ban élt, annak egyik külső negyedében. Azt nem tudjuk, hogy honnan és mikor érkeztek, de feltehetően csak nemrég lakhattak a településen, nevük nem szerepel az alapítók listáján. A fiút tetten érték, és ezt követően mindig mindent bevallott, Bradford szerint még halála előtt is mindent elismételt az akasztófa tövében, bárminemű kínzás nélkül. A fiút akasztása előtt még ki kellett választania azokat a bárányokat, amelyekkel közöszült. Elsőre meglepőnek tűnhet, hogy egy a közösségbe beilleszkedni akaró, munkát vállaló fiatalember válik egy olyan vád célpontjává, amely jellemzően boszorkánypereknél tűnik elő. Azonban a korabeli Európát és Észak-Amerikát tekintve mást látunk. John Murrin amerikai történész egy tanulmányában rámutatott arra,⁴⁹ hogy ez az időszak a bestialitási perek virágkora. Svédországban annyira elfajult a helyzet, hogy a férfiak nem mertek tehenet fejni, mert féltek, hogy ez gyanússá teszi őket. Új-Anglia valamennyi kolóniájában van egy halálos ítélettel végződő bestialitási eset 1641 és 1643 között. Murrin azonban sajnos nem szentelt komolyabb terjedelmet az okoknak. Azt ugyanis nem fogadhatjuk el teljes magyarázatként, hogy az esetek csak azért derültek ki, mert kicsi, jobban egymásra figyelő közösség volt az észak-amerikai telepéseké. Az az elv sem tűnik a legelfogadhatóbbnak, hogy

⁴⁶ Stratton 1986: 304.

⁴⁷ PCR II: 44.

⁴⁸ Bradford 2002: 398

⁴⁹ Murrin 1998: 23.

túlságosan megugrott az egyedülálló fiatal férfiak száma. Különösen, ha megfigyeljük a Plymouth-tól nyugatra lévő New Heaven kolónián történt esetet.

Itt George Spencer, a közösség egy kívülálló tagja vált az áldozatává a bizarr, de életveszélyes vádnak. Az 1642 februárjában kezdődött per során előhozott szörnyszülött rendkívül nagy hasonlóságot mutat a száz évvel korábbi Európában előforduló szörnyetegekével.⁵⁰ A lény egyfelől a „bűnös” arcvonásait viselte: kopasz feje volt, és mivel az „elkövető” félszemű volt, neki is csak egy szeme volt. A lény homloka közepén egy férfi hímtag nőtt. Mai szemmel persze a jelenség teljes képtelenség, azonban megmagyaráz több dolgot. Egyfelől, a korabeli hiedelemvilágot, mely szerint aki állattal közösül, az nem csak állattá válik, de emberi tulajdonságokkal ruházza fel az állatot, amelynek elfogyasztása kannibalizmus lenne. Másrészt a szimbolikus jelentések itt egyértelműen tetten érhetők. Spencer ráadásul ideális szereplője a történetnek, mint a templomot kerülő, torz külsejű, marginális figura. Nem volt viszont fiatal, ugyanúgy, ahogy William Potter családdal rendelkező „alapító atya” sem, akit saját családjá jelentett fel a tehennel folytatott nemi kapcsolata miatt.⁵¹ Spencert természetesen elítélték és kivégezték a kocával és a torzszülöttel együtt. Ő marginális figura volt, Granger viszont nem. A szülei is a telepen laktak, ráadásul Plymouth, összehasonlítva New Havennel, korántsem volt annyira szélsőséges a vallási fegyelem terén.⁵² Az elítéltek között fiatalnak számított az elítélésekor 20 év körüli William Hatchet salemi lakos, aki Winthrop leírása szerint ostoba volt és erkölcstelen. Ráadásul őt úgy végezték ki, hogy nem volt meg a halálos bűncselekmény bizonyításához szükséges két tanú.⁵³ Korábban Új-Angliában nem hoztak halálos ítéleteket szexuális kihágásokért, majd hirtelen látszólag véletlenszerűen kezdtek el kivégezni különböző korú és társadalmi státuszú férfiakat. Úgy gondolom, hogy az áldozatok sem feltétlenül bűnözők voltak, sokkal inkább bűnbakoknak tekinthetőek. Ahogy azt korábban láthattuk, a bestialitás kiváló vád volt koncepciók perek esetében. De mi lehetett a koncepció? Mi lehetett a vádlottak azon közös tulajdonsága, ami miatt végül meghaltak?

Véleményem szerint nem elsősorban a bűnesetek jegyzőkönyvei, hanem az egyéb írott források, a telepek vezetőinek visszaemlékezései adhatják meg a választ. Ezen a ponton persze óvatosnak kell lenni: mivel kevés, jellemzően az események utáni években íródott anyagról van szó, az alábbi következtetések inkább

⁵⁰ Bővebben: Niccoli 1990: 35–60.

⁵¹ Murrin 1998: 26.

⁵² Ennek összehasonlítását lásd: Greenberg 1982: 297–299; New Havenben a módszerek már-már az inkvizíciós eljárásokat idézték.

⁵³ 1643-ban Thomas Hoggot (a neve kandisznót jelent), a vád szerint disznóval közösülő New Haven-i lakost pont azért nem akasztották fel, mert mindössze egy tanú volt a perben, aki vallomást tett.

egy gondolat kísérlet részei. Nézzük tehát, mi az, ami ezekből a forrásokból adalék-ként szolgálhat az események a megértéséhez?

Valamennyi vádlott vallomásaiban – a visszaemlékezések szerint legalábbis – megfigyelhető egy visszatérő elem: vagy Angliából „hozták” magukkal bűnös hajlamukat, vagy a telepeseket szállító óvilági tengerészekről hallották az önkielégítés eme módját.

„...Amikor pedig követeltük tőlük, hogy vallják be, honnan szereztek ismereteiket és gyakorlatot ily csúfságokban, az egyik bevallotta, hogy ő régóta csinálta a régi Angliában; és ez az ifjú [Granger] utolsó szavaival elmondta, hogy mástól tanulta, aki az ismereteit valakitől Angliában szerezte, amíg ott volt és együtt pásztorkodtak.”⁵⁴

Ezen a ponton a puritán propaganda elemeinek megerősítése jelenik meg. A mindig is hirdetett „elvonulás” a bűnöktől, a bűnösöktől, a bűnös világtól.⁵⁵ Richard S. Dunn tanulmánya is ezt erősíti meg. Dunn a korai telepések történetíróit vizsgálta meg. Megállapította, hogy a telepések közül Virginia és a déli kolóniák Anglia szerves részének tekintették magukat, ahogy lakóik is az angol társadalomhoz tartozónak tartották magukat.⁵⁶ Ezzel szemben Új-Anglia lakói – nevükkel ellentétben – egyáltalán nem gondoltak magukra úgy, mintha ők Anglia részei lennének. Bár elismerték az angol fennhatóságot, a történetírók – és egyben a fő ideológusok, mint John Winthrop vagy William Bradford – munkáiban egy új társadalom, egy új világ létrehozásának célja jelenik meg. Bradford például az angliai elnyomásuk történetét is beleírja művébe, amelyben a puritánokat az Egyiptomból kivonuló zsidókhoz hasonlítja. A nem-puritán angolokkal szembeni ellenszenvé pedig végig jelen van a leírásban.⁵⁷ Visszatérő elem a teljes újrakezdés gondolata, a kivonulás a bűnös Angliából, Európából. Angliának Szodomával való azonosítása gyakori toposza volt a kor új-angliai puritán prédikációinak, írásainak.⁵⁸

Meglátásom szerint tehát az esetek tekinthetőek koncepciósnak, amelyeknek célja a „bűnös Anglia” képének megerősítése volt. Az ítéletek véleményem

⁵⁴ „... it being demanded of them how they came first to ye knowledge and practice of such wickednes, the one confessed he had long used it in old England; and this youth last spoaken of said he was taught it by an other that had heard of such things from some in England when he was ther, and they kept catle togeather...” (Bradford 2002: 398–402.)

⁵⁵ Ehhez még hozzáadódhat a bűnöktől elvonultak ideális államának elméletét, amit John Winthrop dolgozott ki. (Winthrop 1630.)

⁵⁶ Dunn 1959: 202–205.

⁵⁷ Bradford 2002: 3–23.

⁵⁸ Hanks 1999: 224–225; Ez ugyanakkor nem akadályozta a vezetőket (Winthorpot és Bradfordot), hogy Cromwell idején magas tisztségeket töltsenek be, majd a restauráció után végképp elhagyják Angliát.

szerint inkább az elvonulás, elzárkózás szükségességét voltak hivatottak erősíteni, indokolni. A telep lakóinak szóltak, és emellett is jó érvnek tűntek, hogy a telepre miért ne engedjenek be nem-puritán lakókat.

Az időpontot megmagyarázhatja az európai háttér: Angliában ezekben az években csúcsondott ki I. Károly (1625–1649) és a Parlament konfliktusa, amely 1642–43-tól fegyveres harccá alakult. A kezdeti időkből a királpártiaknak kedvezett a hadiszerencse, és Károly korábbi lépései is aggodalommal töltötték el Anglia puritánjait, sőt, általában legtöbb nem-katolikus lakóját.⁵⁹ A királyt ugyanis uralkodása kezdete óta katolikus-barátsággal, a katolicizmus restaurációjának szándékával vádolták. A kolóniákon tisztában voltak a helyzettel: az Angliából érkező hajók – telepeseket szállítók és halászok egyaránt – rendszeresen hoztak információkat az „otthoni” helyzetről.⁶⁰ Az ilyen esetek és indoklásuk részei lehettek a „bűnös Óvilág” képnek, céljuk pedig az Angliától való elszakadást katalizálása és erősítése lehetett.

A perek ebben a légkörben játszódtak le a puritán gyarmatokon, tehát a bűnös, a katolikussá válástól fenyegetett Anglia elítélése egy királpárti győzelem és rekatolizáció esetén a szakításra való mentális felkészülésnek is tekinthető. Ebben az esetben a vallás, az erkölcs és a politika fonódott össze. Persze ez nem a gyarmatok „függetlenedésének” kezdete, mindenesetre érdekes adalék – amennyiben a fent vázolt feltételezés helytálló –, hogy a „bűnös” Óvilággal történő szakítás, az attól való elkülönülés gondolata alig húsz évvel a település megalakítása után már megjelent a telepések gondolkodásában.

FORRÁSOK

NHR = Hoadley, Charles J. (Ed.) 1857: *Records of the Plantation of New Heaven*. Hartford. (<https://archive.org/details/recordsofcolony00newh> – Letöltés: 2017. 01. 28.)

PCR = Bradstreet, Nathaniel – David Pulsifer (Eds.) 1968: *Plymouth Court Records, I és II kötet*. Eds.: Nathaniel Bradstreet és David Pulsifer. AMS Press, New York. (<https://archive.org/stream/recordsofcolony0102newp#page/n5/mode/2up> – Letöltés: 2017. 01. 28.)

SCR = Dow, George Francis (Ed.) 1911: *Records and files of the Quarterly courts of Essex county, 1636–1646*.

⁵⁹ Erre az időszakra tehető az első nagy bevándorlási hullám is. (Roth 2010: 55–56.)

⁶⁰ Lásd például: Winthrop 1660: 81; 91.

(<https://archive.org/details/recordsfilesqu01mass> – Letöltés: 2017. 01. 28.)

Bradford, William 2002 [1647]: *Of Plymouth Plantation*, Reprint. e-Book.

Winthrop, John 1630: *A modell of Christian Charity*, (http://winthropsociety.com/doc_charity.php – Letöltés: 2017.01.28.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Dülmen, Richard Van 1990: *A rettenet színháza. Századvég* – Hajnal István Kör, Budapest.
- Demos, John 1990: *A Little Commonwealth: Family Life in Plymouth Colony*. Oxford University Press, Oxford.
- Dynes, Wayne R. 1993: *History of Homosexuality in Europe and in America*. Taylor & Francis, London.
- Greenberg, Douglas 1982: Crime, law enforcement and social control in colonial America. *The American Journal of Legal History* (26.) 4. 293–25.
- Haskins, George L. 1988: The Legal Heritage of Plymouth Colony. In: Lawrence M. Friedman – Harry N. Scheiber (Eds.): *American Law and the Constitutional Order*. Harvard University Press, New Haven. 38–46.
- La Plante, Eva 2004: *American Jezebel; The Uncommon life of Anne Hutchinson*. Harper Collins, London.
- McManus, Edgar J. 2009: *Law and Liberty in Early New England*. University of Massachusetts Press, Amherst.
- Middleton, Richard 1994: *Colonial America*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Murrin, John 1998: Things Fearful to Name: Bestiality in Early America. *Explorations in Early American Culture Pennsylvania History: A Journal of Mid-Atlantic Studies* (65.) 8–43.
- Monter, E. William 2013: Sodomy and Heresy in Early Modern Switzerland. In: Salvatore Licata – Robert P. Petersen (Eds.): *The Gay Past: A Collection of Historical Essays*, Routledge, New York.
- Niccoli, Ottavia 1990: *Prophecy and People in Renaissance Italy*. Princeton University Press, New Jersey.
- Philbrick, Nathaniel 2006: *Mayflower*. Penguin Books, London.
- Nellson, William 2008: *The Common Law in Colonial America, Vol. I*. Oxford University Press, Oxford.
- Roth, Michael 2010: *Crime and Punishment: A History of the Criminal Justice System*, Cengage Learning, Boston, MA.
- Stratton, Eugene A. 1986: *Plymouth Colony*. Ancestry Publishing, Salt Lake City, UT.
- Tindall, George Brown 1988: *America*. W. W. Norton & Company, New York.
- Ulrich, Laurel Thatcher 2010: *Good Wives: Image and Reality in the Lives of Women in Northern New England*. Knopf Doubleday Publishing, New York.

MELLÉKLET

Az elkövetett bűnök és szankciók

Bűncselekmény	Büntetés
Szándékos gyújtogatás	Halál
Szándékos emberölés (<i>Intended murder</i>)	Halál
Szodómia (<i>Sodomy</i>)	Halál
Bestialitás (<i>Bestiality</i>)	Halál
Házasságtörés (<i>Adultery</i>)	Halál
Összeesküvés	Halál
Paráznalkodás (<i>Fornication</i> ; házasságon kívüli szexuális kapcsolat nem-házasság elkövetője)	Nem eljegyzettek esetén, akik visszautasítják az házasságot az eset után: 10 font bírság, korbácsolás és maximum három nap börtön. Nem eljegyzettek, akik beleegyeznek a házasságba, 10 font bírság. Eljegyzett pároknál 50 shilling bírság és azonnali házasságkötés.
Istenkároklás	Három óra kalodában
Hamis tanúvallomás (<i>Lying in publick</i>)	10 shilling bírság vagy két óra kaloda
Lopás	Az okozott kár kétszeresének megtérítése, ha nem tudja, korbácsolás.
Lerészegedés	A bírák által megállapított bírság
Kockázás	40 shilling bírság
Szemüveg vagy más álarc viselése	50 shilling bírság
Útjelző, határjelző tönkretétele (<i>Defacing a landmark</i>)	20 shillingtől 5 fontig terjedő bírság
A kerítés lerombolása vagy felgyújtása	A kerítés újjáépítése, 50 shillingtől 5 fontig terjedő bírsággal
A Szentírás téziseinek tagadása	A bírák által meghatározott korbácsütések
Istentisztelet elmulasztása	10 shilling bírság
Vasárnapi munka	10 shilling bírság
Vasárnapi utazás	20 shilling bírság

Bálint Petra

*„Csak valamennyire, de egészen lopásnak sehogy sem
ösmerhetem.”*

A bűnösség kérdése és határai a 18–19. századi köznép körében

A tanulmány célkitűzése, hogy 18–19. században lezajlott büntetőpereken keresztül, a korban megjelenő bűnfogalmakat és a bűnhöz való hozzáállást két síkon vizsgálja: egyrészt a népi, másrészt a hivatalos jogi, bírósági gyakorlat felől közelítve. A levéltári kutatás során, a peres anyagok elemzésekor a következő kérdések merültek fel: a mindennapi életben milyen helyet foglalt el a bűn, a bűnözés, hogyan gondolkodtak róla, és hogyan kezelték azt? Milyen viszonyban állt a lokális jogszokás, erkölcsi rendszer a hivatalos eljárásmóddal?

A cél az átlagemberek felőli közelítés, a hivatalos jogi gyakorlat hétköznapi életben való megélése. A nép mindig is bizalmatlan volt a tételes joggal szemben, nem értette, nem ismerte azt, s mivel sokáig hiányzott is a felülről ható jogi szabályozás, a közösségek megalkották saját szabályrendszereiket. Erre a jelenségre kaphatunk egy-egy példát a bemutatott bűneseteken keresztül.

A tanulmányban példaként szereplő eseteket a Heves Megyei Levéltárban végzett (még nem lezárt), átfogóbb kutatásom során dolgoztam fel, melynek forrásanyagát Heves és Külső-Szolnok vármegye törvényszékének büntetőperes iratai, és az úriszéki bíraskodás¹ anyaga alkotja. A kutatás az 1770–1850 közötti évkörökre terjed ki, a jobbágyfelszabadítást még megelőző évszázadra fókuszálva.

A tanulmány természetesen nem vállalkozhat a téma átfogó bemutatására, így jelen esetben három bűntípussal, és ezeken belül kiragadott példákkal ismerkedhetünk meg közelebbről. Ezek között lesznek tulajdon és testi épség ellen elkövetett tettek, valamint nemi erőszakkal foglalkozó peres ügyek. Bár a már áttekintett ügyek száma több száz (kb. 450-500 per), a tanulmányban (terjedelmi korlátok okán is) csupán a téma szempontjából a legkifejezőbbekkel – 12 eset részletes ismertetésével – kívánom illusztrálni az eddig felvázoltakat. Ezek ugyanis azok a perek, amelyek egyrészt rendelkeznek részletező vallomással vagy tanúvallomással, másrészt amelyekben kirajzolódni látszik, az egyén elbeszélésén keresztül, a közösségi erkölcs és norma, illetve a hivatalos joggal és eljárással való szembehelyezkedés. Számomra ezeken keresztül vált leginkább láthatóvá a jogszokás gyakorlatban való működése, a közösségi gondolkodásmód és megítélés. Azért is

¹ Heves Megyei Levéltár, Eger – továbbiakban HML IV-9/j és XII-3/b jelzettel ellátott fondcsoportok.

kerültek ezek a bűntípusok kiemelésre, mert a vizsgált anyagban az előbbi kettő jelenik meg legnagyobb számban (tehát lopás és gyilkosság), a harmadik típus esetében pedig a bíróság szemszögéből válik láthatóvá a nemi erőszak elkövetéséhez való sajátos hozzáállás.

A büntett elkövetői, illetve az ügyben érintettek vallomásai sok mindenre engednek következtetni, mégis felmerülhet a gyanú a lejegyzettek igazságtartalmával kapcsolatban. A kutatás során mindig jelen van az írott forrás megkérdőjelezhetősége, miszerint a tanúk vagy maguk a gyanúsítottak talán érdekből vagy kényszerűségből vallottak, s nem az igazat mondták.² Másrészről pedig nem elhanyagolható tényező, hogy egy nem mindennapi szituációban, s hivatali írnokok által lejegyzett szövegekről van szó, tehát egy szóban elmondott vallomás többszörös szűrőn keresztül jut el a kutatóhoz. Úgy vélem azonban, hogy ha a vallomások egyes tényeit el is ferdítették, az említett szűrők figyelembe vételével olyan információmorzsákra lelhetünk, melyek mégis engednek egyfajta lehetséges valóságot festeni a lejegyzettekben. Az ilyen jellegű kutatásokban ezek, az ún. egodokumentumok állnak rendelkezésünkre, s ezek is nyújtják a legtöbb információt arról, hogy az átlagember hogyan látta a környezetét és benne saját magát.³

Összességében elmondható, hogy a témához kapcsolódó jogi és történeti/néprajzi irányultságú kutatások talán még ma sem tekinthetők önálló, kikristályosodott kutatási ágak, leginkább egyéni teljesítményekről beszélhetünk. A téma iránti érdeklődés azonban nem új, a kezdetek egészen Mattyasovszky Miklós minisztériumi kérdőíves, majd Baross János századfordulós kutatásáig nyúlnak vissza, amik az öröklés jogi szokásait járták körül. A kutatásokat, a kialakult néprajztudományon belül, az önállósodó társadalomnéprajz lendítette fel: Tagányi Károly összehasonlító vizsgálata, illetve Szendrey Ákos és Györffy István 20. század közepi gyűjtései. Jelentősek még Papp László, Bónis György, Fél Edit, Tárkány Szücs Ernő, Venczel József, Karácsony Sándor kutatásai.⁴ Tárkány Szücs Ernő jogásznéprajzkutató munkásságát fontos kiemelni, aki 1981-ben megjelent művével olyan jogszokás-gyűjteményt hozott létre, amely máig az egyik legjelentősebb hivatkozási alapnak tekinthető.⁵ A téma iránti érdeklődés azonban azóta sem szűnt meg, mutatja ezt például a Mezey Barna és Nagy Janka Teodóra által szerkesztett, 2010-ben kiadott interdiszciplináris tanulmánykötet.⁶

² Lásd: Szilágyi 2000: 738–739.

³ Ahogy Schulze is rávilágít: törekednünk kell a számunkra elérhető források értelmezésére, attól függetlenül, hogy azt önkaratból vagy kötelességből mondták vagy írták le. (Schulze 1996: 8.) A problémáról lásd még például: Scribner 2000: 167–168.

⁴ Nagy 2010: 87.

⁵ Tárkány Szücs 1981. Kibővített kiadás 2003.

⁶ Mezey–Nagy 2010.

A „népi” és a hivatalos jogi formák

A jogszokás

A tudomány számára sokáig probléma volt a jogszokás/jogi népszokás fogalmának nem megfelelő meghatározása, mivel nem önállóan létező tényként kezelték. Leginkább az állami jog, nem pedig a helyi közösségek élete felől közelítettek, a kutatások pedig főleg leíró jellegűek voltak.⁷ Tárkány Szücs Ernő fő művében a jogi tartalom és jogi népszokás fogalmakat különítette el.⁸ Jogi tartalom az alanyi jogot érti („ehhez nekem jogom van”), amely „a szokásszerűen ismétlődő jogi tartalmú magatartási formaként az emberi életviszonyok teljességében élt”, s mindig tapasztalati úton, a megelőző generációkból táplálkozott. Ez a közösségi jogi tudásanyag a 19. század közepi elnyomó szabályalkotásig állt fenn. Jogi népszokáson

„az emberi magatartást befolyásoló, nem az állam az egyház vagy egyéb országos szervezet vagy hatalmat gyakorló személy által alkotott és kikényszerített, hanem a társadalom különböző kisebb-nagyobb közössége vélt vagy létezett autonómiája alapján a többség közmegegyezését kifejező, a tényleges gyakorlat folytán belülről kifejlesztett, megtartott és átörökölt, az emberi társas viszonylatokban, a személyek, az anyagi kultúra és a közügyek tárgyában (az életviszonyokban) jelentkező érdekeltségek egyeztetésére szolgált, megtiltást, megengedést vagy megparancsolást tartalmazó, kötelező és hagyományos eszközökkel, a társadalom részéről kikényszerített szabályt értjük.”⁹

Az állami jogtól teljesen elkülönül, de vele kölcsönhatásban áll, hiszen néha törvények válnak szokássá, erkölcsi alappá, vagy erkölcsi elvekből lesznek jogi törvények.

Felmerül a kérdés, hogy mi a különbség a szokás és a jogi népszokás között? A szokást könnyebb rekonstruálni, a jogszokás viszont nagyon erősen az adott korhoz, helyzethez tapad, elmúltával nehéz előhívni.¹⁰ A jogszokásra jellemző a magatartásszabályok kikényszerítése, e kényszerítő erő nélkül csak szokásnak tekinthető. A jogszokással nem egy felülről szervezett bíróság, hanem a közvélemény állít kényszert a norma mögé, tehát a közösség meggyőzését tükrözi, elkülönülve az állami jogtól, de mégis annak egyik szférájába tartozva.¹¹

⁷ H. Szilágyi 2010: 68.

⁸ Tárkány Szücs 2003: 89.

⁹ Tárkány Szücs 2003: 41.

¹⁰ Tárkány Szücs 2003: 28.

¹¹ Mezey 2010: 25.

A szokásjog

A jogszokás mellett a szokásjog fogalmával is találkozunk a kutatásokban, hiszen ez a két tényező nem feleltethető meg egymásnak. A szokásjog „*íratlan jogforrás, mely a jogot alkalmazók és követők meggyőződését fejezi ki, és magatartásukban nyilvánul meg*”¹² vagy „*jogforrássá vált közösségi szokás*”¹³, „*a jogszokásból kifejlődő tényező*”.¹⁴ A jobbágyság életében a szokásjog – legyen az uradalmi, vagy helyi szokásjog – döntő módon formálta a paraszti életviszonyokat, sokszor írásba is foglalták (ezek a falutörvények). Míg a középkorban a legjelentősebb jogforrás a szokásjog volt, a késői feudalizmusban már „csak” a törvénnyel egyenrangú.¹⁵

A hivatalos jog és büntetőeljárás a vizsgált korban

A jogszokás, szokásjog mellett jelen van a (hivatalos) jog is, mint „*a társadalom egészét átjogó, érdekkonfliktusokat rendező, legfőbb szabályozó és befolyásoló erővel rendelkező globális jelenség*.”¹⁶ A büntetőeljárás hazánkban – egészen az 1896-ban megvalósuló kodifikációig – hosszú évszázadokon át nem volt egységes törvénybe foglalva. A több évszázados jogi eljárási gyakorlatot főképpen a nyugat-európai jogrendszerek és az osztrák minta befolyásolta. A 19. század büntető eljárását leginkább a változékonyság jellemezte.¹⁷

A bűn elkövetése és büntetése

A bűnözés és a deviáns viselkedés mindig is jelen volt és van a társadalomban, hiszen maga a társadalom hozza létre. De mit tudunk a korabeli bűnözésről? Perényi Roland szerint európai viszonylatban 19. század elejétől beszélhetünk a bűnözés modern kori történetéről, amikor is a bűn már nem magánügy, megoldása nem a közösségen belül történik. A megelőző évszázadokban a társadalmi megfigyelés együttesen, nyíltan történt, jellemző volt az önbíráskodás: kényszerítés, megszegényítés, csúfolás, stb. formájában.¹⁸ A bűnözés szerkezetében nehéz besorolást, elhatárolást, tipizálást végezni, mivel a bűncselekmények elnevezései

¹² Bónis 1982: 71.

¹³ Szóke–O. Nagy–Kovalovszky 1992: 1301.

¹⁴ Egyes kutatók elkülönítik a népi eredetű és bírósági gyakorlat által kialakított szokásjogot. Lásd: Mezey 2001: 26.

¹⁵ Bónis 1982: 71.

¹⁶ Varga 2010: 44.

¹⁷ Bató 2007.

¹⁸ Perényi 2006: 90; Szendrey 1936: 65.

bizonytalanok, az elnevezések mögött rejlő jelentést pedig nem ismerhetjük pontosan.¹⁹

Hazánkban a 19. század végén jelent meg a bűncselekmény jogi meghatározása, ezt megelőzően a középkorból örökölt fogalomrendszer volt érvényben. A bűncselekmény általános meghatározása így szól:

„minden olyan magatartás (cselekvés vagy mulasztás), amelyet a hatalmon lévők annak nyilvánítanak, melyet a közre és az egyénre olyannyira veszélyesnek tartanak, hogy meggátolásukra kriminális szankció igénybevételét ítélik szükségesnek.”²⁰

Amellett, hogy a bűncselekmény definícióját a törvényalkotással fektetik le, azt, hogy az egyes történelmi korokban mit tartanak bűncselekménynek, sok tényező alakíthatja, így például a társadalom állapota, fejlettsége. Ilyen például a „ne ölj”, vagy a „ne lopj” szentencia, melyek korok és régiók fölötti álló szabály, mégis a jogi szabályozással módosítható.²¹ Mindezek mellett nem felejtethetjük el, hogy a vallás is nagyban befolyásolta a bűncselekmények megítélését. A 18–19. századra azonban a valláspolitikai viszonyok megváltozása és az egyházi büntetőjog háttérbe kerülése miatt leegyszerűsödött a vallással kapcsolatos ügyek köre.²²

A vizsgált évszázadokban a büntetési rendszerben (is) lényeges átalakulás történt. Az ítéletek szigorának fokozatos enyhülését és a nem humánusnak tartott eszközöktől (mint a kínvallatás, a testi büntetés vagy a halálbüntetés) való elhatárolódást figyelhetjük meg. Mária Terézia 1775-ben megszüntette a kínvallatást, II. József pedig a halálbüntetést korlátozta (1782).²³ Azonban a 18. század utolsó harmadában az elítélt rabok száma országos szinten mégis nőtt. A halálbüntetés megszüntetése a börtönbüntetés elterjedését vonta maga után, azonban a korban uralkodó börtönviszonyok miatt egy hosszabb szabadságvesztés sokszor egyet jelentett a halálbüntetéssel. A 19. század első felében a büntetőreformokat követően a börtönviszonyok fejlesztésére irányuló törekvések is megindultak Magyarországon.²⁴ Országos összehasonlító vizsgálatok és a jelen kutatás is bizonyítja, hogy a bírósági eljárást ezek ellenére a sokféleség és a végletesség jellemezte,

¹⁹ Bató 2010: 367.

²⁰ Mezey 2004: 139.

²¹ Mezey 2004: 138–139.

²² A legtipikusabb bűncselekményeknek az istenkáromlás és káromkodás, a hitehagyás, az eretnokség, egyházsértés, varázslás és jóvendőmondás, boszorkányság, bűbájosság és ördögösség volt tekinthető. (Mezey 2004: 159.)

²³ Felismerték, hogy nincs szükség a halálbüntetésre, hiszen az ingyen munkaerő kedvezőbb az országnak, s a nép pénzbírsággal való terhelése sem oldja meg a bűnözési problémákat.

²⁴ Kállay 1996: 300–304; Bató 2002: 93–111; Szentí 1999: 27.

így a büntetések kiszabásában nem találunk, és nem is kell logikát keresnünk.²⁵ A 18–19. század bírát a képzetlenség és a laikus jogalkalmazás jellemezte, hiszen a bírói hivatalok betöltésének nem volt alapfeltétele a jogi tanulmányok elvégzése.²⁶ Az ítélkezésben jelentős szerepe a precedenseknek volt, a korban érvényesülő enyhítő és súlyosbító tényezők viszont sokszor befolyásoltak az ítélethezatal.²⁷

Az alsóbb társadalmi rétegek számára a bűn koronként, társadalmi rétegenként, területenként eltérő, relatív fogalomnak számított, sokszor nem is következetesen, hanem a saját tapasztalat, és az adott helyzet szerint ítélt tényező volt. „A bűn, vétek azon magatartások összessége a nép körében, amelyeket a közvélemény elítélt. A nép bűnfogalma széleskörű és korszakonként változó, megítélése hely, idő és személy szempontjából differenciált” – írja Tárkány Szücs is.²⁸ A nép tagjai tehát sokszor azért követnek el bűnt, mert a hatósági törvényeket megszegték, azonban saját közösségi törvényüket nem. Megtörténhet azonban, hogy a hatósági és a népi hozzáállás összeér, például a gyilkosság elítélésében és egyes erkölcsi bűnöknel (házasságtörés, paráználkodás).²⁹

A nép körében tehát a bűnösség nem feltétlenül jelentette ugyanazt, mint az állami szervek vagy a felsőbb társadalmi osztályok számára. A büntetőperek is mutatják, hogy a köznép tagjai sokszor egyáltalán nem ismerték a törvényt vagy nem foglalkoztak vele. Sokan nem tudták, miért fogták el őket, vagy egyszerűen nem tartották magukat bűnösnek, hiszen sokszor a számukra erkölcsileg teljesen elfogadott cselekvéseket a hatóságok már bűnnek tekintették.³⁰

A lopás és változatai

A hivatalos megfogalmazás szerint a lopás valaminek az eltulajdonítását, törvényen kívüli megszerzését jelenti. Az elmúlt századok forrásait kutatva azonban

²⁵ Lásd: Hajdu 1985; Vajna 1906.

²⁶ Balogh Elemér ezt a helyzetet „magyar tradíciónak” tekinti. (Balogh 2006: 48.)

²⁷ Enyhítő körülménynek számított például, ha a gyanúsított beismerte tettét, ha a lopott tárgy visszakérült gazdájához, ha az elkövető kiskorú volt, vagy várandós, esetleg rossz egészségi állapotú volt. Az általam vizsgált egyik perben ennek épp az ellenkezője jelent meg, mikor a bírák törvényekre hivatkoztak: „A Praxis Criminalis 2dik része 84dik, s több Hazai Törvények szerént ha az bár az eltolvajlott holmik megkerülnek is keményen büntetni rendeltetnének.” (HML IV-9/j/53 1840:20.)

Az elmezavar mellett a részegség is legtöbbször mint enyhítő körülmény lépett fel, mert a korban úgy tapasztalták, hogy ittasan az ember kevésbé beszámítható, így tette gondatlanságnak, véletlennek számított. Súlyosbító körülménynek számított például az éjjel elkövetett tett, a szegényektől vagy a szál-lásadótól való lopás és a többszöri visszaesés. (Kállay 1996: 238–245; Hajdu 1985: 179–202; Szilágyi 2000: 741–744; Bató 2007.)

²⁸ Tárkány Szücs 2003: 783.

²⁹ Bató 2010: 361.

³⁰ Például az egy személy vagy jószága számára elegendő mennyiségű gyümölcs, széna elvitele megengedett volt, de a hatóságok ezt már lopásnak vélték. A nép tagjai között sokszor a vérbosszú is elfogadott volt.

többször találkozhatunk összetettebb, árnyaltabb elgondolásokkal, hiszen a lopás tényét a közösségen belüli általános erkölcsi elvárások, s a hagyományokon alapuló jogszokás is befolyásolhatta. A középkorban lopásért még halálbüntetés járt, s a *Praxis Criminalis* (1656) törvénykezésében nagyobb érték elorozása vagy visszaesés esetén is ez volt az ítélet. A büntetésmód a 18. századra enyhült, azonban végig magában foglalta a kártérítést is: az ellopott állat, termény vagy tárgy visszaszolgáltatását, a benne keletkezett kár megfizetését.³¹ A 19. században lopás esetén halálbüntetéssel már nem találkozunk. Az ítélelhozatalban logikátlanak tűnhet, hogy azok, akik beismerték tettüket, vagy akik a büntetést éjjel követték el, súlyosabb büntetést kaptak, viszont ha az elorozott dolog visszakerült a gazdájához, enyhítettek a büntetésen; a többszörös tagadás esetén pedig volt, hogy a vádlottakat egyszerűen elengedték.

Bár a hatóságok tiltották a gyűjtögetést, a tulajdonos ezt megengedhette. A földesurat, papot vagy a vándort meg is illette az a jog, hogy a termésből szedhetett, de csak annyit, amennyire akkor és ott szüksége volt, amennyivel egyszerre jóllakott. A késői feudalizmusban is jellemző volt, hogy míg a bírák elítéltek embereket egy-egy szőlőfürt elvételeért, addig ők ezt természetesnek vették. Nem számított lopásnak például az sem, ha a terhes asszony pár gyümölcsöt elvett, hiszen azt a magzat érdekében tette.³²

Jó példa erre a kutatás során talált egyik körtelopással kapcsolatos eset (1798, Felnémet- Szarvaskő). Az elkövető vallomása a következő volt:

„Lövei Lászlónak [hívnak] 50 esztendő, pópista, paraszt, Feleséges vagyok, Egerben születtem, Szarvaskőben lakom. Felnémeten fogattattam meg, azért hogy Sz: Magdolna napján melly szombaton eset F. Tárkányba Búcsúra menvén, Lövei Lászlóval Tótt Istvánnyal és Tott Ferenczel vásárnaprais ott maradván, dél tájban onnét haza indultunk [...] a Szőlők közé érvén ott az útfélen Egerben lakos Szepesy Lászlónak á Szöllejében egy körte fa alatt á Földrül négy Körtét fell vettem, és tovább indultam, az alatt Lövei Jóseff és Tóth István már három Szöllötis úgymint említett Szepesy Lászlóét, és F. Németen lakos Borsos Mihályét és Fekete Jánosét meg járván ökis azokban egynehány Körteket fell szedtek, mellyet meg látván az Egri Pásztor János nevezetű meg szöllitott minket hogy miért lopjuk a gyümöltsöt akinek én azt feleltem, hiszen egy két körte nem lopás csak annyit szedtünk fell, amenyit kezünkben el=tárthattunk tarisznya nálunk nem lévén. En csak a gyerek kedvéért vettem fell egynehány körtvét.”³³

³¹ M. Antalóczy 2001: 167.

³² Hajdu 1985: 218–219.

³³ HML XII-3/b 49. 15. 1798.

A büntetést azonban nem kerülhették el az elkövetők, fejenként 12 pálcaütést, és a gazdának 7 garas, illetve a bírának 10 garas vizsgálati díj megfizetését írták elő.

Tárkány Szücs könyvében az eredeti szerzéshez sorolja a találást is. Saját kutatásom során azt tapasztaltam, hogy a találás és a lopás fogalma a 19. századi ember számára sokszor összekeveredhetett azzal a gondolattal, hogy amennyiben valamilyen ingó dolog elveszik, eltűnik, azzal gazdátlaná válik, s így jogot lehet rá formálni. Juhász József elmesélésében is jól láthatóak e fogalmak összemosódásai (1830, Mindszent). A 36 éves hevesvezekényi számadó juhász így vallott: „A múlt tavasszal Nánára indultam egy ködmönnek való bőrrel, a kőkúti³⁴ erdőn keresztül menve találtam hét süldőt.”³⁵ Elmondása szerint ott sokáig várt, hátha feltűnik az állatok gazdája, de ezt elunván hazahajtotta őket, sőt később még el is adott közülük ötöt Egerben, összesen 24 váltóforintért. Juhász a lopás vádját nem ismerte el: „én azokat a sertéseket nem loptam, hanem találtam” – állította.³⁶ A bíróság ezt nem tekintette elfogadható indoknak, tetteért három hónap fogságot és 40 pálcaütést ítéltek neki.

Hajdu Lajos általános jellemzőként emeli ki, hogy a bíróságok gyakran szabtak ki büntetést akkor is, ha valaki egy tettet nem jelentett a hatóságoknak. Ezt a bíróság mindig elvárta, attól függetlenül, hogy hivatalosan nem írt elő általános feljelentési kötelezettséget.³⁷ 1793-ban Mihály Rosit saját férje jelentette fel lopás gyanújával (1793, Felnémet-Eger). Az asszony többféle élelmet lopott a szomszédjától, amit eladott másoknak a környéken. Kihaszánva, ha szomszédja nem tartózkodott otthon, betört házába, ám volt, hogy a kislányát küldte be maga helyett.

„Az Férjem haza jövé a Szöllőből és 7. font Lenre akadván az ágyban, melyett 7. esztendő Leánykám mutatott meg neki és az Férjem észre vévén hogy lopott len légyen, engemet mingyárt Fertály mester által bé hozott mint Tolvajt áristomban: azoltatol fogva itt vagyok.”³⁸

Kérdés marad azonban, hogy a férj erkölcsi kötelességének érezte-e, hogy a vélt bűnt jelentse, vagy feleségével való esetleges rossz kapcsolata miatt cselekedett így?

1830-ban Mezőtúron Márkus János 24 éves nőtlen bojtárt Cser Máté arra kérte, hogy öccse lakodalmára szerezzenek két juhot vagy bárányt (1830, Mezőtúr).³⁹ El is mentek *szánkán* az uraság birka majorjához, s elvittek két *toklyót*.⁴⁰ Eltérve e

³⁴ Kőkútpuszta, Sirok melletti település.

³⁵ HML IV-9/j/9 1830:33.

³⁶ HML IV-9/j/9 1830:33.

³⁷ Hajdu 1985: 216.

³⁸ HML XII-3/b 44. 34. 1793.

³⁹ HML IV-9/j/9 1830:19.

⁴⁰ *Toklyó*: egy év feletti növendék juh. Földes 1982: 308.

lopásától, talán ijedtében, Márkus azt is megvallotta, hogy egyszer egy juhászbojtárral „*a szőlőkbe borozni kiment*”, s azután a hodályból bárányt loptak, ő maga volt, aki kiadogatta onnan az „*öt birge juhokat*”. Egyet ott helyben levágtak és megettek, a többit elhajtották. Márkus János büntetése végül 40 korbácsütés és a kár megtérítése lett.

Vajon mi vezérelte a legényt, hogy ennyiszor meglopja saját urát? Itt jelenik meg előttünk az a tényező, hogy a korban a jobbágyok/parasztok nem tartották egymás között nagy véteknek, ha az úri rétegektől loptak, talán még elismerést is kaphattak társaiktól. Erre Tárkány Szücs is felhívta a figyelmet, miszerint az előírások megszegését a nép nem tartotta bűnnek, sőt jogosnak ítélte az állammal és a földesúrral szemben.⁴¹ E viselkedés és általános hozzáállás mögött felismerhetjük a Thompson által (kutatásában az angol munkásosztály vizsgálatán keresztül) megalkotott „morális ökonómia” jelenlétét. Eszerint az alsóbb társadalmi rétegek számára létezett egyfajta, talán öntudatlanul meglévő, a jogszokás létén is túlmutató, kulturális konszenzus arról, hogy mi illeti meg őket, és mi minősül elfogadottnak a közösségen belül. Ha ez csorbult, ellenkezést és lázadást válthatott ki, amikor is feljogosítva érezték magukat a javak elvételére.⁴²

Egy másik esetben a 27 éves Váradi Mihály került kihallgatásra (1840, Tiszafüred). Többszörös lopási kísérlete ebben az esetben is meghiúsult, bár Váradi tagadta is az őt ért lólopási vádakát. Azt elismerte, hogy a gazdája tudta nélkül vitt el egy lovat, de csak „*Fegyvernekig*”⁴³ jutott vele, ott utolérték, s maga a gazda vitte vissza az állatot. Tettét így értékelte: „*Csak valamennyire, de egészen lopásnak sehogy sem ösmerhetem.*”⁴⁴ Ez a kijelentés is bizonyítja „többféleképpen lehetett lopni”. Végül Váradi Mihálynak csak a pénzlopási kísérletéért kellett 40 pálcaütést elszenvednie.

Egy 1841-ben zajló perben is egy többszörösen visszaeső elkövetővel találkozunk. A „*desertor, asszony szerető*” Bartucz Pál 59 éves korára már kilencszer volt büntetve, sertés- és lólopásért, ebben az esetben búzalopás miatt (1841, Füzesabony). Elmondta, hogy a búzát többen, egy hosszú rúdra erősített merítőkánál-szerű eszközzel merték ki egy raktárból. Tettét elismerte, de nem tekintette magát hibásnak: „*Igaz az is, de ennek az Ispány maga az oka, mert ő mondotta, hogy onnan aki nem aluszik vihet búzát.*”⁴⁵ Ítélete hat hónap fogság (vasban, böjttel, közmunkával) és kétszer 25 pálcaütés volt, amelynek súlyosságát bizonyosan befolyásolta büntetett előélete is.

⁴¹ Tárkány Szücs 2003: 507–524.

⁴² Thompson 1971. 76–136.

⁴³ Pusztafegyvernek

⁴⁴ HML IV-9/j/53 1840:20.

⁴⁵ IV-9/j/76 1841:15. Eddigi tetteiért összesen egy év tíz hónap fogságot és 325 botütést kellett elszenvednie.

A gyilkosság megítélése

A gyilkosság mind a nép, mind a hatóságok számára az egyik legnagyobb bűnnek számított, ezt erősítette a tízparancsolat „*Ne ölj!*” szentenciája is. Ilyen tennél a szigorú büntetést sem lehetett elkerülni, a bíróság halálbüntetés vagy több éves szabadságvesztés formájában tett igazságot. A 18. század második felétől a közönséges (nem minősített), szándékos, gondatlan (a gondatlansághoz sorolták például, ha verekedés közben az egyik fél halálos sebet okozott) és véletlen emberölést különítették el.⁴⁶ A 19. századra ugyan csökkent a testi büntetés, illetve a halálbüntetés kiszabása, de a vizsgált gyilkossági ügyek közül egy esetben ez lett a bírák ítélete.⁴⁷ A többi bűnös vétkéért 3–5 év szabadságvesztés járt, emellett a vérdíj (*homagium*) és a tanúk bérének megfizetése is általánosan kötelező volt.⁴⁸ A gyilkosságoknál jellemzően a kocsmai összeszólalkozásokból eredő agresszió, illetve a családon belüli erőszak jelent meg legnagyobb számban, ahol a feleség vagy a gyermek volt az áldozat.

A következő feleséggylkossági eset is tanulságos, ugyanis rajta keresztül képet kaphatunk a nők mozgásteréről a 19. századi közösségben és házasságban. Megmutatja, hogy mit engedhetett meg magának egy nő, és – ahogy a perben is láthatjuk – mivel tudta ezeket a határokat áthágni. A parasztság körében, ha egy feleség „rossz magaviseletű” volt, elfogadták vele szemben a testi fenytés gyakorlatát. A nők sokszor voltak kitéve férjük erőszakosságának, többek között ezért kellett ügyelniük arra, hogy a rájuk vonatkozó szigorú erkölcsi, viselkedési és életvezetési szabályokat mind a család, mind a közösség elvárásainak megfelelően betartsák.⁴⁹

Csurgó András kocsis felesége elbizakodott viselkedése és férje nyilvános megalázása miatt az életével fizetett (1850, Mezőtúr). A kocsis (24 vagy 25 éves – ő maga nem tudta pontosan megmondani) nem tervezte el előre tettét. A perben kiderül, hogy nem volt célja feleségét megölni, s előtte sem volt még soha büntetve. Vallomásában a tettét elismerve mesélte el a körülményeket és okokat. Egy nap felesége azzal a kéréssel jelent meg a tanyán, ahol dolgozott, hogy öröljön neki „*kenyérnek valót*”. Csurgó azt felelte: „*Az életet vigye el a gazdának, majd ha bemegegnek megörlöm.*”⁵⁰ A gazdasszonya azonban azzal fogadta a tanyára visszatérve, hogy

⁴⁶ Hajdu 1985: 240–262; 1996: 54–89; Lásd még: Kállay 1996: 201–210.

⁴⁷ HML IV–9/j/68 1844:2.

⁴⁸ A büntetésről lásd még: Vajda 2006: 298.

⁴⁹ Az asszonyi ideál: kimért, szorgalmas, férje és családja támasza. „*Az asszonyi magatartásban mindazt helytelenítették, ami, akár áttételes módon, veszélyeztette a férj tekintélyét, mivel ezzel családja is kisebbedett.*” Jávör: 2000. 632; lásd még: Szentí 1999: 27–45; Vajda 2006: 299.

⁵⁰ HML IV–155/b/1 1850:3.

felesége nem tudta kivárni, amíg visszaér, azt mondta, hogy „ez az ember nem is örölt neki”, s szidta is: „Egye le a fene az ugari kocsisáról a húst.”⁵¹ Csurgó bevallotta:

„Ezen képtelen mondására felbosszankodtam, holott én soha egy újjal sem bántottam, de még csak meg sem pirogattam. Nagyon meggyalázott de már azelőtt is rajtam semmi becsest nem adott, megvertem, de soha távolról sem volt az a gondolatom, hogy halálra verjem, csak hogy megfenyítsem, mivel elbízta magát, hogy őt senki sem bántja. Leginkább az bosszantott, hogy félni nem akart tőlem, mikor verni kezdettem. Mi világ tudomása szerint mindig békességben éltünk.”⁵²

A tanú szerint a férj „engedelmes jó fiatal ember” volt, de felesége többször gúnyosan beszélt vele mások előtt is, például ezt mondva: „Szegény Csurgó mindig igéri, hogy megver, én meg oda se nézek neki.”⁵³ Egy másik mezőtúri lakos, Hegedűs Zsófia is a feleség viselkedését emelte ki vallomásában. A büntett helyszínén ő sem volt jelen, de hallotta, hogy a „tavaszi vásár szombatján” a feleség azt panaszolta a „napának”, az öreg Csurgónak, hogy „férje neki már egy hete hogy nem őrt”.⁵⁴ A tanúk nem ítélték el igazán Csurgót tette miatt, többen azt hozták fel, hogy a feleség nem viselkedett megfelelően. Azonban a látéleletben leírtak szerint a nő arccsontja több helyen eltört, hátán és karján is sebeket találtak, tehát halálát egyértelműen a testi bántalmazás okozta. A férj ezért a tettéért három év szabadságvesztést kapott, e mellett kötelezték a vérdíj és a perköltségek megfizetésére. A halálbüntetés meg sem jelenik, és a közösség elítélése is elmarad. Az irat végén dátum és hozzáfűzés nélkül közölték: „Csurgó András rab a börtönben meghalálozott.”⁵⁵

Hasonló esettel találkozhatunk Kiskörén, s nem elhanyagolható tény, hogy az elkövető férj tettéért felmentést kapott (1790, Kisköre). A mezei munka (nyomtatás) végzése közben szólalkozott össze férj és felesége, melynek testi bántalmazás, majd halál lett a következménye. Sipos István 22 éves paraszt elmondása szerint:

„Kiss= körén [...] pénteki napon esett, nyomtattunk, az Asszonyok pedig készültek kendert á vizbüil ki vetni, kiknek én azt mondtam, tsak menyetek hamar és frissen jöjjetek mert szalmát kell kazalba hordani. Mellyre feleségem Rendek Rosalia azt felelte, de bizo, és onnét én azértis le ülök, tsak kendtek hordják á Szalmát. [...] Ezen hívásra az feleségem, és Sipos János felesége Zembeni Apolló azt felelték, hogy majd szarnak.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

*Mindazonáltal mégis ki jöttek, á midőn már nem sok szalma vólt hordani ki jövén á feleségem, szídtam ötet lelkét és anyát tsinálván, mellyre ő azt mondotta, No tsak káromkodjon, szakadjon ki a nyelve. Annakutánna hogy hordották á szalmát akkoris szídtam ötet, ő pedig nevetett, és katzagott. Vége lévén á szalma rakásnak, á mint attúl el jöttünk vólna, akkoris nevetett á Feleségem, mellyet én meg neheztelvén, á fa villával hozzá vágtam á fa villa á kezére tsapott, onnét pedig egyszermind az hasára esett, mely ütésre meg jaidúlott á feleségem, Zemberi Apolló be vitte ötet á szobába.*⁵⁶

Mindezek után a felesége halott csecsemőt szült, s három nap múlva meghalt. Az eseménynél jelen volt Sipos János, aki azt vallotta:

*„[...] deő soha nem fogadta az Urának Szavát, vége lévén á Szalma hordásának, Sipos Istvány le jött á Kazalrúl szidgya a feleségét, hogy mért nem fogadgya á szavát, és Sipos Istvány á valan vivén á villát elől ment á Szérő felé, á Felesége pedig utána pattogva mondván Száradgyon el a nyelve az Isten adgya mért Szidkozodik már ara Sipos Istvány visza fordúlt á fa villával az ütés á mint á kezének eset, hogy az aszonyság á feje felé emelte á kezét, á karján végig szaladt a villa, és á terhes aszonynak Rendek Rosaliának á hasát is érte.*⁵⁷

Az orvosi jelentés és a bírák szerint is a fizikai bántalmazástól függetlenül vetélt el, és halt meg az asszony, így a férj felmentése mellett döntöttek, aki szintén tagadta, hogy felesége miatta halhatott volna meg.

Nemi erőszak vagy paráználkodás?

A korról író kutatók arról adnak számot, hogy a *stuprum violentum* (erőszakos közösülés) súlyos bűnnek számított és súlyos következményekkel járt.⁵⁸ Hajdu Lajos is halálbüntetésről, hosszabb szabadságvesztésről ír könyvében, bár hozzáteszi, hogy a 18. század végén a büntípusnál egyfajta enyhébb büntetésre való áttérés alakult ki.⁵⁹ Számomra a Heves és Külső-Szolnok vármegyei kutatás tapasztalata nem ezt mutatta. A feltérképezett esetekben sokszor maga a bántalmazott nő került ki bűnösként paráznaság vádjával, a másik felet talán ki sem hallgatták, legalábbis az iratokban nincs erre utalás. Az általam lejegyzett esetekben nem vizsgálták komolyan a nemi erőszak tényét, csak gyereklányokkal szembeni bántalmazás esetében.

⁵⁶ HML XII-3/b 43. 19. 1790.

⁵⁷ HML XII-3/b 43. 19. 1790.

⁵⁸ Hajdu 1996; M. Antalóczy 2001: 153–154.

⁵⁹ Hajdu 1996: 167.

Ha az erőszakot átélte nőről kiderült vagy ismeretes volt paráznalkodó életmódja, előzetes házasságtörése, már csak nagyon nehezen tudta bebizonyítani a rajta esett nemi erőszakot.⁶⁰

A bíróságon elmarasztalt Szabó Erzsók, 25 éves férjezett asszony, a vád szerint több emberrel is paráznalkodott, ő azonban állította, hogy erőszakot követtek el rajta (1770, Mezőkövesd):

„[...] Farkas Pesta tehát estve á malomba őrlni egy kilo buzát ki hozott, és buttykosban mint egy másfél icze bort ki hozott, s ketten véle együtt még ittunk, az után hozzám kaptosodtt, Volt ott két leány is, kik buzát oda őrlni hoztak: Kik közül egyikét, Nagy Pál Rózsának, másikat Susának hívták; De ezek közül egyik sem látta se ivásunkat, sem hozzám kapdozását. [...] Hanem Punyi Jankó nappal oda őrlni jövéen Legényünk nem lévén, sem Uram oda haza, egyszer közösködtem véle, és soha többet ő véle nem vétkeztem. Tenki Ferencz pedig az ökrök őrzésébül északa késel az ajtót föl nyitotta, és az ágyomra ugorván ott kinzott, ellene még á földre is ugrottam, vagy valamit ne kövessen rajtam, de erőszakkal még győzött, s' akkor egyszer vétkeztem azzal is. Pintér Miska ugyan hasonlóképpen őrlni oda jövéen kényszerített á roszaságra. Punyi Jankó szolgája pedig nappal oda érkezvén hozzám szorongatta magát, de el nem dönthetvén a földre, tsunyaságát a kötőmre ejtette: amaval pedig semmi sem történt. Tudta az Uram rosz életemet, és az nap Plébánus Urhoz véle el mentem, meg panasztuk hogy azon két Ember erőszakot akartak tenni rajtam, tiltsa el őket. Plébánus Urtul vissza menvén az uton mondtam meg az Uramnak vétkeket, á mellyre felelte, azt tehát nem lehet el szenvedni, á Szent Székre kell vinni!”⁶¹

A következő az esetben is a nőt ítélték el parázna életért és kurválkodásért:⁶²

„Ezen ki folyó Esztendőben szőlő igazgatás táján, á midőn volt Miskolczon az Vásár, ottan fellyebb alább az Várason szolgálatot keresvén, egy Görög bőltnban vásárlott bizonyos Vas=áruló Legény, kiis meg Szólétott mondván Szolgálátot keresek te Menyecske: feleltem Nekie Azt igenis. Kiis meg Vásárolván magával el hitt, és vitt egy bizonyos házhoz, ugy kellett lenni, hogy az magáé volt az Ház, de az ember ott nem lakott helyben, és

⁶⁰ Jó példa erre M. Antalóczy Ildikó anyagából is a következő: „Az özvegy Kocsisné hiába védekezett a paráznaság vádjával szemben azzal, hogy őt megerőszakolták, paráznaságért ítélték el, mert »ha erőszak lett volna, kiáltott volna, de nem kiáltott.«” (M. Antalóczy 2001: 154.)

⁶¹ HML XII-3/b 17. R. a/4. 1770.

⁶² HML XII-3/b 14. I. 19. 1773.

bévivén engemet reám csukta az ajtót, én csak el ijedvén, kérdeztem vólt, miért cselekedti azt, hogy nappal be zárja az ajtot, amaz pedig nekem esvén, erőszakosan rajtam elkövette dolgát, mellyet bizonyos Rosnyai ember is látott az ablakon, á midőn kiabáltam; De ugyan csak semi haszna nem vólt, míg véghez nem vitte dolgát. Nékem semmit nem ígírett; Leg Kiseb-bet sem adott a midőn pedig végzette dolgát velem, én csak sirtam, amaz pedig száz ördöggel is vitette magát hogy úgymond ne féllyek, mert semmi bajom nem léssen túlle”.

Mivel ekkor a lány teherbe is esett, a gyermek megszületéséig tömlőben kellett maradnia, és mikor a gyermekágyat kifeküdte, 24 korbácsütést kapott.

Egy másik asszony „*az itten kvártélyozó Tiszt Úrnak*” ment el szolgálni, amikor is „*Katona Tiszt Úrnál*” farsang idején a katonák molesztálták, „*egymás után illetlenül hozzám kapkottak*”. Elmondása szerint ellenkezett, s azt mondta: „*kurva soha nem volt és nem is lesz, ezért megfogták és deresen tizenkettőt ütöttek rá, kétágú korbáccsal, s panaszára válaszul a bíró azt felelte neki a tisztességes kapkodás nem vétek*”.⁶³

A tanulmányban a népi jogszokás, a hivatalos jogszolgáltatás, s ezek kapcsolata került vizsgálat alá. A cél annak bemutatása volt, hogy a nép körében hogyan jelent meg a hivatalos büntető igazságszolgáltatás, hogyan álltak a bírósági eljáráshoz, s fordítva; a bírói eljárás hogyan viszonyult a megismert büntettekhez, a népi jogszokásrendszerhez. Véleményem szerint az alsóbb néprétegek eltérően értelmezték a különböző bűnemeket, azok fontosságát és súlyát, s leginkább saját szankciórendszerükbe bízva ítélkeztek, ahogyan azt a hagyomány, a normarendszer és a közösség működése előírta.

A tanulmánynak nem lehet célja az itt bemutatásra kerülő 12 per alapján általánosító következtetéseket levonni, de úgy gondolom, hogy már az egyes esetek is sok mindent elárulnak a kor erkölcséről, a jogszokás közösségben való működéséről. Bepillantathatunk abba, hogyan értelmezték a kor hivatalos terminusait (lopás, testi bántalmazás, erőszakotétel esetében), vagy hogyan próbálták megoldani a helyi vagy családon belüli konfliktusokat.

Egyéb kiegészítő kérdések azonban még felmerülhetnek, melyekre érdemes utalni, mint például: mekkora lehetett valójában a 19. századi átlagemberek jogismerete? Tárkány Szücs Ernő szerint nem sok, a törvények hatékonysága gyenge volt, ezért alakult ki és foglalt el olyan fontos helyet a mindennapi életben a

⁶³ HML XII-3/b/ 40. 1790.

jogszokás. Felmerül az eredet kérdése is: mennyiben magyarok ezek a jogszokások? Válaszul azt kapjuk, hogy a jogszokások esetében leginkább közös európai gyökerekről beszélhetünk.⁶⁴

Három kiemelt büntípuson keresztül láthatunk tehát példákat a bíróságok helyi működésére, a népi jogismeretre, a jogról való gondolkodásra. A tulajdon ellen elkövetett bűntetteket ismertetve többféle lopás-fogalommal találkozhattunk, ahol például a gyűjtögetés, a találás, és a jogos elvétel tényezői keveredtek egymással, s okoztak problémát az elkövetők számára, akik sokszor tettüket természetesnek véve kerültek összetűzésbe a hatóságokkal. A gyilkosságokon keresztül leginkább a közösségi erkölcs és az elvárt magatartásformák jelentek meg előttünk, mint például a jó feleség képe. A hivatalos joggal együtt általánosságban a közösség is elítélte a gyilkosság tényét, de egyes esetekben a tettes bűnösségét mégsem érezték teljesen jogosnak. A kor a gyerekekkel és nőkkel szembeni erőszakot is elítélte, ez utóbbit azonban a bántalmazott nők nehezebben tudták bizonyítani, igazukat nem mindig tudták érvényesíteni. A nemi erőszakkal foglalkozó fejezet a bírósági hozzáállás miatt lehet figyelemre méltó, ahol zavaros eljárás és kérdéses ítélelhozzal rajzolódik ki számunkra.

Összefoglalva tehát a nép számára a bűn megítélése relatív volt, de kereteket adtak hozzá a kialakult erkölcsi elvárások, a hagyományos gondolkodásmód követése, melyek segítségével őrizték a közösség működőképességét. Sajátos elképzelésekkel álltak hozzá a mindennapokban előforduló bűntettekhez, s bár ez nem került kifejtésre, tudjuk, hogy a szankcionálást is, ha tudták, közösségen belül oldották meg (csúfolás, kiközösítés stb. formájában). A hivatalos joggal való kapcsolat ingadozó volt, de nem minden esetben ellentétes, hiszen láthatunk példát az együttműködésre is, amelynek valódi mozgatórugóit azonban nem ismerhetjük.

FORRÁSOK

Heves Megyei Levéltár (HML)
Törvényszéki iratok:
IV-9/j/9 1830:9
IV-9/j/53 1830:33
IV-9/j/53 1840:20
IV-9/j/76 1841:151
IV-9/j/68 1844:2
IV-155/b/1 1850:3

⁶⁴ Tárkány Szűcs 2003: 33; 44.

Íriszéki iratok:

XII-3/b 17 R. a/4 1770

XII-3/b 14 I. 19 1773

XII-3/b 40 1790

XII-3/b 43 19 1790

XII-3/b 44 34 1793

XII-3/b 49 15 1798

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Elemér 2006: Az íriszéki bíraskodás megítélése a reformkori büntetőtvény-tervezetében. In: Mezey Barna – Révész T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Gondolat, Budapest. 48–54.
- Bató Szilvia 2002: A reformkorban érvényesülő szankciórendszer Békés vármegye 1844. évi gyakorlatában. *Börtönügyi Szemle* (21.) 1. 93–111.
- Bató Szilvia 2007: Megjegyzések a magyar büntetőjogi kodifikáció 1848 előtti történetéhez. *Jogelméleti Szemle*. (http://jesz.ajk.elte.hu/2007_1.html – Letöltés: 2016. október 22.)
- Bató Szilvia 2010: A bűnözés szerkezetének vizsgálati lehetőségei a reformkori Békés vármegyében. A „történeti kriminológia” forrásai és módszertani kérdései Magyarországon. In: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, néprajztudományok és a történettudományok köréből*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 352–369.
- Dobos József 2003: *A büntetőeljárás történeti fejlődésének vázlata az 1896-os első kódexig*. (<http://jesz.ajk.elte.hu/dobos15.html> – Letöltés: 2016. október 22.)
- H. Szilágyi István 2010: Rokoni kapcsolatok – jogi antropológia és jogi etnográfia. In: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, néprajztudományok és a történettudományok köréből*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 63–72.
- Hajdu Lajos 1985: *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Hajdu Lajos 1996: *Lajos Bűnözés és büntetés bíraskodás a XVIII. század 70-es éveinek Magyarországaiban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jávor Kata 2000: Magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 601–692.
- Kállay István 1996: *Városi bíraskodás Magyarországon, 1686–1848*. Osiris, Budapest.
- M. Antalóczy Ildikó 2001: *Bűnözés és büntetés Debrecenben a 18. század közepén*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Mezey Barna (szerk.) 2004: *Magyar jogtörténet*. Osiris, Budapest.
- Mezey Barna 2010: Szokásjog és szokás határán: jogszokások. In: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudo-*

- mányok, néprajztudományok és a történettudományok köréből.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 13–25.
- Nagy Janka Teodóra 2010: A jogi néprajz hazai kutatások tükrében. In: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, néprajztudományok és a történettudományok köréből.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 83–96.
- Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- IV. kötet Bónis György 1982.
- V. kötet Földes László: 1982.
- Perényi Roland 2006: A jogtörténettől az „új kultúrtörténetig”. A bűnözés társadalomtörténete. *Sic Itur ad Astra* (1–2.) 85–108.
- Schulze, Winfried (Hg.) 1996: *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Akademie Verlag GmbH, Berlin.
- Scribner, Robert W. 2000: A kora újkori Európa történeti antropológiája. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Replika Kör, Budapest. 468–478.
- Szendrey Ákos 1936: Népi büntetőszokások. *Ethnographia* (47.) 65–72.
- Szenti Tibor 1999: A nők és a társadalmi kiszolgáltatottság a magyar feudalizmus utolsó másfélszáz évében a Dél-Alföldön. In: Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* Magyar Néprajzi Társaság – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, Budapest. 27–45.
- Szilágyi Miklós 2000: Törvények, szokásjog, jogszokás, In: Paládi – Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 699–759.
- Szóke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1992: *Magyar értelmező kézi-szótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tárkány Szücs Ernő 2003: *Magyar jogi népszokások.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Thompson, Edward O. 1971: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past&Present* (50.) 76–136.
- Vajda Mária 2006: *Bűnök, bűnösök, büntetések a székelyhídi uradalom úriszékének irataiban.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen. 285–322.
- Vajna Károly 1906: *Régi hazai büntetések I.* „Univer” Könyvnyomda, Budapest.
- Varga Csaba 2010: Jogi néprajz- az elméleti jogi gondolkodás nézőpontjából. (A jogi népszokásvizsgálatok lehetséges teoretikus hozzájáról), In: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, néprajztudományok és a történettudományok köréből.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 26–46.

Bezsenyi Tamás

*„Nem szabad minden egyszerű tolvajlásból
rendszer-ügyet csinálni”*

**A szocialista kori magánkereskedelem és állami vendéglátás területén
jelentkező szervezeti és szervezettséget mutató bűnelkövetői hálózatok
összehasonlítása**

A Kádár-kori bűnözés vizsgálata lehetőséget biztosít a korszak politikatörténeti szempontból meghatározó váltópontjainak újragondolására. Az 1956-os forradalmat követő kora kádári időszak közismerten represszív jellegét a kérdéses időszakokkal foglalkozó történettudományi szakmunkák is megerősítették,¹ kiemelt hangsúlyt helyezve a forradalmárokat érintő koncepciós perekre és más politikai szempontból releváns büntetőeljárásokra. Az ezt követő Kádár-kori konszolidáció kezdődátumát egyrészt az 1963-as amnesztiával, az ENSZ-be való visszakerülésünkkel szokták összekapcsolni, ugyanakkor politikai-gazdasági jelentőséggel mégis inkább az új gazdasági mechanizmus bevezetésének éve, 1968 bír.² Jelen szövegben arra teszek kísérletet, hogy e két, a szocialista kori magyar társadalomtörténet számára is meghatározó váltópont közötti időszakot értelmezem, két bűncselekmény elemzése révén: Onódy Lajos, az egykori Magyar Éttermi és Büfé Vállalat vezetője ellen 1964 őszén induló nyomozás anyagait hasonlítom össze a Gelenczei Mihály Vas megyei zöldség-kiskereskedő ellen 1960-ban lefolytatott eljárással. Az esetek kapcsán bemutatom, hogy ebben az időszakban a szervezett, illetve a szervezeti bűnözés hogyan reagált a gazdasági változásokra, és mit kezdett ezzel az államhatalom.

Az első ügyben az alapvetően budapesti érdekeltségű, de valójában az állami szintű vendéglátást is meghatározó vállalat vezetőjét, Onódy Lajost, az ellene sikasztás és csalás miatt megszületett ítélet szerint első fokon hét és fél éves, másodfokon hat és fél éves letöltendő börtönbüntetésre ítélték. A másik esetben a magánkereskedő Gelenczei Mihályt gyanúsították meg árdrágítással, őt azonban a bíróság bűncselekmény hiányában felmentette. A két ügy látszólag eltérő szinteken zajlott, amennyiben Onódy országos jelentőségű vállalati vezető volt, aki az általa irányított állami vállalat sérelmére követte el a per tárgyát képező cselekményeket. Gelenczei Mihály viszont a magángazdaság szereplőjeként, a

¹ Krahulcsán 2013: 52–120; Huszár–Dr. Szabó: 1999. 67–146.

² Berend 1988: 177–213.

termelőszövetkezetek tagjaitól és önálló földdel rendelkező gazdálkodóktól vásárolta fel alacsonyabb áron a terményeket, mint ahogy azt a korszak árszabályozó rendeletei megengedték volna. A két ügyet azonban összeköti, hogy mindkét eset rendszerszintű problémákra mutat rá, minthogy Onódy az állami tulajdonú vállalat vezetőjének szerepét értelmezte újra, hogy saját, informális hatalmát kiterjeszthesse a vendéglátás különböző területeire (éttermek és szállók alapítása); míg Gelenczei az állami és szövetkezeti alapon újrászervezett mezőgazdaság szervezeti rendszerében fedezett fel egy olyan piaci rést, aminek következtében a termelőszövetkezetek terményei rajta keresztül jutottak el a gazdasági és állami szervek üzemi konyháira.

A két eset a korszak büntetőjogi világának megfelelően bűnözői hálózatnak minősíthető, mivel mindkét ügy központi szereplője egy informális kapcsolatrendszeren belül alakított ki sajátos csomóponti szerepet, és ennek segítségével követte el azt, amivel később megvádolták: Onódy az állami tulajdon kezelésén keresztül, egy formális gazdasági szervezet élén tett szert erre a sajátos minőségre, míg Gelenczei csupán illegális cselekményeinek fedése érdekében használta kiskereskedői státuszát, valamint szombathelyi üzletét mint lerakodóhelyet. Így az előbbi kriminológiai szempontból a szervezeti bűnözés fogalma alá tartozott a szocialista időszakban, míg az utóbbi sokkal inkább magán viselte a szervezett bűnözés sajátosságait. A szervezeti és szervezett bűnözés alapvető fogalmi elkülönítése a kapitalista, piacgazdasági rendszerben működő bűnözői hálózatok alapján történt meg, azonban mégis érdemesnek tartom ezt a két fogalmat alkalmazni a szocialista gazdasági rendszerre, bár ebben a társadalmi-gazdasági kontextusban teljesen más fénytörésben mutatkoznak meg. A szervezeti bűnözés (*organizational crime*)³ alapvetően jogi személlyel rendelkező gazdasági szervezet tagjainak egy informális kapcsolati rendszerből fakadó illegális együttműködését jelenti, amelyben az elkövetési magatartást nem pusztán az egyéni haszonszerzés motiválja – ahogy a munkahelyi bűnözés (*occupational crime*)⁴ esetében –, hanem a szervezet jövendőlétezésének és hatékonyságának elősegítése a cél. Természetesen, ebből a szervezeti bűnözésben érdekelt kriminális cselekményeket végrehajtó személyek vagy csoportok egyénenként is hasznot hajtanak a maguk számára, de emellett a legális gazdasági szervezeti keret kihasználásával, törvénytelen vagy szabálysértő módon megszerzett anyagi hasznot visszaforgatják a gazdasági szervezetükbe, annak megerősítése érdekében.

A szervezett bűnözés (*organized crime*)⁵ fogalmát a szocialista időszakra vonatkozóan úgy lehetne meghatározni, mint olyan személyek laza kapcsolódása, akiket

³ Schragger–Short 1978: 407–419.

⁴ Mars 2001: 163–180.

⁵ Lampe 2016: 25–26.

csupán közös érdekek fűznek össze, de munkahelyük és adott esetben társadalmi státuszuk eltér, így lehetséges egy alapvetően informális hierarchiát azonosítani a szervezett bűnözői csoporton belül. Ez a laza kapcsolat egy olyan sajátos szervezeti környezetbe ágyazódik, amelynek a csoport vezetője a kihasználására törekszik. Az általam elemzett két ügy révén összekapcsolódik, és egymást magyarázó kontextusban megvilágítható a szocialista Magyarországon az imént meghatározott bűnözéstípus, a szervezett és a szervezeti bűnözés viszonya.

A szervezeti és a szervezett bűnözés kapcsolata a szocialista Magyarországon

Hipotézisem szerint az 1956-os forradalmat követően a szervezeten történő bűnelkövetés létrejöttéhez elengedhetetlen volt az állami és szövetkezeti tulajdon kihasználása. Az 1960-as évek bűnelkövetői hálózatai alapvetően hozzákapcsolódtak a közellátáshoz, mint ahogy ezt Onódy és Gelenczei ügye is példázza. Az ilyen típusú illegális működésmódból felhalmozódó vagyonok és kapcsolati tőke kiteljesedésére inkább már az 1970-es években került sor, amikor ezen személyek az első vagy második gazdaságba beágyazódva⁶ tevékenykedtek, és tippadóként, illetve orgazdaként deprivált társadalmi közegből származó karrierbűnözők oldalán jelentek meg.⁷ Az 1960-as években azonban még nem létezett ez a viszonylag kiterjedt karrierbűnözői réteg. A témával foglalkozó büntetőjogászok és kriminalisták szerint ennek a fő oka az volt, hogy ezek a személyek nagyrészt elhagyták az országot az 1956-os forradalom idején.⁸ Az 1968-as új gazdasági mechanizmus (a továbbiakban ÚGM) a belügyi szervek számára komoly veszélyességi potenciált rejtett magában, habár már korábban is jelentkeztek látszólag az ÚGM hatására meginduló, az állami tulajdon illegális felhasználására szolgáló taktikák. Az Onódy-ügy is jól rámutat arra, hogy a vendéglátás területén a belügyi szervek által érzékelt csalások⁹ már létező technikák voltak az 1960-as évek elején.¹⁰ Hogy ezeknek az ÚGM bevezetése után megerősödő, a társadalmi tulajdonnal összefüggésben álló bűncselekményeknek sajátos karaktert adjanak, 1970-től a belügyi

⁶ Böröcz–Southworth 1995: 25–48.

⁷ Zombori 1988: 20–56.

⁸ Dr. Bócz–Dr. Lakatos 2008: 52–56. A korszakban az igazságszolgáltatás területén dolgozó szakemberek meglátásának alátámasztása érdekében fél évig kutattam az OSA archívumban, áttekinttem a Donald and Vera Blinken Gyűjteménynek a 1956-os forradalom hatására (*Hungarian Refugee Interviews From 1957–1958*) külföldre menekülőkkel készült több száz interjút, azonban csak elvétve találtam bűnelkövetői életmódra utaló jeleket. Ezt részben a menekültek jól felfogott érdeke is előidézhetette, ugyanakkor az interjúkat készítő hírszerző tevékenységre kiképzett külföldi szakemberek sem azonosítottak köztörvényes bűnözőket a fellelhető interjúkban.

⁹ Barna 1968: 13–18; Patkós 1968: 28–32.

¹⁰ Petrovics–Tolnai 1962: 347–352.

nyilvánosság alkalmazni kezdte az életszínvonalat veszélyeztető bűncselekmények fogalmát.¹¹ A fogalom csupán két éves karrierje jól példázza, hogy a használati értéke a belügyi dolgozók számára is megkérdőjelezhető volt.

Forrásadottságok

A forradalmat követő időszak igazságszolgáltatási rendszerének büntetőhatalmi jellegét az eddigi kutatások elsősorban a politikai természetű ügyek kapcsán domborították ki,¹² és a rendészeti szervek közül is elsősorban az állambiztonsági szervezetek intézményesülésére fókuszáltak a hazai vizsgálatok.¹³ A köztörvényes bűncselekmények negligálását a forrásadottságok korlátozottsága,¹⁴ illetve az igazságszolgáltatási és rendészeti szervek selejtezési rendjének átláthatatlansága is indokolta.¹⁵ Mindezt sokszor tovább nehezítik a véletlenszerűnek tűnő,¹⁶ vagy nagyon egyfókuszú¹⁷ irategyüttesek, amelyek akadályozzák a szisztematikus feldolgozást. Éppen ezért tanulmányomban többféle forrástípust igyekeztem felhasználni. A témára és a korszakra vonatkozó szakirodalmak feldolgozásán túl a két bűneset bírósági iratait és az ügyekre vonatkozó korabeli sajtóanyagokat elemzem, valamint az érintetteket ismerő személyekkel készített *oral history* interjúmat használom fel.

A vizsgált ügyek világa

A következőkben először Onódy Lajos ügyét, majd Gelenczei Mihályét fogom bemutatni, hogy az eljárások alapján bizonyíthassam a korábban említett

¹¹ Szilágyi 1970: 34–38; Kárpáti–Barna–Vétró 1970: 47–50.

¹² Jobst Ágnes a Balaton környéki rendőrségi nyomozásokból és operatív ügyekből elsősorban politikai szálakat és az államhatalom szervei által ellenzékiként azonosított személyekre koncentrált, míg a Balaton sajátos szocialista hangulatát meghatározó, valutagazdálkodást sértő cselekmények és áruk csempészete csak korlátozottan jelenik meg. (Jobst 2015: 128–150.)

¹³ Krahulcsán 2013; Szabó–Huszár 1999. Ez a Rákosi-korszakra nézve is meghatározó, jellemző példák erre: Gyarmati 2013. 50–75; Huszár 1998: 5–25. Mindazonáltal az 1950-es években is lehet példákat találni a politikai meghatározottságra mint elégtelen magyarázó erőre, lásd. Cserényi–Zsitnyányi 2013: 11–52.

¹⁴ A Budapest Főváros Levéltárába a Budapesti Rendőr-főkapitányság (BRFK) a rendszerváltás után csak 2006 késő ősztől adott a szocialista időszak rendőri működésére vonatkozó iratokat. (Korinek Tamás levéltáros személyes közlése – 2013. 02. 13.)

¹⁵ Zábó 2015: 50–63.

¹⁶ A Vas Megyei Levéltárban (VML) a Szombathelyi Városi Rendőrségen keletkezett ügyek iratai a város ügyészségének iratai között nem szerepelnek, illetve az ügyészségi iratokat megelőző nyomozati anyagok is hiányoznak.

¹⁷ A Vas Megyei Levéltár (VML) a megyei bíróságra, másodfokra került ügyek közül csak az életellenes ügyeket őrizte meg, míg a járási bíróság anyagai között a korszak bűnügyi statisztikáinak megfelelően különféle, döntő többségben vagyon elleni bűncselekmények is szerepelnek.

hipotéziseimet a szervezett és szervezeti bűnözés összefüggéseiről, valamint az oligopol működések – azaz, az adott gazdasági terület teljes mértékével összemérhető erejű, informális gazdasági hálózatok – hallgatólagos engedélyezésének lehetőségéről a büntetőjogi fellépéssel szemben.

A szervezeti bűnözés lehetőségei az 1960-as évek Magyarországon

Onódy Lajos, egykori munkásmozgalmi múltjára¹⁸ tekintettel lett 1949-ben a Büfé Nemzeti Vállalat vezetője, amelyet Magyar Éttermi és Büfé Vállalatra neveztek át 1953-ban. Onódy ezzel a vállalattal érte el legnagyobb sikereit, például az 1955-ben megnyitott Mézes Mackó nevű vendéglátóipari egység felfuttatásával a Kígyó utcában, amit a Budai Mackó követett. Az 1950-es évek közepén a Belkereskedelmi Minisztérium Vendéglátóipari Főigazgatósága alá kerül a Magyar Éttermi és Büfé Vállalat, amivel olyan reprezentatív helyek váltak a vállalat részévé, mint a Kis Royal, a Budapest Táncpalota, a Casino étterem, az Anna presszó, az Abbázia vagy a Jereván. A forradalmat követő időszakban Onódy megpróbálta bővíteni az üzletpolitikát, és úgy kívánt a Balaton környékén éttermeket nyitni, hogy azokat az ő üzemeltetésében lévő szállodákban helyezte el, majd az Országos Üdülővendéglátó Vállalat bekebelezésével megszerezte saját vállalata számára a Balaton déli partján fekvő vendéglátóipari egységeket. A turistaforgalom növelése érdekében éttermeket, csárdákat, kocsmákat és büféket hozott létre végig a parton. Az éjszakai élet színesítése érdekében a balatonföldvári Keringő és a siófoki Tünde bárókat is megnyitotta.¹⁹ A forradalmat követő években már az állami vezetők is érdekeltek voltak a minél jobb turistaforgalomban, amely valutát jelent az államnak. A Gellért Szálloda mellett az állami vezetés döntött a Royal Szálló felújításáról, amely végül csak 1961-re készült el.²⁰ Hasonló jelentőséggel rendelkezett a Béke Szálló, amelynek bárja egyszerre volt éjszakai lokál és étterem. Mielőtt Budapesten a következő reprezentatív, a turisták érdekeit szem előtt tartó szálloda, a Körszálló megépült volna, Onódy több szállót is építtetett a Balaton körül. Siófokon 1960-ban felhúzták a Vénuszt, majd két évre rá a Balaton Szállót. A bírósági ügye megindulása előtt két hónappal, 1964 júniusában adták át a siófoki szállodasort, a Hungária és a Lidó Szállót, az elegánsnak számító Siófok Étteremmel, amelyeket szintén Onódy talált ki. A büntetőügynek köszönhetően nem épült meg az úgynevezett Toronyszálló, és az Európa Szállót is csak két évvel később, 1966-ban lehetett átadni.

¹⁸ A Ganz és Társa Villamossági, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt-nél kezdte meg a munkát, mint segédmunkás, később villanyszerelőként dolgozott. Egy művezetői iskola elvégzése révén 1941-ben műszaki tisztviselővé vált. A háború alatt zsidó honfitársait menekítette, ami miatt 1944. decemberében a Gestapo letartóztatta, a sváb-hegyi Majestic Szállóban pedig halálra is ítélték. (Tischler 2004: 240.)

¹⁹ BFL XXXV/13/1964/c/438.

²⁰ Havadi–Majtényi 2011: 201.

Szervezetileg a Belkereskedelmi Minisztérium Vendéglátóipari Főigazgatóságához két fajsúlyos vállalat, más szóval országos hatáskörrel rendelkező vendéglátó-vállalat tartozott. Az Onódyé mellett a Rózsa Miklós által vezetett, 1957-ben létrejött Országos Idegenforgalmi Szálloda és Étterem Vállalat (OISZÉV), amely rendkívül jól fenntartotta működésének látszólagos szabálykövetőségét és sikerességét. Ezt támasztja alá, hogy az OISZÉV kétszer is megszerezte a kiváló vállalat címet, továbbá „háromszor nyerte el a miniszteri-szakszervezeti vándorzászlót, egy ízben pedig a Minisztertanács vörös vándorzászlaját”.²¹ A Rózsa által irányított vállalat állami díjazása, annak hatékonyságára és törvényességére mutat rá. Az Onódy irányítása alá tartozó vállalat esetében a siker kulcsa inkább a jó kapcsolati tőke kihasználása lehetett, amit Sik Endre úgy fogalmazott meg: „az egyéni tulajdonban lévő kapcsolati tőkét más vagy mások (vagy egy fiktív szereplő: a Nép) a tulajdonos szempontjait figyelembe véve használják”.²² Így válik fontossá, hogy Tischler János kutatásai szerint Sebes Sándorral, a belkereskedelmi miniszter első helyettesével rendkívül jó kapcsolatot ápolt Onódy, valamint annak rokonával, Sebes Gusztávval is, aki az Aranycsapat edzőjeként jelentős személye volt a magyar sportéletnek.²³ A meginduló büntetőeljárás kapcsán arról is tájékoztatták a közvéleményt a napilapok (*Népszabadság*, *Népszava*), hogy Onódy tevékenységéhez közvetlen főnöke, Lázár Géza, a Belkereskedelmi Minisztérium Vendéglátóipari Főosztályának vezetője is segítséget nyújtott.²⁴ A politikai-gazdasági és rokoni összefonódások világában az erről való tudás és az ehhez való alkalmazkodás olyan egyéni tulajdonú kapcsolati tőke, amelyet csak szélesebb közegben, állami tulajdonú vállalat működtetése során lehetett befektetni. Ugyan, Rózsa Miklóshoz hasonlóan, Onódy is több díjat nyert vendéglátóipari tevékenységének köszönhetően, azonban Onódynak, az ellene lefolytatott eljárást megelőzően rendkívüli politikai helyzetfelismerő képessége jelentette valódi versenyelőnyét. Erre az adottságára kiváló példa az 1956-os forradalom kitörését követően majd két évig működő napilap, a *Népakarat* címmel megjelenő *Népszava* november végi beszámolója. Ebben olvashatjuk, hogy Onódy, más FTC-s szakosztályvezető társaival együtt elérte, hogy a forradalom idején a szurkolók segítségével megválasztott forradalmi bizottságok helyett új ideiglenes bizottságokat válasszanak. Jó érzékkel felvetette a Ferencvárosi Tornaklub számára azt a Rákosi-korszak óta égető problémát, hogy az ÉDOSZ (Élelmiszeripari Dolgozók Szakszervezete, amelynek sportegyesületével 1950-ben olvadt össze a Fradi) mekkora befolyással bírjon az FTC sportpolitikájára. A *Népakarat* idézte is, miként próbált a forradalom adta változásokból hasznot szerezni úgy, hogy az FTC-hez kapcsolódó versenysport minél önállóbbá

²¹ Tischler 2004: 241.

²² Sik 2012: 69.

²³ Tischler 2004: 245.

²⁴ N.N. 1964: 8.

váljon, és az ÉDOSZ inkább csak a népsport törekvéseket segítse elő: „Az ÉDOSZ a társadalmi FTC-nek továbbra is megadja az erkölcsi és az anyagi támogatást, hogy biztosítva legyen a társadalmi sportegyesület működése.”²⁵ Két évvel később, 1958-ban a *Népszavának* már a következőt nyilatkozta: „játékosaink, fiataljaink viselkedése, hűsége és érzelmei ellen a múltban sem lehetett semmi kifogás”,²⁶ amivel egyszerre emelte ki az akkor új idény játékosainak képességeit, illetve apróbb nyelvi technikákkal kiiktatta a Rákosi-korszakban az FTC-re ragasztott fasiszta bélyeget.²⁷ Ennek komoly jelentősége volt, hiszen 1955-ben még azért tiltották el a Fraditól, mivel egy bécsi vendégjáték alkalmával a Kinizsi csapatnév használata, valamint a piros–fehér mezszín helyett zöld–fehérben Ferencváros név alatt szerepeltette a játékosokat.²⁸ A kommunista munkás, a zsidókat mentő bátor ellenálló nimbusza mellett Onódy az imént említetthez hasonló, apróbb diszkurzív trükkökkel is próbálta helyzetbe hozni a Ferencváros labdarúgócsapatát, amit akkor is előnyben részesített, amikor 1956 végén Gáspár Sándor SZOT-főtitkár a Vasas elnöki tisztségét ajánlotta csak fel neki.²⁹

Onódy Lajos helyzetének megingása 1964 tavaszában kezdődött, amikor elterjedt a Magyar Éttermi és Büfé Vállalat, valamint az OISZÉV összevonásának híre. Ekkor Onódynak felajánlották a MÁV Utasellátó Vállalat vezetését, amivel a VIII. kerületi helyett az V. kerületi pártbizottsággal kellett volna stabil kapcsolatot kialakítania a vállalat székhelye miatt. Azonban ennek elsőtitkára az a Fekete Károly volt, akiről Onódy úgy tudta, a már korábban említett Rózsa Miklós, az OISZÉV vezetőjének sógora. Így, talán az ellenőrizhetőségtől való félelem, illetve az informális hatalmának megroggyanása miatt is elutasította ezt az ajánlatot. Tischler szerint Rózsnak is felajánlottak alternatív lehetőségeket külszolgálat formájában, azonban kérdés, hogy ez utóbbi mennyiben bizonyítható, ha az Onódynak felajánlott menekülőút Rózsa Miklós ellenőrzési hatalmát növeli. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a belügyi és rendőri kapcsolatait Rózsa aktivizálni tudta azzal, hogy Onódy összeveszett Sós Györggyel, a Budapesti Rendőrfőkapitánnyal, valamint Szénási Gézával, a legfőbb ügyésszel. Az évek alatt felépített birodalmának védelme miatt Onódy Lajosnak különösen fontos volt, hogy ne maradjon alul Rózsával szemben, akiről Tischler kutatásai szerint az a pletyka terjengett, hogy belügyi vonalon dolgozott a Rákosi-korszakban. Tényszerűen viszont csak az tudható, az Üzemélelmezési Vállalat vezetését követően a Pénzügyminisztériumban személyzeti főnöknek nevezték ki, mielőtt az OISZÉV-et vezette volna.³⁰

²⁵ N. N. 1956: 4.

²⁶ Rejtő 1958: 6.

²⁷ Takács 2014: 125–126.

²⁸ Pogonyi 2003: 6.

²⁹ Gázsó–Zelei 2014: 40.

³⁰ Tischler 2004: 247.

Minden valószínűség szerint Onódy számára a MÁV Utasellátó visszaesést, vagy egyenesen presztízsvesztést jelentett volna. Még 1960-ban Harsányi Zoltánné, a MÁV Utasellátó vezetőjének külföldi útjáról szóló beszámolójával együtt interjúvolták meg őt is a Népszabadság hasábjain. Ebből az interjúból egyértelműen kiolvasható, hogy míg a magyar háló- és étkezőkocsikért felelő vállalat számára a Német Demokratikus Köztársaságban tett látogatás során minden német újítást át kívántak venni, a magyar ötletek megvalósítása szóba se került. Ezzel szemben Onódy arról számolt be, hogy Moszkvában, a budapesti Mézes Mackó mintájára, 800 négyzetméteres büfét állítottak fel, valamint a grazi utazásnál megismert automatikus fagylaltadagolót már ők is gyárttatják maguknak. A Zágrábban a Magyar Éttermi és Büfé Vállalat számára bemutatott látványkonyhát pedig Onódy azonnal át akarta venni, majd egyenesen úgy reagált: „*Ha ez sikerül, és miért ne sikerülne, akkor a magyar Mackók megint előreléphetnek egyet*”.³¹

Onódy hatalomgyakorlásának már 1964 előtt is voltak nyilvánosságra kerülő, problematikus elemei. Tischler János kutatásaival szemben nem 1962-ben, hanem még 1961 júniusában Schmik Imre, a vállalat karbantartó-részlegének dolgozója nehezményezte, hogy a nyereségrészesedésről más részleg hibás gazdálkodása miatt le kellett mondaniuk. Schmik mint szakszervezeti bizalmi nyíltan támadta a könyvelési részleget, ami miatt egyrészt fegyelmi indult ellene, majd a szakszervezeti titkár el akarta távolítani, amit viszont a munkások és Schmik nyilvánosság-hoz forduló lázadó magatartása megakadályozott. Onódy, mire megjelent a *Népszavában* A „*kellemtlenkedő*” *bizalmi fegyelmi ügye — és a szakszervezeti demokrácia* címmel a szöveg, már vissza is vette a szakszervezeti bizalmat. A vállalatnál alkalmazott premizálási gyakorlatok azonban a továbbiakban újra és újra megjelentek a napilapokban: többek között az Onódy elfogását megelőző hetekben az *1000 forint – 3 heti munka* címmel közölt dühös hangú cikket Lukács Mária,³² amelyből kiderült, hogy a Balatonparton létesített vendéglátóipari egységeknél az alkalmazottak lelkesítése céljából majdnem félmillió forintot osztott ki a vállalat vezetése. A cikk írója felveti, hogy akik ilyen összegek felett diszponáltak, valójában saját középvezetőiket nem ellenőrizték megfelelően. A cikk megjelenését követő napon Onódy még Bécsben találkozott Papp László ökölvívóval, aki kérte, ne menjen haza. Szeptember elején ugyanis büntetőeljárás indult a Magyar Éttermi és Büfé Vállalat italraktárának egyik munkatársa ellen, aki a húsraktár vezetőjével barterezés során nagy mennyiségű húsrut cserélt márkás italokra. Az ügy bonyolultságára való tekintettel a VIII. Kerületi Rendőrkapitányság az aktát átadta a BRFK Vizsgálati Osztály Társadalmi Tulajdon Védelmi Alosztálynak,³³ ami arra

³¹ György 1960: 9.

³² Lukács 1964: 2.

³³ Tischler 2004: 249.

enged következtetni, hogy nem is kívántak már igazán nyomozati munkát végezni, tisztában voltak az elkövetők körével és az általuk elkövetett bűncselekményekkel. Az eljárási rend alapján még ebben az esetben is kizárólag akkor küldhették volna a bizonyítékok értékelésére és a vádképesség megállapítására fókuszáló vizsgálati osztályra az esetet, ha a formális gyanúsítások megtörténtek, ami azonban jelen ügyben csak egy hónappal később, október 30-án történt meg, ekkor tartóztatták le Onódyt.³⁴ Az első nyilvános hír a büntetőeljárásról december 5-én, a *Népszabadság* szombati számában jelent meg, amelyben az szerepelt, hogy a Budapesti Rendőrfőkapitányság (BRFK) befejezte a nyomozást, illetve vádemelési javaslattal átadta az Fővárosi Főügyészség számára.³⁵ A vád szerint Onódy mint a vállalat vezetője, László Ilona mint a vállalat volt áruforgalmi osztályvezetője, Lázár Géza, a Belkereskedelmi Minisztérium vendéglátóipari főigazgatóságának volt vezetője, valamint Kaló András, a vállalat italraktárának volt vezetője közösen, éveken át bünszövetséget megvalósítva károsították meg a társadalmi tulajdont sikkasztás és csalás révén. A Fővárosi Bíróság 1965. március 20-án, szombaton hirdetett ítéletet, amelynek értelmében Onódy Lajost hét és fél évi, László Ilonát négy évi, Lázár Gézát két évi, illetőleg Kaló Andrást négy év hat hónapnyi börtönbüntetésre ítélte.³⁶ A fellebbviteli bíróságként eljáró Legfelsőbb Bíróság 1965. július 16-án, pénteken hirdetett ítéletet, amelynek értelmében Onódy büntetését hat és félévre mérsékeltek. A *Népszabadság*ban már az első, december 5-i cikket követően megjelent név nélkül egy akár szerkesztőségi álláspontnak is feltüntethető cikk, *Ügyek és tanulságok* címmel.³⁷ A véleménycikk kiemelte, hogy az utóbbi időben a vállalati vezetők egyáltalán nem helyeznek hangsúlyt az ellenőrzésre, amit igazolva lát az Onódy-ügy, valamint a korábban a Veszprém Megyei Húsipari Vállalatnál folyó sikkasztás alapján. Az „*ügynevezett Onódy-ügy*”³⁸ kiemelt jelentőséget kap, hiszen a cikk állítása szerint a vállalatvezér úgy szerezte meg gödi villáját, hogy a korábbi tulajdonossal sajátos eltartási szerződést kötött; a szakképzetlen asszonyt 750 forint helyett havi 1800 forintért alkalmazta. Felmerül a kérdés, hogy miként tudhatott meg ilyen nyilvánosságra nem hozott részleteket az újság, annyi azonban bizonyos, hogy a cikk célja az ügy gyanúsítottjainak nyilvános elítélése volt. „*Addig jár a kútra... – mondja a népi bölcsesség. S az Onódy-ügy bűnösei, vesztegetői és vesztegetettjei éppúgy rajtavesztettek.*”³⁹ A cikk második fele viszont már a gazdasági vezetők normaszegő működésének

³⁴ Tárgyik Sándort, a hidekonyha üzem vezetőjét október 20-án, László Ilonát október 26-án tartóztatták le. (Tischler 2004: 250.)

³⁵ N. N. 1964: 10.

³⁶ N. N. 1965: 14.

³⁷ N. N. 1964: 3.

³⁸ N. N. 1964: 3.

³⁹ N. N. 1964: 3.

körülményeit kívánta körüljárni, amiben nagy jelentőséget tulajdonított az ellenőrzés, illetve a fegyelem hiányának. A korszak ideológiailag motivált vállalati irodalma különös jelentőséget tulajdonított a szocialista vállalatok ellenőrzésének, hiszen azt a kapitalistával szemben tömegméretűként képzelte el.⁴⁰ Habár viták a kapitalista és a szocialista ellenőrzés különbségeiről még léteztek az 1960-as évek elején,⁴¹ a büntetőjogi felelősség az adott gazdasági szerv nagysága alapján élesen elkülönült. Az anyagi felelősségi rendszert az 58/1958-as kormányrendelet szabályozta. Eszerint a tíznél több személyt az árukezelésbe bevonó, egy műszakos, valamint a 14 órát elérő vagy meghaladó nyitvatartási idővel bíró boltegységekben hiány esetén vezetői felelősség állapítható meg.⁴² A vádat képviselő Dr. Borsai Tibor meghatározta, hogy a büntetőügyet két részre kell osztani: az Onódyt közvetlenül terhelő, valamint a beosztottjait érintő cselekményekre.⁴³ Ezzel valójában éppen az eljárás hatékony lefolytatása vált nehézkessé, hiszen a társadalmi tulajdon sérelmére történő, sikkasztásos ügyekben a büntetőjogi felelősségre vonás az adott gazdasági szektorra kialakított rendeletek illetve végrehajtási utasítások alapján történt meg. Ezzel továbbá szétválasztották az érdekeket kriminalisztikai szempontból, hiszen boltvezetői, vagy középvezetői szinten meghatározható, a vezetői felelősséget érintő hiány mögötti elkövetési szándék nehezen megállapítható, hogyha a felsőbb vezetés informális kontrollját vagy esetleges szóbeli utasításadási lehetőségeit kivesszük a bizonyítási láncból. Az Onódy által vezetett cégnél is, csakúgy mint más szocialista vállalatnál, értékelszámolási rendszer volt, ami azt jelentette, hogy az áruféleségek értékért volt felelős az adott vezető, nem pedig a pontos áruk meglétéért. Így az áruk áttétele más üzlethelyiségbe, illetve más célra való felhasználása nem jelenhetett egyértelműen büntetőjogi felelősséget, ha a vállalat adott vezetője a rábízott áruféleség értékével el tudott számolni. Ugyanakkor, az áruféleségekkel való játék, az informális áthelyezés vagy csere csak több bolt párhuzamos és folyamatos bevonásával volt lehetséges, így egy-egy ilyen manőver mögött valószínűsíthetően vezetői felelősség húzódhat meg. A fenti elkövetési folyamatra jó példa Onódy és László Ilona közötti szembesítés, amikor a vállalatvezér úgy védekezett: „A szemedbe mondom, Ilonka, hogy akkor azt mondtad, van egy raktári többleted, ezért vehetünk nekem bundát. Elhitttem. Csak a büntetőeljárás során tudtam meg, hogy neked egy ócska kabáttal pótolnod kellett a hiányt.”⁴⁴ Az értékelszámolási rendszer esetén esetleges szabálytalan alkalmazási formákkal

⁴⁰ Varró 1964: 9.

⁴¹ A Kossuth Klubban 1959 novemberében a népi ellenőrzésről tartott szimpóziumon Dr. Varga István professzor határozottan állt ki a szocialista ellenőrzés mellett, mint ami a kapitalista formától tartalmilag nem különül el, hanem az osztályérdekét tekintve minősíthető másnak. Dr. Beér János viszont a két típusú ellenőrzés tematikus, minőségi különbségét hangsúlyozta. (Varró 1964: 10.)

⁴² Márk 1962: 86.

⁴³ Bócz 2010: 141.

⁴⁴ Gázsó-Zelei 2014: 50.

maguk a hatóságok is tisztában voltak, azonban Márk Aladár, a sikkasztás-téma szerzője a kriminalisztika sorozatban úgy vélekedett: *„A kereskedelem vezetői arra hivatkoznak – és nem jogtalanul –, hogy amennyiben ez az elszámolási rendszer megváltozna és áruajtánként kellene az elszámolást megejteni, ez olyan adminisztratív létszámot igényelne, hogy »drágább lenne a leves, mint a hús«.* Mindenesetre ezen a kérdésen is lehet vitatkozni.⁴⁵ Ezzel a kissé pongyola mondattal zárta le a kérdést Márk, miközben a hús és a leves példájára való visszautalás egyben sokat sejtető is. Ebből ugyanis az derül ki, hogy valójában ez a rendszer, a nyomozó véleménye szerint, lehetővé teszi a bizonyítottság nélküli, csak gyanúra alapot adó sikkasztást. Meglátásom szerint ennek is köszönhető, hogy a büntetőeljárás során 400.000 forint fölötti összegként hivatkozott elkövetési érték, a Legfelsőbb Bíróság döntése nyomán már a 200.000 forintot sem érte el, Onódy Lajosra pedig tételesen 14.715 forintot tudtak rábizonyítani.⁴⁶

A szervezett bűnözés lehetőségei az 1960-as évek Magyarországon

Az alábbiakban Gelenczei Mihály, egy szombathelyi kiskereskedő ügyét vizsgálom meg, akít 1960-ban árdrágítással vádoltak meg. Gelenczei azért került a rendőrség látómezejébe, mert egyre hivalkodóbban élt. Szombathelyen, saját garázsában zöldség-gyümölcs boltot nyitott, és széleskörű kapcsolatai révén egész Vas megyében, de feltehetően az egész Dunántúlon üzletelt. Gelenczei üzleti hálózata igen kiterjedt volt: budapesti kiskereskedővel, kőszegi gazdákkal, Szombathely környéki tsz-ekkel, mezőgazdasági technikumokkal és nagykanizsai termelőkkel egyaránt kapcsolatban állt.

Az 1950-es évek végétől az 1960-as évek közepéig több Vas megyei kereskedőt is eljárás alá vontak árdrágítás vádjával. A vizsgálatok kivétel nélkül bírósági szakaszba jutottak, ahol viszont bizonyítottság, de még inkább bűncselekmény hiányában megszüntette őket az eljáró bíró. Gelenczei Mihályé volt az egyik legjobban felderített ügy, mivel a nyomozók itt tárták fel a legtöbb feltételezett elkövetőt, akik azonban végül csak tanúként vettek részt a jogi eljárásban.

A címben idézett mondat a Gelenczei-ügy egyik tanúvallomási jegyzőkönyvből származik. Azért választottam, mert egyrészt reminiscenciákat ébreszt az 1956-os forradalmat megelőző és azt követő állami represszióval kapcsolatban. Másrészt jól rávilágít arra is, hogy a gyanúsítottak milyen diszkurzív eszközökkel próbálták eltávolítani magukat az ügy központi alakjától az igazságszolgáltatás rájuk irányuló tekintete előtt. Így vált Gelenczei Mihály a kapitalista gondolkodást megtestesítő bűnelkövetővé, a Vas megyei árakat befolyásoló, a közellátásra káros hatással

⁴⁵ Márk 1962: 84.

⁴⁶ Gázsó-Zelei 2014: 52.

lévő személlyé, akit igyekeztek minél inkább az ismeretlenségbe tolni, miközben a rendőrség performatív mondatokkal (előzetes letartóztatás, őrizetbe vétel és lakhelyelhagyási tilalom) próbálta őt a normasértés jól ismert világában tartani.

Gelenczei Mihály Szombathely belvárosában, az egykori munkásmozgalmi hősről elnevezett Vadas Márton utca elején (jelenleg Szent Márton utca) lakott. A hatóság a nevét az ügy során következtetlenségül, hol az arisztokratikus jelleget kölcsönző ipszilonnal, hol a népi demokratikus értékrendnek megfelelőbb pontos i-ként rögzítette.⁴⁷

A szombathelyi városi tanács végrehajtó bizottsága alá tartozó Kereskedelmi Csoport 1957. április 18-i dátummal állította ki azt a D22/1957. számú iparendegédelyt,⁴⁸ amely feljogosította Gelenczeit arra, hogy a háza alatti helyiségben kiskereskedelmi tevékenységet folytasson. Ezt egyébként súlyosan sérelmesnek találta később az ellene folyó büntetőeljárás során. 1960 derekán ugyanis panasszal fordult a Pénzügyminisztérium V. Főosztályához, azt nehezményezve, hogy továbbra sem jelöltek ki számára megfelelő üzlethelyiséget, így kénytelen egy kis, alacsony forgalmú utca pinchehelyiségében végezni a munkáját. A levelet nyilvánvalóan már az ellene megindított büntetőeljárásra reagálva írta, hiszen kimondatlanul is több alkalommal reflektált az ellene felhozott vádakra.⁴⁹ Ari József, a Szombathelyi Városi és Járási Rendőrkapitányság Bűnügyi Alosztályának beosztott nyomozója indította meg az eljárást hatósági személy bejelentése alapján.⁵⁰ A nyomozati munka megállapította, hogy Gelenczei Mihály megsértette az árubeszerzést csak zárt körzetben megengedő jogszabályt, amelynek értelmében a kiskereskedő csak azon a településen vásárolhatott árut, ahol a Vadas Márton utcai telephelye is volt, és azt csak a saját boltjában értékesíthette. Gelenczei a Pénzügyminisztériumnak küldött panaszlevelében⁵¹ a körzetesítési szabállyal indokolta, hogy miért volt szüksége két alkalmazottra; nekik kellett a boltban az eladói feladatokat ellátniuk, amíg ő az előírások szerint beszerezte az árut. Az ügy előadója bekarikázta a levél e részét, és piros ceruzával egy kérdőjelet írt ide. Ezt ugyanis akár beismerő vallomásként is lehetett értelmezni. Az alkalmazottak létéből ugyanis arra következtethettek, hogy Gelenczei rendszerint huzamosabb ideig volt távol a bolttól, másrészt arra is utalt, hogy többnyire messzire ment, mert a közelben nem tudott elegendő árut beszerezni, ezzel tehát megsértette a beszerzési szabályokat. Az Ari József által megszövegezett összefoglaló rendőri jelentésből az is kiderült, hogy

⁴⁷ 1907-ben Korponán született, apja is pontos i-vel írta a nevét, édesanyja pedig Haadinez Ilonaként görög felmenőkkel rendelkezett.

⁴⁸ VML XXIII. – 60. a. Vas Megyei Tanács V.B. Kereskedelmi Osztály iratai – iparendegédelyek kiadása – 1957-es év. 32.

⁴⁹ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 49.

⁵⁰ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 7.

⁵¹ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 51.

Gelenczei egész Vas megyét bejárta, sőt a környező megyékben is vásárolt zöldséget és gyümölcsöt. Elsődleges szempontja az volt, hogy minél olcsóbban tudja beszerezni ezeket a termékeket, amelyeket ráadásul nem is a saját boltjában adott el, ugyanis vendéglátós kapcsolatai révén megközelítőleg 25 üzemi konyhát látott el terményekkel. Ari József rendőrfőhadnagy szerint valójában ezért kellett két személyt alkalmaznia. A rendőrtiszt a gyanús, normaszegő gyakorlat magyarázatát a kötelezően felderített életrajz részleteiben vélte felfedezni. A gyanúsított édesanyja ugyanis Szombathelyen kávéházat vezetett a két világháború között; ennek köszönhetően Gelenczei szinte belenőtt a kereskedelembe. 1931-től már saját autóalkatrész üzletet nyitott, amit azonban 1950-ben az államosítás előtt bezárt. Majd Szombathelyen a XII. Számú Autójavító Vállalatnál helyezkedett el anyaggyártásként, később 1955-től a Vas Megyei Tatarozó Vállalatnál dolgozott gépkocsi előadóként. Ari a két világháború közötti karrierjével indokolta, hogy a gyanúsított „*a kereskedelemnek minden fortélyával tisztában volt és van*”.⁵²

A rendőrnagy szerint, Gelenczei tevékenységének lényegét a tsz-ektől, egyéni termelőktől felvásárolt zöldségek és gyümölcsök üzemi konyháknak való értékesítése jelentette. Ari József becslése szerint ez a teljes forgalmának 80%-át tette ki, amiből arra következtetett, hogy kiskereskedői engedélyét felhasználva, valójában nagykereskedői tevékenységet folytatott. Emellett Gelenczei az áruk felvásárlásánál szabálytalanul, a termelőkkel saját árakban egyezett meg, ám a vásárlásokról kiállított bizonylatain ettől eltérő, a hivatalos árképzési rendszernek megfelelő árat tüntetett fel. A magasabb összegekről szóló bizonylatok arra szolgáltak, hogy a haszonkulcsát kisebbnek tudja mutatni. A beszerzési árak papíron való megnövelésével az eladási ár már nem tűnt árdrágításnak.⁵³ Ezeket a számlákat azonban nem volt köteles vezetni, hiszen mint kiskereskedő, a saját jövedelme után adózott. A büntetőeljárás során azt igyekeztek megállapítani, hogy a terhelt mekkora jövedelemmel, és milyen vagyoni helyzettel rendelkezett.

Gelenczei panaszlevelében azt is felrótta, hogy az alapvető zöldségek és gyümölcsök „*kötelező fogyasztói ára*”,⁵⁴ a beszerzést meghatározó szabályok teljesen ellehetlenítik a munkáját. A burgonya és a vöröshagyma hatósági árán nem lehetett változtatni, ám volt több olyan termék is, ami 20%-os (dió, mogyoró, mandula), vagy 10%-os (hüvelyesek, fűszerpaprika, dióbél, mogyoróbél) haszonkulccsal volt értékesíthető.⁵⁵ Gelenczei a Pénzügyminisztériumba írott panaszlevelével azt akarta elérni, hogy adója kiszámításakor ne vegyék figyelembe azokat az általa kiállított, a nyomozás során lefoglalt számlákat, amelyek nem voltak rendezve. Az adó megállapítása során ugyanis 1959. második félévére és 1960. első félévére egyaránt

⁵² VML XXV. – 27. c. aa / 91. 122.

⁵³ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 123–125.

⁵⁴ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 49.

⁵⁵ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 36–37.

7.664 forintot szabtak meg. A gyanúsított azt is kérvényezte, hogy a büntetőeljárás megindítása előtt alkalmazott adószámítási módszert használja az állam, aminek alapján 1959. első félévében csupán 3.426 forintot kellett fizetnie. Gelenczei előbb említett panaszlevelében arra szintén kitért, hogy egyedülálló személy, ezzel is indokolva a két eladó alkalmazását. Korábban a Vas megyei V. B. Pénzügyi osztályának azt is megírta, hogy a saját létfenntartásához szükséges forgalom elérése érdekében kell boltját napi 16 órában nyitva tartania.⁵⁶ Ugyanakkor az ügy kirobbanása előtt egy Citroën 440-es személyautóval rendelkezett, amin 60.000 forintért túl is adott az ügy megindulását követően. Jól jellemzi a korszak fizetőképes keresletét és az átlagbérek nagyságát, hogy a vevő csak féléves részletekben tudta a teljes vételárat megfizetni.⁵⁷

A tsz-esítés harmadik hulláma mint a bűncselekményt fellendítő folyamat

Az 1958 és 1961 közötti harmadik kollektivizálási hullám jól érzékelhető a bűncselekmény felderítésének hátterében. Az ügy előadója a szocialista jogszolgáltatás hevében a nyomozást egészen 1958-ig kiterjesztette. Ebben az időszakban a magyar agrártársadalom jelentős mértékben átalakult. A tsz-esítésnek köszönhetően eltűnt a történeti parasztság és kezdett kialakulni az utóparasztság, miközben a mezőgazdasági termelés feltételei drasztikusan megváltoztak. Intragenerációs mobilitás indult meg a vidéki, városoknál kisebb lélekszámú településeken élők körében, ahonnan az eddig paraszti munkákból élők az iparosítás miatt új munkásokká váltak. 1958-ban még a mezőgazdaságban dolgozók 79%-a egyéni gazdálkodóként tevékenykedett, ám 1962-re már háromnegyedük (75%) téesztag lett. 1958 decemberében 100.000 fő dolgozott a tsz-ekben, majd a következő években számuk folyamatosan növekedett. 1960–1961 fordulóján a taglétszám már átlépte az egymillió főt az ország különböző termelőszövetkezeteiben.⁵⁸ A Gelenczei-ügy kivizsgálása során is érzékelhető volt a kollektivizálás hatása; a kihallgatott egyéni gazdákat lassan felváltották a téesztagok. Ám ez egyáltalán nem jelentette akadályát annak, hogy a háztájival rendelkező személyek folyamatos kereskedelmi kapcsolatban maradjanak üzleti partnerükkel.

Valuch Tibor szerint azért is volt sikeres a magyar téesztesítés, mert „a hazai gyakorlat folyamatosan és fokozatosan eltért a »kolhozmodell« követésétől”.⁵⁹ Értelmezése szerint az átszervezések egyre kevésbé szolgálták az osztályharcot, lassan előtérbe került a gazdasági racionalitás. Jogosan vethető fel ugyanakkor, hogy pontosan mit is jelentett a gazdasági ésszerűség, és mennyi idő múlva

⁵⁶ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 30.

⁵⁷ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 26.

⁵⁸ Valuch 2003: 146.

⁵⁹ Valuch 2003: 149.

érvényesült? Ahogyan azt Varga Zsuzsanna is megállapította, a maradék-elvű jövedelemelosztás, illetőleg a munkaegység alapú jövedelemrészesedés alkalmazása miatt a télesztagok még annyira sem váltak érdekeltté a termelésben, mint korábban, amikor részes munkásként, avagy bérmunkásként dolgoztak.⁶⁰ A termelőszövetkezetekben végzett közös munkát munkacsapatokban és brigádokban szervezték meg. A tagoknak előre kijelölt munkamennyiséget kellett teljesíteniük, amit munkaegységekben mértek elvégzésük alapján. A szövetkezet jövedelmét, annak pénzbeli és természetbeni részét is ennek alapján osztották el. A maradék-elvnek megfelelően a tagságnak abból lehetett részesedést osztani, ami megmaradt az állami kötelezettségek teljesítését és a szövetkezeti alap feltöltését követően.⁶¹ Az 1950-es évek közepétől a részesedés elsősorban termény volt. A rendszer rákfenéjét az jelentette, hogy a munkaegységeket nem tudták mesterségesen növelni, hiszen az elkapkodott, rossz minőségű munkát eredményezett volna, ami csökkentette volna a termelési eredményeket, s így a kiosztható, főként természetbeni jövedelmeket is. 1956 után tehát azzal kellett szembesülnie az államhatalomnak, hogy a munkaegység-rendszer elsősorban a tagok mennyiségileg mérhető munkateljesítményének növelését segítette elő, és ebből következően nem ösztönzött a minőségi munkavégzésre. A forradalom bukása után a tsz-ek a közvetlen terméredményből, részes alapon osztozkodó rendszerekre tértek át. Varga Zsuzsanna kutatásaiból látható, hogy 1957–1958-ban az ország keleti felében a különböző terményekből már kétszer annyit osztottak szét, mint a Rákosi-korszak végén.⁶² A Földművelésügyi Minisztérium ezt mint revizionista gyakorlatot fel kívánta számolni és a munkaegység-rendszer alapú, pénzbeli fizetést favorizálta. A termelőszövetkezetek ehhez úgy próbáltak alkalmazkodni, hogy saját érdekkövető magatartásukon ne kelljen változtatniuk. A termelőszövetkezeti munkavégzés díjazása így látszólag különböző kifizetési módszereket alkalmazóvá vált. Az alábbi módok jelentek meg a tsz-eknél: munkaegység-rendszer sommás szakmányelszámolással, munkaegység-rendszer eredményesség (hozamok) alapján való munkaegység premizálással, munkaegység melletti nagymértékű természetbeni premizálás. A különböző fizetési módokat összekötötte azok természetbeni jellege.⁶³ A Központi Bizottság 1960. október 29-ei ülésének döntése értelmében a természetbeni juttatások szerepét meg kellett hagyni. A Földművelésügyi Minisztérium 1961. január 11-én kihirdette a termelőszövetkezeti jövedelemelosztásról és a munkadíjazás formáiról szóló ajánlásait, amelyek az anyagi érdekelttség mellett foglaltak állást.⁶⁴ Kisőrsi Zsófia Vas megyei kollektivizálásról szóló kutatásából kitűnik, hogy a Vas

⁶⁰ Varga 1997: 239–268; Varga 2001: 54–88.

⁶¹ Varga 1997: 244.

⁶² Varga 1997: 249.

⁶³ Kisőrsi 2014: 75.

⁶⁴ Varga 1997: 255–256.

megyei tsz-ekben dolgozók döntő többsége szintén természetbeni juttatásokat kapott fizetségül az 1960-as évek első felében.⁶⁵ A *Vas Nép*ben az új tsz-tagok úgy nyilatkoztak, hogy nekik nem terményre, hanem forintra lenne szükségük.

A termelőszövetkezetek vagyoni megerősítése érdekében adta ki a belkereskedelmi, az élelmezésügyi és a földművelésügyi miniszter a SZÖVOSZ elnökével közösen a 65/1959. számú utasítást,⁶⁶ amely szerint az állami intézményeknek a számukra szükséges termékeket közvetlenül kell felvásárolniuk. Ennek értelmében a kereskedelmi és vendéglátóipari vállalatoknak, valamint az üzemi étkeztetéssel rendelkező állami szervezeteknek elsősorban a tsz-ektől kellett beszerezniük az élelmiszereket és más terményeket. Felmentették őket a zárt rendszerű beszerzés követelménye alól, tehát nemcsak abban a közigazgatási egységben vásárolhattak, ahova a telephelyük tartozott, hanem annak 30 km-es körzetében bármelyik termelőszövetkezettől vagy állami gazdaságtól is, emellett az ország bármely tsz-ével köthettek áru szállítására szerződést, a vöröshagyma, a téli alma és a burgonya kivételével, amit a Szövetkezetek Vas Megyei Értékesítő Központja határozott meg.⁶⁷ Ez a rendelkezés egyrészt azt mutatja, hogy a tsz-ek gazdasági megerősítése érdekében az állam segíteni akarta, hogy a termelőszövetkezetek eladóként jelenhessenek meg a szocialista piacon. Másrészt, az utasítás utolsó pontja jól jellemzi azt az állami illúziót, hogy a saját felügyelete alá tartozó szervezetek segítségével javítani tudja a közellátás minőségét az ország egész területén.

Gelenczei mint hálózati csomópont

Gelenczei Mihály ügye lényegében arról szólt, hogy egy szombathelyi kiskereskedő miként értelmezte a fenti utasításokat, és hogyan vélte megtalálni a kiskaput a kollektivizálás utolsó hullámában jelentkező problémák közepette. Szerepvállalása elősegítette a termelőszövetkezetek tagjainak boldogulását. Részben ennek is köszönhető, hogy a Szombathelyi Járásbíróság 1961. május 30-án hozott ítéletében felmentette Gelenczei Mihályt.

A tsz-ek, a tagságuk megtartása érdekében, a maradék-elv alapján olyan terményeket osztottak szét, amelyeket kereskedelmi tevékenység révén pénzre lehetett váltani, így a tagok maguk adhatták el a termelőszövetkezetektől kapott természetbeni fizetségüket. Ari József nyomozása során bizonyította, hogy Gelenczei összesen több terményt vásárolt az egyéni termelőktől, és a háztájival rendelkező személyektől, mint amennyivel azok a háztájiban rendelkeztek. Ebből az következik, hogy a termelők a tsz-ekből származó jövedelmüket is pénzre váltották

⁶⁵ Kisőrsi 2014: 72.

⁶⁶ MNL OL XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium 1945–1967. 65/1959-es számú miniszteriális utasítás.

⁶⁷ VML XXV. – 27. c. aa / 91.

Gelenczeinél. Ugyanakkor a termelőszövetkezetekkel kialakított kapcsolata jelzi azt is, hogy az állami intézmények nem feltétlenül tudták vagy kívánták az élelmiszereket közvetlenül beszerezni. Egy Gelenczeihez hasonló közvetítő ugyan jelentős haszonkulccsal dolgozott, de lehetővé tette számukra a közétkeztetés biztosítását. Ari József jelentése szerint az 1956-os forradalmat követően Gelenczei élelmiszereket és terményeket szállított különböző üzemi étkezdékbe, többek között a bogáti pártiskola, a lengyár, a Vas Megyei Tanács, a takarógyár, a tatarozó vállalat, a Vas Megyei Húsipari Vállalat és Kiskereskedelmi Vállalat konyhájára is.⁶⁸

A rendőrség nyomozása hatósági személy bejelentése alapján indult, amit Gelenczeinek a város lakosai számára is érzékelhető jóléte motivált. Gelenczeinek a büntetőeljárás alatt eladott autójára még évtizedekkel később is sokan emlékeztek a városban, például azok az interjúalanyaim, akiknek a szülei, illetve ők maguk is Gelenczeihez, a mai Ferences kert közelébe jártak akkoriban vásárolni.⁶⁹ Az ügy előadója hiába érvelt amellett, hogy a vádlott olyan terményekről is adott számlát, amelyek megvásárlásával és továbbadásával nem tudott később elszámolni, a nyomozási szakaszban kihallgatott termelők a bíróság előtt ugyanis visszavonták és megváltoztatták tanúvallomásukat, és a későbbiekben kitartottak amellett, hogy Gelenczeinek az általa kiállított számlákon szereplő árakon, nem pedig annál olcsóbban adták el terményeiket. A bíróság ezért bizonyítottság hiányában felmentette Gelenczeit az egy rendbeli ártúllépés büntettének vádja alól, illetve bűncselekmény hiányában szintén felmentette az egy rendbeli árdragító üzérkedés büntettének vádja alól.⁷⁰ Az ügyészség tudomásul vétele miatt a Dr. Magyar János bírő első fokú ítélete 1961. május 30-án jogerőre emelkedett.

Az eset jogi hátteréhez hozzátartozott, hogy a korszakban a Csemegi-kódex egyik részét felváltotta az 1950. évi II. törvény, ami a büntetőtörvénykönyv általános része, azonban a különös rész még érvényben volt addig, amíg 1952-ben meg nem jelent *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása* (BHÖ). Ez utóbbi meghatározta az egyes bűncselekményekhez kapcsolódó tényállásokat. Ennek XIII. fejezetében, az árdragító és a közellátás elleni bűncselekmények között, a 265. paragrafus a) pontja foglalkozott az ártúllépéssel. A cselekmény elkövetőjének azt tekintették, aki az árucikkért „a hatóság részéről megszabott legmagasabb árnál magasabb árt – illetőleg a legmagasabb árt meghaladó értékű egyéb ellenszolgáltatást – követel, köt ki vagy fogad el, vagy aki árucikket továbbadás céljából a legmagasabb árnál magasabb áron – illetőleg a legmagasabb árat meghaladó

⁶⁸ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 43.

⁶⁹ Interjú Boda László, nyugdíjas levéltárossal 2015. június 11-én, készítette Bezsenyi Tamás; Interjú Szabó Renáta nyugdíjas, MÁV Járműjavító Üzem bérszámfejtőjével 2015. június 9-én, készítette Bezsenyi Tamás

⁷⁰ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 1.

értékű egyéb ellenszolgáltatásért – vásárol, vagy ilyen árat – illetőleg ellenszolgáltatást – ajánl vagy ígér.⁷¹

Az ügyészség által készített vádiratban az első ponthoz, vagyis az ártúllépéshez csak olyan tanúk vallomása került, akiktől Gelenczei vásárolt, egyetlen olyan állami szerv képviselője sem, amelynek ő továbbadta a termékeket. A tsz-tagok, háztájival rendelkező magánszemélyek azt vallották, hogy a bizonylaton szereplő árakon adták el a termékeiket. Pár tanú esetében kiderült a kihallgatások során, hogy mégis kevesebért adta el a terményeit, mint ami a számlákon szerepelt, azonban ezt a törvény nem büntette.

A második vádpont az árdrágító üzérkedés volt, amit a BHÖ 265. paragrafusának c) pontja tartalmazott. E szerint: aki „*árucikkkel árdrágításra alkalmas módon üzérkedik, különösen az árucikk árát az árunak a fogyasztóhoz juttatása végett nem szükséges közbenső kereskedéssel (láncolatos kereskedéssel) drágítja*”,⁷² az árdrágító üzérkedést követ el. Az ügyészség ezt a vádpontot Gelenczeinek Németh Gyula budapesti kiskereskedővel folytatott kereskedelmi kapcsolatára alapozta. A kiskereskedők közötti áruvásárlás tilalma ellenére, Gelenczei Mihály 260 tojást, 20 kilogramm babot és ugyanennyi mákot adott el. A budapesti kiskereskedő tagadta, hogy megkapta volna a tojásokat, másrészt azt állította, hogy a többi árut mint magánszemély vásárolta meg, ezek olyan kis tételek ugyanis, amelyek szerinte nem nevezhetők kereskedelmi mennyiségnek. A bíróság elfogadta Németh Gyula védekezését, és az ítéletben nem tekintette bűncselekménynek az eladást.⁷³ A Kiskereskedők Országos Szövetsége (KISOSZ) részéről kirendelt szakértő megállapítása alapján egyébként a vádlott akkor sem követett volna el bűncselekményt, ha mégis kereskedőnek adta volna el az áruját, mivel nem volt köteles megvizsgálni azt, hogy kereskedő-e a vásárlója. A BHÖ 272. paragrafusának második bekezdésének b) pontja szerint viszont már az is elég volt, ha a vádlott illetéktelen haszonra törekedett. Vagyis a kísérleti szakaszt is büntetni akarta az államhatalom. A 8.800/1946-os miniszterelnöki rendelet 1. paragrafusának 3-as pontja tartalmazta azt, hogy kísérleti stádiuma azért nincs az árdrágító üzérkedésnek, mivel az a befejezettség bizonyítása nélkül is igazolható.⁷⁴ A BHÖ 265-dik paragrafusának alapján Gelenczei egész tevékenysége lényegében közvetítő kereskedelem volt. Szociológiai szempontból viszont a tsz-ek, állami gazdaságok tagjainak természetbeni juttatásait forintosította, illetve ezeket a gazdasági szereplőket kötötte össze az élelmiszerekre rászoruló állami szervezetekkel.

Magyar János tanácsvezető bíró elnéző magatartását részben árnyalja az a válaszlevél, amit a KISOSZ a nyomozóhatóság érdeklődésére írt, és amelynek

⁷¹ N. N. 1958: 150.

⁷² N. N. 1958: 150.

⁷³ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 6–7.

⁷⁴ Dr. Szűcs–Dr. Bánó 1947: 53.

sajátos/jellemző módon éppen a Vas megyei szervezet ügyvezető elnöke, Gerle Imre volt a szerzője.⁷⁵ A levél leszögezte, nincs olyan jogszabály, ami tételesen arra kötelezné a kiskereskedőt, hogy számlát adjon az őstermelőtől való vásárlás során. Ezért tehát csupán magánfeljegyzésnek tekinthető az, amit Gelenczei kiállított. A levél felhívta a figyelmet arra, hogy a korábbi, 1951. évi rendelet igazolt beszerzési árat írt elő a zöldség- és gyümölcsárak fogyasztói árának kalkulációjához, amit bármilyen írás bizonyíthatott, amit a hatóság köteles volt elfogadni. A 71/1958. számú kormányrendelet viszont 1959. január 1-től hatályon kívül helyezte ezt a rendelkezést, és csak 1960. október 22-én került kiadásra a 11/1960. számú rendelet, ami a zöldségek és gyümölcsök árát szabályozta. A két időpont között, a téli alma, a vöröshagyma, a burgonya, az étkezési szőlő, a magbelek és a hüvelyesek kivételével, minden más, „a szabadpiacról származó zöldség és gyümölcsárut az érdekelt szakmabeli kereskedők”⁷⁶ a termelővel való szabad megegyezés alapján vásárolhattak meg, az 1957. évi, a magánkereskedés gyakorlásáról szóló 17. számú törvényerejű rendelet értelmében. A magokból és hüvelyesekből álló terménycsoportra a 71/1958-as kormányrendelet 9%-os, a fogyasztói árból számított haszonkulcsot engedélyezett. Gerle Imre önjelölt szakértő szerint ez nem tartalmazta az árucikkek beszerzésével kapcsolatos áruszállítás költségeit, vagyis a kalkulációnál a kereskedő figyelembe vehette a szállítási költségekkel megnövelt beszerzési árat. Ennek gyökeresen ellentmondott a KISOSZ egy másik szakértőjének állásfoglalása, amit Ari József főhadnagy még a nyomozás során szerzett be. A KISOSZ elküldte neki a magánkereskedőkre 1960. szeptember 17-én érvényes haszonkulcs-számítási elveket. Külön kiemelték, hogy az áruknál megadott haszonkulcsokban a fuvar költség is benne van, tehát külön nem számítható hozzá a beszerzési árakhoz. A bírósági ítéletet megalapozó szakértői vélemény végül úgy zárult, hogy a hatósági fogyasztói árral rendelkező termékek esetében a kereskedőnek nincs kalkulációs lehetősége. Ha az értékesítés során a hivatalos árat betartotta, akkor „teljesen közömbös, hogy ezt milyen áron szerezte be a termelőtől”.⁷⁷ Ez utóbbi mellékmondat rendkívül beszédes abból a szempontból, hogy fentebb, a 9%-os haszonkulccsal vásárolható hüvelyeseknél a szállítás kapcsán Gerle Imre hangsúlyozta, hogy kalkuláció szükséges a kiskereskedő számára. Viszont Gelenczei Vas megyében és a környékén is vásárolt hatósági áras terményeket (burgonyát, vöröshagymát, szőlőt, téli almát), amelyeknek nyomott áras felvásárlásával tudott lényegében hasznot realizálni a maximalizált ár ellenére. Az ítéletben is szerepelt az az eset, amikor az egyik eladó, aki a saját háza előtt adta el a terményeit, a nagyobb felvásárlási tétel miatt olcsóbban adta az almáját. Gelenczei

⁷⁵ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 1.

⁷⁶ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 2.

⁷⁷ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 2.

végül azonban még a megállapodás szerinti 2,40 forintnál is olcsóbban, mindössze 2 forintért vette meg kilóját, mivel egy vásárló Gelenczei előtt panaszkodott az almákra.⁷⁸ A szakértői vélemény lényegében mindenben tisztázta a kiskereskedőt, aki egyébként meglehetősen sajátosan viszonyult a KISOSZ-hoz. 1960 áprilisában a KISOSZ Vas megyei titkára levelet írt Gelenczeinek, amelyben kartársi üdvözléte mellett arra emlékeztette, hogy még nem rendezte összesen majd 300 forintra rúgó tagdíjtarozását. A titkár finoman utalt arra is, hogy a lassan hat hónapos fizetési késedelem a szervezetből való kizárásával kellene, hogy járjon, ám ezt az ő kizárólagos érdekében nem kívánják lefolytatni. Majd hozzátette: „Családi és általában életkörülményei egyáltalán nem gördítenek akadályt és anyagi megrendülést a fenti összeg soronkívüli rendezésével kapcsolatban különösen döntően azt figyelembe véve, hogy az év elején további működését illetékes helyen biztosítottuk.”⁷⁹ A szöveg első feléből egyértelművé válik, hogy mennyire jól ismerték tagtársuk anyagi és családi helyzetét, másrészt pedig tisztában voltak az ellene folyó büntetőeljárással is, amiben őt legalább a tagdíjfizetés fenntartása érdekében támogatták.

A bűnözői hálózatok működése az 1960-as évek Magyarországon

A Gelenczei és az Onódy ügy alapján azt kívántam felvázolni, hogy a kora kádári időszakban, az informális kapcsolati hálózatokon keresztül működő (a törvényi tényállást sértő, de legális gazdasági keretek között azokat kihasználó) szürkegazdaságban meghatározó volt az oligopol működés (az adott gazdasági terület teljes mértékével összemérhető erejű, informális gazdasági hálózatok) ereje. Az állami jóváhagyás révén lehetséges volt a monopolisztikus törekvéseket megvalósítani, ami a hétköznapok szintjén azt jelentette, hogy a vállalat vezetője utazásai során látott külföldi újításokat itthon bevezethette, továbbá az általa vezetett vállalat tevékenységét külföldre is kiterjeszthette. Onódy esetében mindkettőre volt példa, hiszen a jugoszláv látványkonyhás módszereket a Magyar Éttermi és Büfé Vállalat is átvette, valamint Moszkvában, a Gorkij-parkban létrehozták a *Medvezsonok* (a magyar Mézes Mackó mintájára) büfét.⁸⁰

Azonban az igazságszolgáltatás különböző szerveinek ráhagyásával lehetőség volt oligopol működésmódot is alkalmazni, ami elsősorban azt fejezi ki, hogy az adott gazdasági szektor ellenőrzését végző szervek, illetőleg a hatóságok csak a látványos sikerek, illetve az anyagi meggazdagodás egyértelmű jelei után indítanak eljárást. A Gelenczei- és az Onódy-ügy főszereplői egyaránt oligopol szereplők voltak a maguk területén. Gelenczeiről, a Vas megyei terménykereskedőről, az

⁷⁸ VML XXV. – 27. c. aa / 91. 5.

⁷⁹ VML XXV. – 27. c. aa / 91.

⁸⁰ György 1960: 9.

ellene folytatott nyomozás során kiderült, hogy üzletelt egy hozzá hasonló taktikával és informális háttérrel rendelkező budapesti kereskedővel is. Bár az ügyet végül nem terjesztették ki az ország más területén működő, hasonlóan törvényellenes nagykereskedelmet végző kereskedőkre, az esetből implicit módon következett, hogy ez egy országos gyakorlat, amelyet adott megyét, vagy régiót uraló kereskedők hálózatoként lehetne leírni.⁸¹

Onódy ügyében is fény derült az oligopol működésre, hiszen a vendéglátás területén az Onódy vezette Magyar Éttermi és Büfé Vállalat mellett a Rózsa Miklós által irányított Országos Idegenforgalmi Szálloda és Éttermi Vállalat (OISZÉV) birtokolta az ország összes meghatározó szállodáját,⁸² annak ellenére, hogy ebben az ügyben sokan inkább a politikai motivációk fontosságát hangsúlyozták.⁸³ Hipotézisem szerint viszont ezeknél a szervezeti és szervezett bűnelkövetői hálózatok által elkövetett bűncselekményeknél, illetve az ellenük folytatott büntetőjogi fellépésnél hangsúlyosabb szerepet játszik a gazdasági működés, a büntetőhatalom általi ráhagyás, az oligopol működés informális engedélyezése. A két ügyet azért érdemes összehasonlítani, mert mindkét személy a saját gazdasági területén egy esedékes összevonás, egy állami jóváhagyással megerősített centralizáció előtt kerül a vádlottak padjára. Gelenczei árdrágító működését az állam 1963-tól a Zöldért nevű vállalat létrehozásával állami szereppé transzformálja,⁸⁴ míg Onódy ügyének súlyát a Magyar Éttermi és Büfé Vállalat és az OISZÉV összevonása adja meg, amely konkurenciaharcnak tűnik Onódy szemszögéből.

Onódy Lajos ügyében az állami tulajdon használatának problémája jelenik meg, mivel a társadalmi tulajdon nem rendeltetésszerű, nem szabályszerű használata az, amit sikkasztásnak minősít a bíróság. Ez alapjaiban kérdőjelezi meg a rábizás ellenőrizhetőségét.⁸⁵ Gelenczei esetében pedig jól látható, hogy a termelőszövetkezetek, mint állami és szövetkezeti tulajdonban álló szervezeti egységek, nem tudtak bekapcsolódni egy felvásárlási láncba, amellyel a saját rentábilis működésüket biztosítani tudták volna. Gelenczei hálózati személyként való megjelenése közvetett módon pozitívan hatott a termelőszövetkezetek tagjainak fizetőképességére, ugyanakkor felvetette az állami vállalatok, megyei tanácsok és termelőszövetkezetek közötti együttműködés hiányosságait. Azonban a szervezeti bűnözés mellett a szervezett bűnözés is igényelt legális szervezeti keretet, legalábbis olyan fedőhátteret, amelyet felhasználva az illegális cselekményeket minél hatékonyabban lehetett végrehajtani. Gelenczei esetében ez a háttér azon üzlethelyiség volt,

⁸¹ VML XXV. – 27. c. aa / 91. (Feljegyzés Rimányi és Bilics ellenőrzéséről)

⁸² Tischler 2004: 247.

⁸³ Gázsó–Zelei 1990: 5–24; Tischler 2004: 239–271.

⁸⁴ Paládi 1988: 5–19; Kertész 1980: 4–7.

⁸⁵ Lásd: „a jogalanyiség a tulajdonosi minőség, az alanyi jog perdig a tulajdonjog továbbabsztrahálása útján jött végső fokon létre.” (Eörsi 1965: 182–183.)

ahol alkalmazottakat foglalkoztatott maga helyett, amíg ő nagykereskedelmi tevékenységet végzett.

A korszak kriminalisztikai irodalma meglepő részletességgel foglalkozott a különböző bűncselekménytípusok (emberölés, fiatalkorúak bűncselekményei, zsarolás és más vagyoni elleni cselekmények) nyomozásával. Ezek a megközelítésmódjuk alapján kriminálmetodikai⁸⁶ szakkönyvek az 1960-as években jelentek meg a Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztályának kiadásában, *Kriminalisztikai Sorozat* elnevezésű füzetek formájában. A minisztérium által felügyelt rendészeti szervek állományán kívül ezeket a könyveket sem elajándékozni, sem eladni, sem sokszorosítani nem volt szabad. A *Leltárhiánnyal kapcsolatos bűncselekmények nyomozásának néhány kérdése* című kötet egyértelműen megfogalmazza, hogy minden év végén, december 31-ig vagyonmegállapító leltárt kötelesek tartani, ami egyben elszámoltató leltárnak is tekinthető. A szocialista gazdaság törvényességének jegyében ez a nagykereskedelmi vállalatok esetében kötelező, azonban a törvényalkotó tisztában volt a kiskereskedelmi vállalatok polgári eredetű ünnepek idején tapasztalható leterheltségével: „Az év végi csúcsforgalom zavartalan lebonyolítása érdekében azonban a december 31-i fordulónappal csak a boltok 20%-ánál kell a leltározást végrehajtani.”⁸⁷ A karácsonyi dömpingre való tekintettel meghatározott engedmény további részletszabályai nélkül a vállalat döntésén múlt, hogy az adott tárgyévben mely boltok teszik ki azt a bizonyos 20%-ot, ami nagyban segítette az esetleges hiányok és sikkasztások elfedését.⁸⁸

Az Onódy ügy estében az informálisan megengedett oligopol működés miatt, lényegében állami ráhagyás mellett talán a vezetők még kevésbé tartottak attól, hogy a népi ellenőrzés illetékesei vagy a rendőrhatalóság tagjai feljelentik a vállalatot. Az ügyben a vádat képviselő ügyészt, Dr. Borsai Tibort segítő, akkor fiatal ügyészként számon tartott Dr. Bócz Endre visszaemlékezésében úgy nyilatkozott: „sem a nyomozás során, sem a perben nem a tények voltak vita tárgyai. Nem is lehetett azon vitatkozni, hogy Onódi lakásában és alsógödi nyaralójában olyan bútorokat és étkészleteket használt sajátjaként, amelyeket például a vállalat költségén szereztek be, a vállalat leltárában szerepeltek, sőt a cég emblémája és leltári címkéje

⁸⁶ A kriminalisztika alapvetően három részterületre bontható. A krimináltechnika foglalkozik a nyomrögzítéssel illetve a tárgyi bizonyítékok azonosításával, a krimináltaktika általánosságban a nyomozás folyamatával és az eljárás során az nyomozó által alkalmazható eszközökkel, míg a kriminálmetodika fókuszál a különböző bűncselekménytípusok nyomozása esetén alkalmazható módszerekre, technikákra.

⁸⁷ Dános–Püspöki 1962: 159.

⁸⁸ Az 1960-as évek elején a Miskolci Vendéglátóipari Vállalatnál szintén egy nagyobb volumenű sikkasztássorozatra bukkantak a nyomozók, amikor kiderítették, hogy az I. osztályú üzletek termékeit IV. osztályúaknál számolták el, viszont I. osztályhoz mért áron értékesítették. A külsős személyektől vagy más szervezetektől bevételezett termékeket pedig hamis számlákkal igazolták, így téve szert nagyobb profitra. (Bezsényi 2014: 51–52.)

*is rajtuk volt.*⁸⁹ Az ügyben a vezető ügyésszel együtt dolgozó Bócz szerint a valódi problémát az jelentette, hogy mindezt megteheti-e Onódy, „hiszen nem titokban történt semmi, hanem nyilvánosan”.⁹⁰ A gazdasági működés különböző szektorai-ban jelenlévő oligopol működés tette lehetővé a nagyobb, informális hatalmi bázissal rendelkező személyek megjelenését, illetve működésük kvázi jóváhagyását. Azonban a bűnügyi iratok alapvetően kevésnek bizonyulnak annak eldöntésére, vajon az adott eljárás későbbi gyanúsítottja mennyiben saját maga fogalmazta újra gazdasági működésének szereplehetőségeit, illetve milyen mértékben jelölték ki őt erre.

Gelenczei esetében is felmerült, ahogy azt gyanúsított kihallgatásán elismeri, hogy jól menő kereskedőktől hallotta, illetékes helyen lehet biztosítani az egész megyére kiterjedő felvásárlást, amelyet szóban a KISOSZ titkára is megígért, de papírt nem volt hajlandó adni róla a későbbiekben.⁹¹ Így derült ki Ari József rendőrfőhadnagy számára, hogy az ország különböző régióiban működtek Gelenczeihez hasonló, informális hatalommal rendelkező felvásárló emberek, akik hamis számlákkal igazolták saját tevékenységüket, miközben személyes kapcsolataikon keresztül értékesítették a nagykereskedelmi mennyiségű termékeket. Ahogyan a felvásárlási kirendeltségről, valamint a megyei tanács VB részéről 1960 szeptemberében Gelenczeit is felkeresték, hogy hagyjon fel a több megyét érintő szabálytalan felvásárlási működésével,⁹² úgy feltehetően Onódyt is már 1961-ben, Schmik Imre feljelentésének elutasításakor figyelmeztetni próbálták saját hatalomgyakorlási politikájának korlátozására. Azonban a szervezeti bűnözés fogalomkörével azonosított Onódy Lajos nem kívánta feladni saját kapcsolati tőkét, amit aktivizálni és működtetni egy állami vállalat vezetőjeként tudott, mert a szervezeti keret beáldozásával saját maga által kialakított szereplehetőségei is korlátozottak voltak. Gelenczei viszont a szervezett bűnözés definíciós körét megtöltve, egy teljesen illegális informális hálózatot használva alakította ki saját hatalmi bázisát, amely nem kapcsolódott semmilyen formális szervezeti egységhez sem, de felhasználta az olyan a szervezeti kereteket, mint a KISOSZ. Erre kiváló példa, hogy amikor a KISOSZ Vas megyei titkára közölte a névleg kiskereskedőként dolgozó Gelenczeivel, hogy: „az év elején további működését illetékes helyen biztosítottuk”,⁹³ arra Gelenczei úgy reagált, hogy feltehetően új szövetségest kívánt szerezni további működésének folytatásához.

A fentebbi összehasonlítás alapján látható oligopol piacokat részlegesen felszámolták az állami akarattal létrejövő monopolisztikus igényű szervezetek. Noha a

⁸⁹ Bócz 2010: 142.

⁹⁰ Bócz 2010: 142.

⁹¹ VML XXV. – 27. c. aa / 91.

⁹² VML XXV. – 27. c. aa / 91.

⁹³ VML XXV. – 27. c. aa / 91.

terménykereskedés esetében fentebb bemutattam, hogy a Gelenczeihez hasonló esetek újra megszorodtak mielőtt a monopoljoggal bíró Zöldért Vállalatot felvásárolta volna a Demján Sándor által tulajdonolt és vezetett Skála cégcsoport.⁹⁴ Mindazonáltal az 1960-as években fent bemutatott oligopol működés lehetőségeit egy olyan korszak tette lehetővé, amelyben egyfelől a terménykereskedelem centralizálását megelőzően a hatósági árszabást nehezen lehetett minden esetben kikényszeríteni, másfelől az állam a turizmust mint népgazdasági ágazatot, éppen felfedezte⁹⁵ saját maga számára,⁹⁶ így a centralizálási szándék itt is még csak folyamatban volt. A társadalmi tulajdon, a szocialista gazdasági társaságok jelentőségét a szervezett és szervezeti bűnözés folyamatában nem csak az új gazdasági mechanizmus változtatta meg, hanem az azt követő törvényi szabályozás, amikor a korszak Btk-ja, az 1961. évi V. törvény novellája, az 1971. évi 28. törvényerejű rendelet megszüntette a legtöbb gazdasági bűncselekmény feljelentésre való üldözhetőségét.⁹⁷ Ennek köszönhetően ugyanis a hatóságok diszkrecionális jogává vált, hogy mikor indítanak eljárást a szocialista gazdálkodást sértő, vagy tiltott módon elősegítő működéssel szemben.

A tanulmányban vizsgált ügyek köztörvényes bűncselekményekre vonatkoznak, azonban mindkét ügyben felfedezhető a politikai ráhatás, a politikai vagy gazdasági lobbierők szerepe, ugyanakkor egyik eljárás sem tekinthető tisztán koncepciósnak, ahogy az a koalíciós időszak végén, vagy a Rákosi-korszakban történt.⁹⁸ Onódy ügyében a per koncepciózussága ellen hat, hogy Kádár János 1965-ben az MSZMP KB ülésén úgy nyilatkozik: „egy becsületes tsz-főkönyvelő egyedül többet sikkaszt, mint ez a 23 ember együtt. Ez a dolog bűnügyi oldala”.⁹⁹ A politikai súlyát is inkább kisebbíti azzal, hogy az eljáróhatóságok működését kárhoztatja:

„Tessék most megnézni ezt a pert. Itt olyanok vannak, hogy egy üveg könyvet a köténye alá csap valaki, amott egy fél sonkát, meg így tovább. Persze, ezt valamilyen szövetkezésben csinálja. De nem lehet elcsípni egyedül, és gyorsan eljárást folytatni, mert fel kell tární, hogy kik vannak még a szövetkezésben, és akkor sajnos az sül ki, hogy 15, meg 18, meg 23 ember van a szövetkezésben, s emiatt a rendőrségi vizsgálat négy hónapig tart, az ügyészségi hat hónapig, a bírósági 14 hónapig, s mire valami értelmes dolgot lehet mondani, két esztendő elmúlt. Ez nem jó. Ez az, amit meg kell vizsgálni, és másképp és hatékonyabban kell védeni a köztulajdont is.

⁹⁴ Paládi 1988: 89–104.

⁹⁵ Bezsényi 2014: 64–67.

⁹⁶ MNL OL M-KS 288. f. 23/1959/2.

⁹⁷ Tóth 2000: 29.

⁹⁸ Cseszka 2012: 72–74.

⁹⁹ MNL OL 288. f., 4/73. ő. e. (Kádár János hozzászólása)

*Úgy gondolom, ha itt az első három gyanúsítottat rögtön ügyészségre és bíróságnak adják át, 14 nap múlva kész. Nézzék meg a polgári perrendtartást, 14 nap múlva már elítélve ül a börtönben, ha bűnös valaki, s nem úgy, mint ilyen tetűügyekben, magyarul mondván. A végén egy műalkotás születik belőle. Nem szabad minden egyszerű tolvajlásból rendszer-ügyet csinálni. Nézzék meg a bírósági tárgyalásainkat: napszámban pofáznak a vádlottak. De milyen alapon?*¹⁰⁰

A párt első titkárának méltatlankodása a politikai célorientáltság helyett inkább annak szólt, hogy a büntetőhatalom szervei miként nem tudtak rendszerszinten együttműködni, illetve minél hatékonyabb és gyorsabb munkát végezni. A szocialista jogrendszer a kontinentális jogrendszeren belül inkvizitórius jegyeket mutatott, azaz az állami büntetőhatalom monopolisztikus büntetőjogi igényét hangsúlyozza a sértett fél önálló fellépésével szemben. A szocialista jogrend a materiális igazságszemlélettől vezérelve, a bűncselekmények teljes, minden részletre kiterjedő feltérképezését tűzte maga elé.¹⁰¹ Ez a felfogás determinisztikusan kapcsolódott össze a legalitás elvével, amely szerint az államnak minden törvényt sértő cselekménnyel szemben fel kell lépnie, és semmilyen esetben sem tekinthet el saját büntetőjogi igényének érvényesítésétől.¹⁰² Mindazonáltal Kádár megszólalásából is látszik, hogy informális hálózatok esetén, ahol az elkövetők együttműködése teremtette meg az illegális haszonszerzés rendszerszintű kivitelezésének lehetőségét, a hatóság saját erőforrásának korlátaiba ütközött. A párt első titkára ezt a büntetőhatalom előtt álló csapdahelyzetet, vagy ha úgy tetszik gordiuszi csomót azzal a javaslatával kívánta „átvágni”, hogy az ügyekben ki kell emelni a főbb elkövetőket, és különválasztva a többiektől már lehetséges hatékonyabban és gyorsabban fellépni velük szemben. Azonban ez a megoldás éppen azzal a lehetőséggel nem számolt, hogy amennyiben ez a rendszerszintű feltárás csak egyes emberekre korlátozódik, akkor a cselekményeik motivációi és az ellenük felhozható bizonyítékok száma is csökken. Hiszen, ha az elkövetői magatartás kikerül abból a közegekből, amelyben az kitermelődött, a kiragadott bűntények elkövetőinek a hálózatban betöltött jelentősége is elvész és bizonyíthatatlanná válik, ami pedig magában hordozza az ügy teljes rekonstruálása helyett csupán egyes személyek lebukottként való értelmezését. Jól példázza ezt az Onódy-ügy, ahol az elsőfokú ítéletet¹⁰³ követő másodfok elvet több korábbi vádpontot, illetve csökkenti is a kiszabott büntetési tételt. Gelenczei esetében is a hatóság csak rá, és nem az ország más helyein működő, hasonló szerepkört betöltő személyek piacfelosztási rendszerére fókuszált. Az

¹⁰⁰ MNL OL 288. f., 4/73. ó. e. (Kádár János hozzászólása)

¹⁰¹ Kadlót 2010: 23–24.

¹⁰² Balog 1962: 265–269.

¹⁰³ MNL OL M-KS-288. f. 9/16. (Onódy Lajos és társai ügyében ítélet)

1980-as évek elején, a Zöldért Vállalat egyértelműnek látszó monopóliuma idején újra megjelentek Gelenczeihez hasonló látszólag kiskereskedők, akik a Zöldért Vállalatot megkerülve tsz-ekkel, és más állami vállalatokkal üzleteltek nagykereskedelmi célból, azonban az ezekből keletkező büntetőügyekben az ügyészek egyértelmű gazdasági kár ellenére is a közellátás biztosítása érdekében eltekintettek a vádemeléstől.¹⁰⁴

Az 1960-as években azt a gazdasági és különböző társadalmi tulajdont érintő ügyeknél jelentkező problémát, hogy a vádlottak átértelmezik a gazdasági szereplehetőségeiket, amellyel illegális vagy szabályozatlan területeket kihasználva érnek el nyereséget, úgy próbálta az állam megoldani, hogy módosította a Büntetőeljárás törvényt (Be.). Az 1966. évi 16. tvr. kialakította a rendőri nyomozást nélkülöző vádemelés lehetőségét, amelynek azzal ágyazott meg, hogy hangsúlyosabb szerepet adott a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság (KNEB) ellenőrzési munkájának, az állami szervek fegyelmi eljárásainak.¹⁰⁵ Az állam az igazság diskurzusának¹⁰⁶ kiterjesztésével megpróbálta az állami és társadalmi szervek ellenőrzési és fegyelmi jogkörét beemelni a törvényi alapon álló büntetőeljárás „sáncai” mögé, hogy jogosult legyen a bíróság ezen szervezetek elsődleges nyomozásai alapján is ítéletet hozni. Az igazság diskurzusainak ilyen alkalmazása nem csupán inflálta a nyomozati cselekmények monopolisztikus jellegét, de a terv szerint csökkenteni kívánták vele a hatóságok leterheltségét is.¹⁰⁷ Az 1970-es évekre nyilvánvalóvá vált, hogy ez nem megoldás, hiszen ezen szervezetek nem voltak képesek együttműködni. Ennek köszönhetően a büntetőhatalom rendszerszintű működésmódja helyett az egyes intézmények önlegitimációs ellenőrzési tevékenységéből csak az egyes szereplők kerültek bíróság elé, ám azok jogszerű elítélését éppen a hatósági szervek diszfunkcionális együttműködése miatt nem lehetett megvalósítani.¹⁰⁸ Az MSZMP Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának 1975-ben, *A jogpolitikai irányelvek*

¹⁰⁴ Paládi 1988: 114–128.

¹⁰⁵ Király 1966: 633–642.

¹⁰⁶ Az igazság diskurzusa Michel Foucault fogalomhasználatára utal vissza, aki 1975-ben a *College de France*-on adott előadásában alkalmazta ezt a fogalmat az igazságügyi szakértők kiemelt hatalmának érzékeltetésére. (Foucault 2014: 22.) Jelen szövegben ez a fogalom az erőszakmonopóliumot birtokló rendőrségen kívüli állami és társadalmi szervek által működtetett fegyelmi és egyéb eljáró hatóságok hangsúlyos szerepének érzékeltetésére használok. Továbbá azért is érdemes ezt a fogalmat alkalmazni, mert szemléletesen ellentételezi Király Tibor igazságmonopólium fogalmát, amelyet 1990-ben, már a processzuális igazságszemlélet idején a bíróságnak tart fenn. (Király 1990: 55–66.)

¹⁰⁷ Erdei 2010: 16–17.

¹⁰⁸ Miután az 1971. évi 28. törvényerejű rendelet megszüntette a legtöbb gazdasági bűncselekmény feljelentésre való üldözését, a bűncselekmény megállapításának egyedüli képességét lényegében áthelyezte a hatóságokhoz a jogalkotó, továbbra se oldotta meg az ilyen típusú bűnügyek eredményes vizsgálatát. Az MSZMP Koordinációs Bizottságának 1976. január 5-ei ülésén ezért került megvitatásra a gazdasági bűncselekményekben az egységes bűnüldözési gyakorlat problémája, mert a hatóságok egységes szemléletének hiánya mellett a másik hangsúlyos probléma, hogy az eljáró hatóságok nem rendelkeznek a megfelelő államigazgatási és közgazdasági ismeretekkel.

és a törvényesség érvényesülése egyes gazdasági bűnügyekben című előterjesztése¹⁰⁹ azért született meg, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a hatóságok legfőképpen kompetenciahiányból adódóan nem képesek megfelelően kinyomozni az ügyeket. Rendszeresen előfordult, hogy a büntetőjogilag szankcionált cselekményeket a bíróságnak kellett átminősítenie más, szankcionálható tényállássá, ezzel egyre konstitutívabb szerepet vállalva az igazság kiderítésében. Mindezzel az vált hétköznapi gyakorlattá az igazságszolgáltatásban, hogy a hűtlen kezelés, a sikkasztás, valamint a csalás tényállásai váltakoztak ugyanazon cselekmény minősítése kapcsán. A szocialista időszak második felében így egyre hangsúlyosabbá lett a materiálissal szembeni úgynevezett processzuális igazságszemlélet,¹¹⁰ amelynek alappillére az az ismeretelméleti kétely, hogy a bűncselekmény teljes egészében nem rekonstruálható, így legalább a korlátozott megismerési módot kell minél inkább szabályozni, hogy a megismerés jogszerűsége biztosítható legyen.¹¹¹ Ez a szemlélet alapozott meg az opportunitásnak, amely az eljáró hatóságok döntési jogkörébe utalta, hogy mennyiben és milyen módon kíván fellépni az adott cselekménnyel szemben, a működésüket pedig egyre inkább meghatározta, hogy csak akkor lehetséges és indokolt a fellépés, ha az sikeresen meg is valósítható.¹¹² A két ügy időszakában, az 1960-as évek elején viszont az igazságszolgáltatás szereplői között még arról folyt a vita, hogy egyáltalán a bíróság játszhat-e bármilyen szempontból aktív, alakító szerepet az igazság kiderítésében,¹¹³ vagy csupán a nyomozóhatóság által megállapított igazság ellenőrzésére jogosult.¹¹⁴

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

BFL XXXV/13/1964/c/438. Magyar Éttermi és Büfé Vállalat működtetésének iratai.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL M-KS 288. f. 23/1959/2 1958. november 18. – Bebrits Lajos javaslata hazánk idegenforgalmi lehetőségeinek kihasználására

¹⁰⁹ MNL OL MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztály, Koordinációs Bizottság, 288. f. 31/V/1. ó. e. 1-7. d.

¹¹⁰ Kadlót 2010: 25–26.

¹¹¹ A későbbi időkkel foglalkozó szakirodalom a processzualitás igazságszemlélettel összefüggésben vázolja a büntetőhatalom szolgáltató jellegét, amihez valamilyen speciális hatékonysági elvárást kell kapcsolni. (Farkas 2002: 118–132.)

¹¹² Ennek a szemléleti változásnak köszönhető az 1971. évi 28. trv., amelynek értelmében a gazdasági bűncselekmények feljelentésre történő üldözése helyett a hatóság hivatalos döntése alapján kell és lehet alkalmazni az állam büntetőjogi igényét.

¹¹³ Bócz 1962: 576–583.

¹¹⁴ Balog 1962: 265–269; Balog 1966: 239–244.

- MNL OL XIX-K 1 Földművelésügyi Minisztérium 1945–1967. 65/1959-es számú miniszteriális utasítás
- MNL OL 288. f., 4/73 – Biszku Béla Időszerű belpolitikai kérdések beszámolójának vitája. Kádár János hozzászólása. MSZMP KB, 1965. március 11–13. (Kibővített ülés).
- MNL OL M-KS-288. f. 9/16 – Onódy Lajos és társai ügyében ítélet.
- MNL OL MSZMP KB KAO, Koordinációs Bizottság iratai:
288. f. 31/V/1. 1-7. d – Előterjesztés a Koordinációs Bizottság részére a jogpolitikai irányelvek és a törvényesség érvényesüléséről egyes gazdasági ügyekben.
- Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VML)
VML XXV. – 27. c. aa / 91. Szombathelyi Járásbíróság iratai – büntető peres iratok:
1961: 201–300. B 272/1961 Gelenczei Mihály árdrágító üzérkedés stb, büntette.
- VML XXIII. – 60. a Vas Megyei Tanács V.B. Kereskedelmi Osztály iratai – iparengedélyek kiadása – 1957-es év.
- Interjú Boda László, nyugdíjas levéltárossal 2015. június 11-én. Készítette Bezsényi Tamás.
- Interjú Szabó Renáta, nyugdíjas MÁV Járműjavító Üzem bérszámfejtőjével 2015. június 9-én. Készítette: Bezsényi Tamás.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balog János 1962: Az igazság a büntető eljárásban. *Jogtudományi Közlöny* (17.) 6. 265–269.
- Balog János 1966: Bizonyítottság a nyomozásban. *Jogtudományi Közlöny* (21.) 5. 239–244.
- Barna Péter 1968: Az új gazdasági mechanizmus bevezetésével felmerülő egyes bűnüldözési problémák. *Belügyi szemle* (6.) 4. 13–18.
- Berend T. Iván 1988: *A magyar gazdasági reform útja*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bezsényi Tamás 2014: Rekvium a társadalmi tulajdon védelméért. In: Sántha Gábor – Sós Dóra – Varga Júlia (szerk.): *No Kredit Szabadegyetem*. Attention, Budapest. 43–55.
- Bezsényi Tamás 2014: „Egy ötven literes hordóból hatvan liter sört lehetett kimérni” A fővárosi és Balaton környéki vendéglátás és turizmus informális világa a Kádár-korban. In: Hajdu Gábor et al.: *Kötetlen. Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium Évkönyve*. ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, Budapest. 64–87. (http://angelusz.elte.hu/sites/default/files/Kotetlen_2014_color_internetes.pdf – Letöltés: 2017. április 7.)
- Dr. Bócz Endre – Dr. Lakatos János 2008: *A kriminalisztika egyes aktuális elméleti kérdései*. Jegyzet. Rendőrtiszti Főiskola, Budapest.
- Bócz Endre 1962: Az alapos gyanú a büntető eljárásban. *Jogtudományi Közlöny* (17.) 11. 576–583.
- Bócz Endre 2010: *Négy évtized az ügyészségen: pályám emlékezete*. Pallas Könyvkiadó, Budapest.
- Böröcz József – Southworth, Caleb 1995: *Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország, 1986–*

1987. *Szociológiai szemle* (5.) 2. 25–48.
- A Budapesti Rendőrfőkapitányság közleménye (MTI közlemény). *Népszava*, 1964. december 5. 8.
- Cserényi-Zsitnyányi Ildikó 2013: *Kibányászott „lignitbűnök”. A Rákosi-korszak egy bányamérnökperének anatómiája*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Cseszka Éva 2012: *Gazdasági típusú perek, különös tekintettel az FM-perre (1945–1953)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Dános Sándor – Püspöki Mihály 1962: *Leltárhiánnyal kapcsolatos bűncselekmények nyomozásának néhány kérdése*. Belügyminisztérium, Budapest.
- Erdei Árpád 2010: Mi az igazság? In: Erdei Árpád (szerk.): *A büntető ítélet igazságtartalma*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest. 9–22.
- Eörsi Gyula 1965: *A szocialista polgári jog alapproblémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Farkas Ákos 2002: *A falra akasztott nádpálca: avagy a büntető igazságszolgáltatás hatékonyságának korlátai*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Foucault, Michel 2014: *A rendellenesek*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Gazsó L. Ferenc – Zelei Miklós 1990: *Az elrabolt emberöltő*. Képes 7 Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Gazsó L. Ferenc – Zelei Miklós 2014: *Az elrabolt emberöltő. (Második, bővített kiadás)*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Gyarmati György 2013: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Rubicon, Budapest.
- György István 1960: Mit látott külföldön két vendéglátóipari vezető? *Népszabadság*, 1960. július 23. 9.
- Havadi Gergő – Majtényi György 2011: Haverok, Buli, Politikai Bizottság. Vendéglátás, éjszakai élet és luxus a szocializmusban. *Forrás folyóirat* (43.) 7–8. 192–210.
- Huszár Tibor 1998: *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon: Sántha Kálmán ügye: esettanulmány*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Huszár Tibor – Dr. Szabó János 1999: *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956-1962*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Jobst Ágnes 2015: *A Stasi működése Magyarországon. A keletnémet és a magyar állambiztonság kapcsolata 1955–1988*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Kadlót Erzsébet 2010: A „vád igazsága” In: Erdei Árpád (szerk.): *A büntető ítélet igazságtartalma*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest. 23–24.
- Kárpáti Zoltán – Barna Sándor – Vetró István 1970: Néhány gondolat az életszínvonalat veszélyeztető bűncselekmények nyomozásáról. *Belügyi szemle* (8.) 7. 47–50.
- Kertész Péter 1980: Zöld(ség)ár: hajnal a Nagyvásartelepen. *Budapest folyóirat* (18.) 10. 4–7.
- Király Tibor 1966: A büntető eljárás módosítása. *Jogtudományi Közlemény* (21.) 12. 633–642.
- Király Tibor 1990: A bíróság igazságmonopóliuma. In: *Király Tibor professzor 70 éves*. MTA Kriminológiai Társaság, Budapest. (Kriminológiai Közlemények 33.)

- Kisőrsi Zsófia 2014: „A suszter mit értett ahhoz, hogy hogyan kell szántani?” Városi agitátorok Vas megye falvaiban az utolsó kollektivizálási hullám idején. *Első Század* (13.) 1. 55–87.
- Krahulcsán Zsolt 2013: *A párt belügye – A politikai rendőrség és az MSZP a korai Kádár-korszakban 1956-1962*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Mars, Gerald 2001: *Occupational Crime*. Ashgate, Aldershot.
- Dr. Márk Aladár 1962: *A sikkasztás elkövetés módjai és nyomozása*. Belügyminisztérium, Budapest.
- N. N. 1956: Megválasztották az FTC ideiglenes intéző bizottságát. *Népakarat*, 1956. november 1. 4.
- N. N. 1958: *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- N. N. 1964: A Budapesti Rendőr-főkapitányság közleménye Onódy Lajos és társai bűnügyében. *Népszabadság*, 1964. december 5. 10.
- N. N. 1965: Ítélet Onódy Lajos és társai bűnperében. *Népszava*, 1965. március 21. 14.
- Lampe, Claus von 2016: *Organized Crime Analyzing Illegal Activities, Criminal Structures, and Extra-legal Governance*. John Jay College of Criminal Justice, New York.
- Lukács Mária 1964: 1000 forint – 3 heti munka. *Népszava*, 1964. szeptember 23. 2.
- Paládi József 1988: *A zöldes maffia*. Népszava, Budapest.
- Patkós Lajos 1968: A társadalmi tulajdont sértő hűtlen kezelés. *Belügyi szemle* (6.) 4. 28–32.
- Petrovics Tivadar – Tolnai István 1962: A társadalmi tulajdon megkárosítása a vendéglátóiparban. *Rendőrségi szemle* (10.) 5. 347–352.
- Pintér Sándor 1983: Egy bünszövetség felszámolása. *Belügyi szemle* (21.) 8. 96–103.
- Pogonyi Lajos 2003: Mindent elintézt, imádta a focit. Beszélgetés Tischler János történésszel az Onódy-ügyről. *Népszabadság*, 2003. november 29. 6–7.
- Rejtő László 1958: Az ifik bevonásával készülnek hazai és külföldi eseményekre az Üllői úton. *Népszava*, 1958. február 13. 6.
- Sárándi Imre 1966: A gazdasági irányítás új módszere és a termelőszövetkezetek szerződéses kapcsolatai. *Jogtudományi Közöny* (21.) 7. 353–363.
- Schrager, Laura Shill – Short, Jr. James F. 1978: Toward a Sociology of Organizational Crime. *Social Problems* (25.) 4. 407–419.
- Sik Endre 2012: *A kapcsolati tőke szociológiája*. Eötvös Kiadó, Budapest.
- Dr. Szabó János – Huszár Tibor 1999: *Restauráció vagy kiigazítás – A kádári represszió intézményesülése 1956–1962*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Szilágyi József 1970: Megjegyzések az életszínvonalat veszélyeztető bűncselekmények nyomozásáról. *Belügyi szemle* (8.) 3. 34–38.
- Dr. Szűcs Gábor László – Dr. Bánó Ernő 1947: *Az árdrágító és közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekmények az uzorabírósági különtanács (munkásbíróság) előtt*. Hernádi Kiadó, Budapest.

- Takács Tibor 2014: *Szoros emberfogás – Futball és állambiztonság a Kádár-korszakban*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Tischler János 2004: Az Onódy-ügy. In: Rainer M. János (szerk.): *A „hatvanas évek” Magyarországon: tanulmányok*. 1956-os Intézet, Budapest.
- Tóth Mihály 2000: *Gazdasági bűnözés és bűncselekmények*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, Budapest.
- Valuch Tibor 2003: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén” A történeti parasztság és életmódjának változásai Magyarországon az 1960-as években. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából*. 1956-os Intézet, Budapest.
- Varga Zsuzsanna 1997: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In: Radics Kálmán (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*. XXIV. kötet, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen. 239–268.
- Varga Zsuzsanna 2001: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Varró Tibor 1964: *Szocialista ellenőrzés*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Zámbó István 2015: A budapesti jogszolgáltatási szervek iratsejtelezési gyakorlatának változásai. *Levéltári szemle* (65.) 1. 50–63.
- Zombori Attila 1988: *Mesél az alvilág*. Colorplast, Budapest.
- Zsidai Pál 1961: A „kellemetlenkedő” bizalmi fegyelmi ügye – és a szakszervezeti demokrácia. *Népszava*, 1961. június 23. 2.

Polyák Petra

Társadalmi bíróságok a felsőoktatásban az ötvenes évek elején¹

Társadalmi bíróságok az üzemekben és a felsőoktatásban

A társadalmi bíróságok működése az első öt éves terv teljesítése érdekében indított munkafegyelmi kampányokkal bontakozott ki.² A Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) központi vezetése a tervtől való elmaradást, valamint a tervgazdaság „üzemzavarai” nyomán kieleveződő társadalmi konfliktusokra adott válaszokat – mint a selejttermelést, az önkényes kilépéseket vagy igazolatlan hiányzásokat – elsősorban a munkafegyelem lazulásával magyarázta.³ A párt a munkafegyelem megszilárdítását, az adminisztratív kényszerintézkedések és büntetőjogi eszközök alkalmazása mellett⁴ jelentős részben nevelési, politikai felvilágosító feladatként fogta fel. Ennek következtében a hosszú távú megoldást a munkavégzéshez való kommunista viszony – ezen belül is a pártállami célok végrehajtását önérdekként felfogó felelősségérzet és a normasértő magatartást kérlelhetetlenül elítélő, egységes közszellem – kialakításában látta.⁵ Rákosi Mátyás a fegyelmezetlen dolgozókkal szembeni fellépés erkölcsi kötelességét az MDP Központi Vezetőségének 1951. novemberi ülésén tartott, a sajtóban utóbb rendkívül sokat idézett beszámolójában a következőképp magyarázta:

„A legfontosabb fegyelmezési eszköz [...] annak a szellemnek a kialakítása, amely elítéli, megbélyegzi a fegyelmezetlenséget, amelyben a fegyelem megsértése, igazolatlan kimaradás, selejtgyártás szégyen és gyalázat. Azokkal szemben, akiknél a figyelmeztetés, a meggyőzés, a fegyelmezett munkások példamutatása nem használ, természetesen keményebb eszközöket fogunk igénybevenni, különösen mert olyanok is akadnak közöttük, akikről fel kell tételeznünk, hogy fegyelmezetlenségük tudatosan szocia-

¹ A tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatások a Pécsi Tudományegyetem Közhasznú Alapítvány 2014. és 2015. évi pályázati támogatásával valósultak meg.

² A társadalmi bíráskodás mint pártállami jogszolgáltatási gyakorlat történetéről és értelmezési lehetőségeiről részletesen lásd Fleck 2001: 176–214.

³ Gyekiczky 1989a: 28–31; Gyarmati 2011: 200–207.

⁴ Lásd Gyekiczky 1989a: 44–57.

⁵ Vö. például MNL OL M-KS 276–52/12. Gerő Ernő referátuma az MDP KV 1950. május 31-i ülésén *A magyar népgazdaság fejlesztésének legközelebbi feladatai* címmel, d. n.

*lista építésünk ellen irányul. Ezeket a rendszabályokat, mint arról nap nap után meggyőződhetünk, maguk a fegyelmezett dolgozók követelik tőlünk.”*⁶

A pártállami célok közösségi érdekként való azonosítása azt sulykolta, hogy a fegyelmezetlen magatartás közvetlen kárvallottjai maguk a dolgozók, s nemcsak a felülről kikényszerített szankcionálás igényét igyekezett rájuk hárítani, hanem bevonta őket a fegyelmezési mechanizmusok működtetésébe is. Ennek egyik leglátványosabb eszköze volt az üzemi társadalmi bírósági tárgyalások megrendezése, ami a Politikai Bizottság munkafegyelem megszilárdításáról szóló 1951-es határozatát követően vált gyakorivá.⁷ A „spontán” megalakult „bíróságok” működését jogszabály nem határozta meg, lebonyolításukat a pártvezetőségi intenciókat követő szakszervezetek szabályozták.⁸ A társadalmi bíraskodás így hivatalosan nem tagolódott a pártállam jogintézményei közé, gyakorlata „*ebben az időben nem jelentett többet, mint az egyéb megszégyenítő propagandaeszközök: a faliújság, a szégyentábla, a termelési értekezletek, a röpgyűlések*”, ahol „[a] kor hangulatának megfelelően [...] azt imitálták, hogy a munkások maguk lépnek fel a munkásközösségek rendbontóival szemben”⁹.

A gondosan előkészített tárgyalásokon a dolgozókat reprezentáló, megbízható tagokból összeállított bíróságok többek között bércsalók, igazolatlanul hiányzók, selejtgyártók, norma alatt teljesítők ügyeit vizsgálták ki és szankcionálták. A büntetés lehetett például bércsökkentés, a szakszervezetből való kizárás vagy elbocsátási javaslat.¹⁰ A normasértőre nehezedő nyomásgyakorlás mellett a nyilvános tárgyalások nevelő hatása a közösségre is irányult: a jelenlevők tudtára adta, hogy mi minősül normaszegésnek, és demonstrálta a szankciórendszer működését, ezzel próbálva megakadályozni a hasonló magatartásformák elterjedését. A társadalmi bíraskodás gyakorlata a véleménynyilvánítás és a nyílt szavazás révén – az egyetértés nyilvános kifejezésének kényszerítésével – nem csupán a szankciórendszer közvetlen működtetésébe vonta be a közösséget, de felruházta a döntés felelősségével is.

⁶ Rákosi Mátyás elvtárs beszámolója az MDP Központi Vezetőségének november 30-i ülésén a jegyrendszer megszüntetéséről, a mezőgazdasági áruk szabad forgalmáról és az állami és munkafegyelemről. (*Szabad Nép* 1951. december 2. 2. Lásd például Siskin 1955: 211.)

⁷ Az MDP Politikai Bizottságának (PB) 1951. május 17-i határozata a munkafegyelem megszilárdításáról. MNL OL M-KS 276-53. MDP PB 1951. május 17-i ülése.

⁸ Fleck 2001: 193.

⁹ Fleck 2001: 193. A társadalmi bíróságokról szóló első szabályozó dokumentum, a Minisztertanács és a Szakszervezetek Országos Tanácsának közös határozata 1956. május 30-án jelent meg. 1962-ben és 1975-ben pedig törvényerejű rendelet szabályozta működésüket. A társadalmi bíraskodás 1956 előtti és utáni gyakorlata a jogintézményhez fűződő, változó politikai érdekek következtében számos ponton jelentősen eltér egymástól. Lásd Fleck 2001: 191–192, 196–206.

¹⁰ Fleck 2001: 192–196.

A társadalmi bíróságok egyetemeken és főiskolákon való megjelenése egyenesen következett az intézmények nevelési feladataiból, illetve a felsőoktatás funkcióinak és működésének szocialista értelmezéséből. A felsőoktatási intézmények a felvételi keretszámok és a végzősök kibocsátási tervei révén szintén az ötéves terv részei voltak, olyan „munkahelynek” számítottak, ahol a diákok „munkája” a tanulás, azaz a szocializmus felépítéséhez szükséges (szak) tudás elsajátítása volt. A hallgatók kötelességeit a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) Központi Vezetőségének 1951. novemberi feljegyzése a következőképp fogalmazta meg:

„Minden egyetemi hallgató vizsgája alkalmával a szocializmust építő magyar haza államával szemben teljesíti kötelezettségeit, mint munkásaink a termelés fokozásával, dolgozó parasztjainak a beadás teljesítésével. A diákfiataloktól azt várja Pártunk, hogy időben és jó eredménnyel vizsgázzanak. [...] Az egyetemi munka népgazdaságunk, fejlesztési tervünk szerves és egyik legfontosabb része. A terv – törvény – pontos végrehajtása kötelező mindenki számára. A hallgató tervszabta kötelessége a jó eredményű és időben történő vizsgázás. Aki vizsgájára hanyagul készül, vagy nem vizsgázik, népünk akaratával kerül szembe, tette törvényszegéssel egyenlő.”¹¹

A hatalom a hallgatók tanulmányi eredményét a szocializmus építésének kontextusában értelmezte, az rendszerhűségüket bizonyította. Az igazolatlan hiányzás, a bukás, a puskázás, de akár a jegyzetelés elmulasztása is a társadalmi–politikai rendszer stabilitásának ellenségeként tüntethette fel elkövetőjét.¹² A munkafegyelmem megszilárdításáról szóló 1951-es párthatározat intencióit szinte szó szerint alkalmazták a felsőoktatási intézmények esetében is.¹³ A hallgatók elsősorban az említett tanulmányi, továbbá politikai okokból – például ellenségesnek minősített megnyilvánulások (politikai tartalmú kijelentések, marxizmus óráról való hiányzás), vagy az osztályidegen származásra utaló adatok eltitkolása miatt – kerültek fegyelmi bizottság elé, a büntetéseknek pedig igyekeztek a lehető legnagyobb nyilvánosságot biztosítani. A határozatokat hirdetőablákra függesztették ki, a rosszul teljesítők, puskázók leckekönyvei szégyentáblákra kerültek, a fegyelmezetlen hallgatókat röpgyűléseken és hangszórókon közvetített „hangos híradókban” is

¹¹ MNL OL M-KS 276–89/312. Javaslat a félévi vizsgákkal kapcsolatos feladatokkal [sic!], 1951. november 30.

¹² Lásd például Gyekiczky 1989a: 62–63.

¹³ Vö. „[A] tanulmányi rend és fegyelmem megszilárdítása, a tanulmányi színvonal emelése szempontjából a legsürgősebb feladatunk [...] annak a közhangulatnak, közvéleménynek a kialakítása, amely a hanyag, a lusta, a rosszul tanuló, az igazolatlanul hiányzó diákokat megbélyegezi, amely nem elnéző és türelmes velük szemben.” (Ágoston 1952: 129.)

kipellengézték.¹⁴ A nyilvánosság nem átláthatóságot jelentett, hanem a nyomásgyakorlást és a prevenciót szolgálta. A pécsi jogi kar dékánja egy 1952-ben kizárt hallgató fegyelmi határozatának indoklásából például szándékosan kihagyott olyan információkat, amelyek, véleménye szerint, arról árulkodtak, hogy a hallgató egy ellenséges, a rendszer bukására váró csoport tagja lehet. A miniszteriumot tájékoztató feljegyzésében ezt így indokolta: „A fegyelmi határozatba a közelebbi konkrétumokat azért nem vontam bele, mert ezzel, úgy érzem, ártottam volna bizonyos megfigyeléseknek. A határozatot a mai napon az össz-hallgatóság előtt bőséges alátámasztással, de a fenti cél érdekeinek figyelembevételével, magam hirdetem ki”.¹⁵

A büntetések mellett az első, immár szocialista felsőoktatási intézményekre szabott 1951-es fegyelmi szabályzat – „az ügy természetétől függően” – szorgalmazta a vizsgálat nyilvánosságát is.¹⁶ Az 1953-as szabályzat szerint a hallgatók „megfelelő csoportja” – mint például a tanulmányi csoport, évfolyam-, illetve szaktársak – előtt nyilvános eljárást a fegyelmi bizottság elnöke rendelhetett el, és az ügyben a jelenlévők közül bárki felszólalhatott.¹⁷ A társadalmi bírósági tárgyalások¹⁸ lebonyolítását ennél részletesebben nem határozták meg, ezért a különböző intézményekben más-más gyakorlat alakult ki. Leggyakrabban az ügyben kijelölt fegyelmi bizottság¹⁹ döntött az elhangzottak alapján. A bíróság döntése nem volt kötelező érvényű, azt az intézmény vezetője is felülbírálhatta, ám a határozatok meghozatalánál mindig nyomós érvnek számított, hogy azt a hallgatói közösség „követelte”.

Nyilvános tárgyalásra a fegyelmi ügyek összességéhez képest ritkábban került sor, a bizottságok ugyanis – a DISZ-szel és az intézményi pártszervezettel együttműködve – gondosan mérlegelték, mely esetek lehetnek erre alkalmasak.²⁰

¹⁴ MNL OL M-KS 276–86/94. Jelentés a DISZ egyetemi munkájáról, 1952. február 13; PTE EL VII-I.205.b. 855–0637/1952. III. tájékoztató a tudományegyetemek és főiskolák II. félévi tanulmányi és fegyelmi helyzetéről, 1952. június 16. A műegyetemi népnevelők – a *Szabad Nép* tudósítása szerint – hangszórón vonták kérdőre a puskázó hallgatókat: „Jármai kolléga és a többi puskázó kolléga! Gondolkozzatok már arról, hogy ez nem más, mint csalás?” (A Műegyetem pártszervezete az évvégi vizsgák jó eredményéért. *Szabad Nép* 1950. június 14. 4.)

¹⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0861/1952. G. I. III. éves joghallgató kizárásának ügye, 1952. október 17.

¹⁶ PTE EL VIII.205.b. 518–1950/51. 1400-65-11/1951. VII. VKM. számú rendelet az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának megállapítása tárgyában, 1951. február 12.

¹⁷ FOM 85–1/1953. 164.

¹⁸ Megnevezésük változó volt: a leggyakoribb *társadalmi bíróság* mellett forrásainkban az *évfolyam-bíróság*, *hallgatói bíróság*, illetve a *becsületbíróság* is előfordult.

¹⁹ A bizottság elnöke egyetemi tanár vagy docens lehetett, tagja volt továbbá egy oktató, a tanulmányi osztály egy előadója, valamint a párt- és DISZ-szervezet egy-egy képviselője.

²⁰ Az ügyek „kiválogatása” az üzemi társadalmi bíróságok esetén is jellemző volt, a bíróságok jelentőségének és tekintélyének megőrzése érdekében csak komolyabb ügyekben szorgalmazták összehívásukat. (Fleck 2001: 195.)

Társadalmi bíróság elé így elsősorban a hallgatók körében gyakoribb tanulmányi vétségek, illetve az osztályidegen származás eltitkolásával összefüggő ügyek kerültek, s ezeken belül is főként azok az esetek, amelyekről a bizottságok feltételezték, hogy nyilvános kitérgetésük leghatékonyabban szolgálja a kívánt kettős, az egyénre és a közösségre egyaránt irányuló nevelő hatást.²¹

A normasértést elítélő csoportegység kiformalása

A tárgyalások lebonyolítása, a szereplők megnevezése, egyes jogi terminusok használata gyakran a hivatalos bírósági eljárások lefolyását imitálta. 1952-ben, egy kulákszármazásának elhallgatásával vádolt hallgató tárgyalásán a fegyelmi bizottság elnöke a bíróságok céljáról, illetve a tárgyalás lefolytatásáról így tájékoztatta a Debreceni Tudományegyetem Természettudományi Karának összegyűlt hallgatóit:

„[A társadalmi bíróságok] megalakulásának az volt a célkitűzése, illetve feladata, hogy azokat az embereket, akik öt éves tervünknek a végrehajtásában akadályokat gördítenek, ellenségei öt éves tervünknek, maguk a dolgozók ítéljék el és hozzanak javaslatot, olyan irányban, az állami szervek felé, hogy eltávolítsák munkahelyükről. [...] De nemcsak az üzemekben vannak olyanok, akik a tervnek a végrehajtását a szocializmus építését akadályozzák. Megtalálhatók ezek az egyetemeken is. [...] Az egyetem bocsátják ki a szocializmus építésének a vezető kádereit és népi demokráciánknak nem mindegy és nem közömbös, hogy kik azok, akik az egyetem padjaiból kikerülve, majd a szocializmus építésében vezető szerepet fognak játszani. Ezek azok a szempontok, amelyek bennünket arra vezettek, hogy itt ma délután ezt a Társadalmi Bíróságot összehívjuk. [...] Először Ö. elvtárs [ti. a vádló] elmondja a vádpontokat, azután, mint a Társadalmi Bíróságnak az elnöke kellő bizonyítékokkal fogom alátámasztani az állításokat. Sajnos miután V. N. Gy. [ti. a megvádolt hallgató] nem jelent meg, nincs mód arra, hogy ő maga válaszoljon a feltett kérdésekre, ilyen formában én fogom ismertetni azokat a bizonyítékokat, amelyek alapján a Bíróságnak döntenie kell. Utána bárkinek joga van az ügyésznek az ismertetése után hozzászólni, illetve javaslatot tenni V. N. Gy. magatartásával szemben. – Nagyon kérem, hogy nem csupán hozzászólások legyenek,

²¹ PTE EL VIII.205.b. 855–0637/1952. III. tájékoztató a tudományegyetemek és főiskolák II. félévi tanulmányi és fegyelmi helyzetéről, 1952. június 16.

*hanem egyúttal javaslatok is a fegyelebontó ellenségnek a megrendszabályozására. [sic!]*²²

A társadalmi bírósági tárgyalás „alaphangját” a vádbeszéd adta meg. A vádló mindig a hallgatók közül került ki, kifejezve, hogy a vétség szankcionálására nem az intézmény vagy az oktatók, hanem a vádlott társai formálnak igényt. A vádbeszéd a vétségeket egy-egy ideológiai vagy aktuálpolitikai jelszó, például a klerikális reakció elleni küzdelem, az ötéves terv teljesítéséért vagy épp a szövetkeztesítésért folytatott harc kontextusában helyezte el, kijelölve egyúttal értelmezésének lehetséges kereteit is:

*„[A vádló] a vád ismertetése előtt először röviden ismerteti a napi politikai eseményeket, kitér a most folyó békeharcra és felteszi a kérdést, mi az, amivel a magyar nép kezében tartja a béke megőrzésének ügyét? A mi népünk megbízatása a termelő munka. A béke aktív harcos védelme nem szavakat, hanem tetteket követel a főiskola [ti. a Pécsi Pedagógiai Főiskola] hallgatóitól is. Tudnunk kell azt, hogy hazánkban minden ember munkájára és tudására szükség van. Az ifjúságot kommunista erkölcsre, munkára, öntudatos fegyelemre kell nevelni. Ahhoz, hogy ezeket a feladatokat meg lehessen oldani, kitartó, szívós munkára van szükség. Aki nem így végzi munkáját, az akár tudatosan, akár nem, az ellenség malmára hajtja a vizet, mint a mostani fegyelmi tárgyalás két vádlottja: E. T. és Cs. J.”*²³

A vádbeszédek aktiválták a hallgatóság sajtópropagandából, ideológiai szövegekből építkező ismereteit és sémáit: a vádlottakat egy-egy beazonosítható ellenségtípus (mint például „jobboldali szociáldemokrata” vagy „kulákszarmazék”) képviselőjeként jelenítették meg. A vétség értelmezési keretének kijelölésére irányuló szándék különösen markánsan nyilvánult meg egy 1953-as társadalmi bírósági tárgyaláson elhangzott nyitóbeszédben. A vádló a vizsgacsálással és indexhamisítással vádolt, egyébként jó tanulmányi eredményeket felmutató hallgatónő esetében ugyanis arra a sztálini „tanításra” hívta fel a jelenlevők figyelmét, mely szerint „[s]zét kell zúzni és el kell vetni [... az] rothadt elméletet [...], amely szerint nem lehet kártevő az, aki nem állandóan űzi a kártevést, s aki néha sikereket is mutat fel munkájában”.²⁴ A tárgyaláson ezt követően többen is ennek megfelelően értelmezték

²² MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv [V. N. Gy. fegyelmi tárgyalásáról], d. n.

²³ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0613/1952. Jegyzőkönyv [E. T. és Cs. J. fegyelmi tárgyalásáról], 1952. június 2.

²⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 874/855–K17/1953. Jegyzőkönyv [K. K. fegyelmi tárgyalásáról], 1953. február 24.

a hallgató viselkedését, sőt az elnök fel is szólította a jelenlevőket, hogy soroljanak mentő körülményeket a vádlott mellett. Az említett pozitívumok azonban a hallgató ellenséges mivoltának bizonyítékai lettek.

Ugyancsak az értelmezés határait jelölte ki a normasértő magatartás egyéni jellegének hangsúlyozása. A korabeli retorika a vétséget elkövető hallgatót mindig az „aknamunkát felismerő” vagy épp „megtévesztett, de jóhiszemű” hallgatói tömeggel állította szembe.²⁵ Az egyéni jelleg nyomatékosításával a vétség az „ellenesség” romboló munkájának eredményeként tűnt fel, nem pedig valamely általánosabb vagy rendszerszintű probléma jeleként.²⁶ Az okok megnevezése nem lépett túl a vádlott jelleméből kiinduló egyéni, magatartásbeli magyarázatokon. Ennek megfelelően a kijelölt értelmezési keretben az adatok elhallgatása nem a felvételi rendszer korlátozó jellegére, a sorozatosan elbukott vizsgák és hiányzások nem az átirányításokból fakadó motivációhiányra, vagy épp a felsőfokú tanulmányokra alkalmatlanok nagyobb mértékű felvételére mutatott rá. Sokkal inkább egy-egy „rendbontó elem” ellenséges tevékenységeként (jobb esetben hanyagságaként) értelmeződött. Az egyéni normasértő és a fegyelmezett tömeg szembeállítása az ítéletet is erősítette: a normasértő magatartásforma elítélése azáltal vált jogossá, sőt igazságossá, hogy azt a többség „követelte”.²⁷

A vádbeszéd pontosan kijelölte a közösség feladatát: ítélje el a fegyelmezetlen hallgatót. A tárgyalásokon ugyanis az ügy felderítése másodlagos szerepet játszott, ezt a fegyelmi bizottság már elvégezte. Az 1953-as fegyelmi szabályzat úgy fogalmazott, hogy a nyilvános tárgyaláson az eljárás vezetője „közvetlen bizonyításfelvétel is foganatosíthat”.²⁸ A lehetőség kifejezése azt mutatja, hogy az eljárásnak nem ez volt a célja. Ugyanerre utal a szabályzat azon kitétele, miszerint a jelenlevők nem intézhetnek közvetlenül kérdéseket a vádlotthoz (ezt csak egyetlen személy, maga az elnök tehette meg). A fegyelmi bizottságok tehát elsősorban nem azért rendelték el egy-egy ügy nyilvános tárgyalását, mert nem rendelkeztek elég információval a vétség elkövetéséről, hiszen a vádlottat a zárt tárgyaláson szembesíthették vádlóival és a tanúkkal is. A bizottságok a vádlott „bűnösségéről” a hagyományos eljárás során már megbizonyosodtak, a tárgyalás nyilvános lefolytatását azette lehetővé, hogy a vétség szankcionálása nagy plénum előtt is indokolhatóan, a hallgatói megnyilvánulások pedig megjósolhatóan, de legalábbis kontrollálhatóan tűntek. A nyilvános tárgyalás tulajdonképpen a már korábban lefolytatott eljárás megismétlését jelentette, csak nagyobb közönség előtt, a hagyományos

²⁵ Az 1952-ben született büntetőjogi ítéletek nyelvi struktúrájának szintén gyakori eleme a fegyelmezetlen, renitens dolgozó és a fegyelmezett többség szembeállítása. (Gyekiczky 1989b: 38.)

²⁶ Vö. Gyekiczky 1989b: 80.

²⁷ Vö. Fleck 2001: 212.

²⁸ FOM 85-1/1953. 164.

fegyelmi tárgyaláshoz képest pedig elsősorban a közösség elítélő hozzászólásaiban rejlett a hozzáadott értéke:

„[N]agyon szeretném, ha az elvtársak hozzászólásaikban úgy néznék meg ezt a kérdést, hogy lássák azt, hogy B. S. [ti. a kulákszármaszításának elhallgatásával vádolt hallgató] valótlanosságokat állít [...]. Ezen keresztül látni kell azt is, hogy az ellenség hogyan furakodik be egyetemeinkre és igyekszik ott romboló munkát végezni.”²⁹

A vád tanúi részben a vétség elkövetéséről szolgáltatott információkat, többségében azonban ún. *karakter- vagy jellemtanúk* szólaltak meg, akik az elkövető családi viszonyairól, egyéb ügyekben tanúsított magatartásáról szóló, az elhangzottak fényében átértékelt információikkal szaporították a bűnlajstromot. A hozzászólók másik csoportja általánosságban fogalmazta meg véleményét: „Az elhangzottak után V. N. Gy.-t – *habár nem nagyon ismerem* – én elítélem és azt mondom, hogy nincs köztünk a helye.” (Kiemelés tőlem – P. P.) – summázta megfigyeléseit egy hallgatótárs 1952-ben.³⁰

A vádlottnak kevés mozgástere nyílt. A Szegedi Pedagógiai Főiskola 1953-as nyilvános tárgyalásán például a védekezés lehetősége is megkérdőjeleződött, amikor egy oktató a tagadó vádlottnak azt a kérdést szegezte: mégis „*honnan vették volna a vád pontjait, ha azok nem történtek volna meg*”.³¹ A vádlott számára a legsikeresebb érvelési stratégia a beismerés és a megbánás volt, ezzel ugyanis alátámasztotta a szankcionálás szükségességét, vagyis magát az eljárást, és kinyilvánította a jövőre vonatkozó együttműködési készségét. A tanulmányait elhanyagoló, de megjavulását ígérgető hallgató alacsonyabb súlyú fegyelmi büntetéssel (például ösztöndíj-megvonással) a közösség tagja maradhatott, szorgalmas tanulásával, azaz viselkedése megváltoztatásával pedig jó példával járhatott elől.

A debreceni bölcsészkar dékánja a nyilvános közösségi nyomást elsőrangú eszköznél tartotta a beismerés kikényszerítésére:

„Az a hallgató, aki a fegyelmi bizottság előtt még semmi megbánást nem tanúsított, a társadalmi bíróság elnöke és tagjai, valamint a jelenlévő hallgatóság nem egy tagjának számonkérés szerű kérdései súlya alatt teljesen megtört és a legkomolyabb formában tett ígéretet arra nézve, hogy eddigi

²⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv [B. S. fegyelmi tárgyalásáról], 1952. október 22.

³⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv [V. N. Gy. fegyelmi tárgyalásáról], d. n.

³¹ SZTE SZL SZPF 847–13/2/1953. Jegyzőkönyv [T. M. és B. K. fegyelmi tárgyalásáról], 1953. április 6.

*magatartását felszámolja és a jövőben szocialista egyetemi hallgatóhoz méltóan fog viselkedni.*³²

A vétségét elismerő és megbánó hallgató – hiszen maga is közreműködött a kívánt nevelési cél elérésében – valamivel kedvezőbb megítélésben és csekélyebb büntetésben reménykedhetett, mint azok, akik például „származásukat” igazoló okmányokkal igyekeztek cáfolni a vádakát vagy egyes kijelentéseik, cselekedeteik kapcsán hosszas magyarázkodásba bocsátkoztak. Ők kizárásukat kockáztatták, hiszen a hivatalos retorika szerint „*megátalkodottságukkal*” csak megerősítették ellenségi mivoltukat.³³ Míg a nyilvános tárgyalásokat levezénylő bizottság a DISZ-szel és a pártszervezettel együttműködve igyekezett gondosan előkészíteni az egyes ügyek megtárgyalását, a szegedi természettudományi kari bizottság elnöke 1951-ben kifejezetten zokon vette, hogy a tanulmányi hanyagsággal vádolt hallgató maga is megpróbált felkészülni: „*Megtudta valahonnan [ti. a vádlott], hogy ellene lesz a társadalmi bíróság és meg akarta tudni még a vádakát is, hogy védőket hozhasson magának. Erre azonban itt nincs szükség.*”³⁴

A nyilvános tárgyalások nevelő hatása akkor sem „veszett el”, ha a vádlott nem jelent meg – a tárgyalást ugyanis nélküle is megtartották. Ekkor a vádlók azzal érveltek, hogy az illető azért maradt távol, mert maga is tisztában van védhetetlen helyzetével: „[A vádló:] *A vádlott nem jelent meg. [...] Ezzel gyávaságot árult el. Rájött arra, hogy a hazudozást nem lehet tovább folytatni. De ugyanakkor nem is volt meg benne a bátorság arra, hogy itt nyíltan szembeálljon a Társadalmi Bíróság kérdéseivel.*”³⁵

A tárgyalás végén szavazásra kerülhetett sor, de gyakoribb volt, hogy az eljárás vezetője – összegezve az elhangzottakat – egyszerűen csak „eredményt hirdetett”, s javaslatot tett a büntetésre. Ez lehetett írásbeli megrovás, ösztöndíjmegvonás, az intézményből való kitiltás, vagy javaslat az ország összes felsőoktatási intézményéből való kizárásra. A döntést követően egy-egy hallgató vagy a bizottság elnöke a közösség jövőbeli magatartására tekintettel is levonta az eset konzekvenciáit:

³² PTE EL VIII.205.b. 45. d. 855–0637/1952. III. tájékoztató a tudományegyetemek és főiskolák II. félévi tanulmányi és fegyelmi helyzetéről, 1952. június 16. A nyílt, közösségi nyomás nevelő célzatú alkalmazása a makarenkói pedagógiának is része volt. A „*robbantás módszere*” szerint a „*kirívó, nehéz jellem*” formálása nem hosszabb időn keresztül zajló „*evolúciós folyamat*”, hanem egy „*kellő pillanatban történő erős hatás*”, mint például a nyilvános számonkérés, mely egy percről a másikra megváltoztathatja az egyén „*egész beállítottságát*”. (Makarenko 1949: 208.; vö. Borbély–Durkó 1957: 108–110.)

³³ Pl. MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–D4/2. Jegyzőkönyv [D. M. fegyelmi tárgyalásáról], 1953. március 31.

³⁴ MNL OL XIX-I-5-a. 342. d. 847/855–L19/1955. Jegyzőkönyv [L. K. és H. M. társadalmi bírósági tárgyalásáról], 1951. március 10.

³⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv [V. N. Gy. fegyelmi tárgyalásáról], d. n.

„[Hallgató:] *Legyen tanulság ez mindenki számára. Mi, akik jelen voltunk ezen az ülésen vigyük szerteszéjjel, tudja meg mindenki, hogy a mi egyetemünkön a szocialista embertípus felé igyekszünk. Bizonyítsuk be, hogy van kollektíva és ennek a kollektívának van ereje, tud határozatot hozni és tud ítélni is, ha kell. Az ellenség szokásos módon jön majd azzal, hogy kulák csemete bekerült az egyetemre és kinyírták szegény gyereket. Ezt a hangot nekünk kell leszerelni.*

[...]

[Elnök:] *Mindazok a bizonyítékok, amelyeknek alapján a Társadalmi Bíróság határozatát meghozta, a napnál fényesebben bizonyítják azt, hogy [a vádlott] egész magatartásával teljes mértékben rászolgált arra, hogy eltávolítsák az egyetemről és az ő személyével kapcsolatban semmi sajnálkozásnak nincs helye.*³⁶

A különvélemények artikulálásának lehetőségei

A társadalom jogszolgáltatásba való bevonása, amellet, hogy elvben növeli a döntés legitimitását, a hatalom számára veszélyeket is rejt: a közhangulat a vádlott pártjára állhat, a vele szembeni szolidaritás pedig a rendszerrel való szembenállást is kifejezheti.³⁷ A tárgyalások előkészítésével és az ügyek előválogatásával a fegyelmi bizottságok azonban csak kiszámítható(nak vélt) kockázatot vállaltak, mérlegelték például a normasértő személyét és kapcsolatait is. Ennek köszönhetően a vádlottak gyakran a közösségbe kevésbé beilleszkedett, népszerűtlenebb, így csekélyebb érdekérvényesítési lehetőségekkel bíró hallgatók közül kerültek ki.³⁸ Mivel a hallgatói megnyilvánulásokat kontrollálhatónak vélték, a tárgyalásokon nemcsak az egyetértés kifejezését, hanem az értelmezési kerettől eltérő véleménynyilvánítást is ösztönözték, annak érdekében, hogy a „helytelen” nézetek felismerhetővé és cáfolhatóvá váljanak. „Vigyázni kell arra, hogy a problémákat nem nyomhatjuk el.” – fogalmazott a tanulmányi osztály vezetője egy nyilvános tárgyaláson 1953-ban az ELTE bölcsészkarán – „Helyes, ha felvetik a hallgatók a kényes kérdéseket is, mert nincs olyan kérdés, melyet meg ne tudnánk válaszolni.”³⁹ Az osztályvezető

³⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv [V. N. Gy. fegyelmi tárgyalásáról], d. n.

³⁷ Foucault 1990: 83; Fleck 2001: 194.

³⁸ Pl. MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–12106/1952. Jegyzőkönyv [K. I. fegyelmi tárgyalásáról], 1952. október 1. Az Egri Pedagógiai Főiskola egy kulákszarmazásának elhallgatásával vádlott hallgatójának elhúzódo – nyilvánosan nem tárgyalt – kizárását például 1951-ben azzal indokolta a minisztériumnak, hogy a hallgatót „[t]ársai rokonszenvvel kísérték és ezért előbb az ifjúsági Pártszervezet és a DISZ segítségül hívásával le kellett választanunk róla szaktársai rokonszenvét.” (MNL OL XIX-I-5-a. 126. d. 847/8551–5/1954. G. M. kizárása, 1951. november 5.)

³⁹ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B27/1953. Jegyzőkönyv [B. J. fegyelmi tárgyalásáról], 1953. április 17.

megjegyzése a problémák felszínre hozásának egyik legjelentősebb korabeli nehézségére, tudniillik a hallgatói nézetek megismerhetőségének kérdésére is utal. Az egyetemeken tanulók politikai-világnézeti beállítottságáról szóló jelentések többsége ugyanis passzivitásukban látta „az ellenséges elemek leleplezésének és felszámolásának legnagyobb akadályát”.⁴⁰

„Pártszervezeteink igen sok esetben a kritikai megjegyzéseket, esetleg téves nézeteket, öntudatlanságot azonosítják az ellenséggel és imperialista bérencnek, ellenségnek minősítik, aki elégedetlenségének, vagy öntudatlanságának ad kifejezést. Ezért a hallgatók többsége nem nyilatkozik meg, viszont nem is szabadul meg politikailag helytelen nézeteitől. A hallgatók jó része megtanul marxista módon beszélni, de nem fejlődik politikailag aktív, Pártunkat az ellenség ellen tevékenyen támogató, harcos, kommunista hazafivá.” (Kiemelések tőlem – P. P.)⁴¹

A hallgatók passzivitása, azaz a nyilvános véleményformálás hiánya, megnehezítette a „helytelen” nézetek felismerését, illetve a megrögzött – eltávolítandó – ellenségek és a képzetlen – átnevelendő – ingadozók azonosítását. Ezért a társadalmi bírósági tárgyalásokon olyan kommunikációs szituációt igyekeztek teremteni, ahol egy-egy kirívó vétség kapcsán a tervezett ítéletet támogatók mellett az azt ellenzők is megnyilvánulhattak, vagyis lelepleződhetnek és megkaphatták a helyes útmutatást.

A társadalmi bírósági tárgyalások dokumentációiban azonosítható különvélemények között is feltűnő, hogy a pellengérré állított hallgatót pártoló hozzászólók sem próbálták meg felmenteni a vádlottat, inkább az enyhítő körülményeket, többek között a hallgató nehéz anyagi vagy családi körülményeit, illetve szorgalmas munkáját és pozitív tulajdonságait hangsúlyozták. Az ilyen hozzászólások azonban ritkán változtattak a vétség megítélésén, legfeljebb a büntetést mérsékeltek. Sőt, az enyhítő körülmények olykor ellentétes hatást értek el: ahelyett, hogy jobb színben tüntették volna fel a vádlottat, inkább a jó munkájával magát leplező ellenség tézisének támasztották alá. A Pécsi Pedagógiai Főiskola egy 1952-es tárgyalásán elhangzott oktatói reakcióban a jó tulajdonságok egyenesen súlyosbító körülménnyé váltak:

„[Az enyhítő körülményeket soroló hozzászólások] mintegy el akarják kendőzni azokat a hibákat, melyeket a bizottság elé állított hallgatók valóban elkövettek [...]. Kétségtelen az, hogy a fegyelmi bizottság elé állított

⁴⁰ MNL OL M-KS 276–86/78. Jelentés az egyetemi pártszervezetek munkájáról, 1951. május 31.

⁴¹ MNL OL M-KS 276–86/78. Jelentés az egyetemi pártszervezetek munkájáról, 1951. május 31.

*hallgatók mindegyikének megvan a maga jó tulajdonsága is, nem szabad azonban elfelejteni, hogy ezek a jótulajdonságok, pl. a jó képesség, épp azok, melyeket a fegyelmi bizottság elé állított hallgatók nem használtak ki, már pedig nem kétséges, hogy aki képességeit parlagon heverni hagyja, vét a szocializmus építése ellen.*⁴²

Egyes hozzászólók a vétség súlyának relativizálásával igyekeztek enyhíteni a vádlott helyzetén, mondván, ilyeneket – mint például a többszöri bukás, vagy a hosszas éjszakai kimaradás – mások is elkövetnek. „Hogy az egyén magatartása milyen, az nagymértékben függ a közösségtől. Olyan társadalomban, ahol mindenki lop, ott a lopás nem bűn.” – reagált Berkes Jenő, a Szegedi Pedagógiai Főiskola egyik adjunktusa, egy 1953-as esetben. Az említett ügyben két hallgatót – többek között – ellenséges politikai megnyilvánulással vádoltak meg azért, mert panaszkodtak a menzakeresetre, ám a tárgyaláson kiderült, hogy a hallgatók döntő többsége szintén elégedetlen az étellel.⁴³ Különösen szerencsétlen következményekkel járt azonban, ha a vádlott hozott fel hasonló érveket. Ha ugyanis nem tudta vagy nem akarta megnevezni a többieket, akkor cinkostársai védelmezőjeként tűnt fel, ha pedig megnevezte őket, de nem tudta bizonyítani állítását, rágalmazóvá vált.

A tárgyalások többségében a fegyelmi bizottságok az elhangzottak alapján hozták meg döntésüket, de az is előfordult, hogy a jelenlévő oktatók és hallgatók nyílt szavazással foglaltak állást a bizottság javaslata mellett, vagy ellene. A jegyzőkönyvek gyakran az ellenszavazatokról is tudósítanak, sőt, a javaslatot elutasítókat – összhangban a már korábban említett téves nézetek megcáfolásának igényével – olykor fel is kérték álláspontjuk indoklására. Az érvelések elutasítása ugyanis a véleménynyilvánítók hiányos ideológiai felkészültségére és helytelen nézeteire irányíthatta a figyelmet, így a hozzászólók szintén bírálatok keresztüztébe kerülhettek.⁴⁴ Ezért is nem véletlen, hogy a vádlott pozitív tulajdonságait soroló hozzászólások egy része önvédelmi kitételekkel is kiegészült, és akár súlyosbító körülménnyé is válhatott. Így például a szorgalmat, segítőkészséget említő hozzászólások egy része a vádlott közvetlen környezetének éberségét érő kritikát próbálta elhárítani, mondván a fegyelemsértés minden előzmény nélkül történt, őket is megteveszthették, így nem tehetők felelőssé azért, hogy korábban nem vették

⁴² MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–0358/1952. Jegyzőkönyv [B. M., G. M., I. M., K. M. és O. I. fegyelmi tárgyalásáról], 1952. április 24.

⁴³ SZTE SZL SZPF 847–13/2/1953. [Berkes Jenő utólagos megjegyzése T. M. és B. K. fegyelmi ügyét tárgyaló társadalmi bírósági ülés jegyzőkönyvéhez], 1953. április 8. Az adjunktus utóbb többször is magyarázkodásra kényszerült, hogy mondatával „természetesen” a kapitalista társadalomra gondolt.

⁴⁴ Pl. MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–D4/2. Jegyzőkönyv [D. M. fegyelmi tárgyalásáról], 1953. március 31.

észre a befurakodott ellenséget.⁴⁵ A vétséget relativizáló érvelés pedig rendszerint általánosságban hangzott el, vélhetően senki nem kívánta saját, a vádlotthez hasonló magatartására felhívni a bíróság figyelmét.

A hivatalos értelmezési kerettől eltérő álláspont megfogalmazásának veszélyei különösen indokolttá teszik a véleménynyilvánítás passzív formáinak vizsgálatát. Miközben a jegyzőkönyvekben számos elítélő hozzászólást olvashatunk, egy-egy esetben az is kiderül, hogy a hozzászólók többsége nem ismerte a vádlottat, míg azok, akik igen – például csoporttársai – nem tudtak, vagy nem akartak állást foglalni.⁴⁶ A szegedi főiskolai esetben, a már idézett Berkes Jenő a vádlottak csoporttársainak hallgatása és az általános jellegű hozzászólások túltengése kapcsán arra is utalt, hogy utóbbiak inkább a tárgyalás lebonyolítóinak, semmint a hozzászólóknak a véleményét tükrözik: „*Akik hozzászóltak, azok nem ismerik őket [ti. a vádlottakat], úgy festett az egész, mintha előre elkészített hozzászólások lettek volna.*”⁴⁷

E tárgyalás dokumentációja a passzív véleménynyilvánítás egy további formájára is rámutat. A szegedi hallgatónők tárgyalásán a főiskola körülbelül 250 hallgatója és oktatója vett részt. A jegyzőkönyv szerint a bizottság kizárási javaslatával szemben 15 ellenszavazat született. Ez alapján arra következtethetnénk, hogy a hallgatókból és oktatókból álló csoport döntő többsége úgy döntött, hogy szavazatával a javaslattal való egyetértését fejezi ki. Berkes Jenőnek a jegyzőkönyvhöz írt utólagos kiegészítése azonban az események másfajta olvasatát adja. Szerinte ugyanis a javaslat elfogadását a „*jelenlevő tömeg felénél jóval kevesebben*” helyeselték, majd ezt követően a bíróság elnöke ezek leszámolása nélkül tette fel a kérdést, hogy kik nem támogatják a kizárást. Berkes is egyetértett azzal, hogy 15 ellenszavazat született, ez azonban – ha elfogadjuk állítását – azt jelenti, hogy a jelenlevők többsége nem szavazott sehogy, vagyis tartózkodott, ám ennek nyomát a jegyzőkönyvben nem találjuk.⁴⁸

A szavazástól való tartózkodás elvben azt fejezi ki, hogy a tartózkodó nem tud, vagy nem akar véleményt nyilvánítani. Eörsi István visszaemlékezésében e magatartásformát a javaslatnak, illetve magának a procedúrának az elutasításával hozta

⁴⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv [B. S. fegyelmi ügyében], 1952. október 22. Egyes esetekben ugyanez motiválhatta azokat a kijelentéseket is, melyek szerint a tanulócsoporthoz nem is ismerte igazán a zárkózott vádlottat.

⁴⁶ „*A fegyelmi tárgyalásra meghívtuk D. M. tanulócsoportját is. A fegyelmi tárgyaláson a tanulócsoporthoz egy-két fejlettebb emberen kívül általában passzívan vettek részt a csoport tagjai.*” (MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–D4/2. [Kékes Andor, az ELTE BTK tanulmányi osztály-vezetőjének feljegyzése D. M. fegyelmi ügyében], 1953. április 15.)

⁴⁷ SZTE SZL SZPF 847–13/2/1953. [Berkes Jenő utólagos megjegyzése T. M. és B. K. fegyelmi ügyét tárgyaló társadalmi bírósági ülés jegyzőkönyvéhez], 1953. április 8.

⁴⁸ SZTE SZL SZPF 847–13/2/1953. Jegyzőkönyv [T. M. és B. K. fegyelmi tárgyalásáról], 1953. április 6.; [Berkes Jenő utólagos megjegyzése T. M. és B. K. fegyelmi ügyét tárgyaló társadalmi bírósági ülés jegyzőkönyvéhez], 1953. április 8.

kapcsolatba. 1953 tavaszán, az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán egy kulákszarmazásának elhallgatásával vádolt társuk kizárására szólították fel a negyedéves magyar szakos hallgatókat, köztük Eörsit, aki több évtizeddel később így idézte fel az esetet:

„Haladéktalanul meg kellett szavoznunk, hogy az évfolyam követeli a lány eltávolítását. A kezek a magasba röppentek. Döbbenet éreztem, hogy nem bírom, az ellenpróbánál pedig, hogy nem merem az enyémet felemelni. Végül tartózkodtam, másod- vagy harmadmagammal, ha jól emlékszem rá. A kicsapásra szavazók többsége nyilván azt gondolta, talán joggal, hogy egy József Attila-díjas kommunista költő még ezt is megengedheti magának. Bennem viszont a büszkeség szégyennel vegyült, amiért bátorságomból csak a tartózkodásra futotta. [...] Mindez a Sztálin halála körüli időben zajlott le, nem tudom már, hogy előtte-e vagy utána, mindenestre én még Sztálin-hívő voltam akkoriban. De azt már éreztem, hogy kannibáli a rítus, amelyben részt kellett vennem.”⁴⁹

Az 1951 tavaszán másodmagával társadalmi bíróság elé került Szenczi László esetében a szavazás megtagadása – a felmentést eleve kizáró kérdésfeltevés miatt – egyértelműen a vádlottak melletti állásfoglalást jelentett. Szenczi és társa levélben figyelmeztették egy társadalmi bíróság elé idézett barátjukat, hogy ne jelenjen meg a tárgyaláson, mert – amellet, hogy az ország összes egyeteméről és főiskolájáról ki akarják zárni – „*tettleg is bántalmazni akarják*”.⁵⁰ A barát azonban megjelent, és a levelet is bemutatva bizonygatta, hogy nincs rejtegetnivalója. Így, napokkal később a levélírók is társadalmi bíróság elé kerültek: „*Mindkettőnket áruállással vádoltak és arra kérték a hallgatókat, kézfeltartással szavazzanak a kizárásunk, vagy az ösztöndíjunk megvonásáról.*” – emlékezett vissza Szenczi 2006-ban – „*A hallgatók azonban egyöntetűen karba tett kezekkel jelezték, hogy nem értenek egyet egyik javaslattal sem.*”⁵¹

Valószínűleg nem véletlen, hogy a hallgatók passzivitására, illetve tartózkodására utaló megjegyzésekkel a fegyelmi jegyzőkönyvekben nem, legfeljebb a tárgyalást értékelő, kísérő dokumentumokban találkozhatunk. A hallgatást ugyanis – a különvéleményekkel szemben – nem lehetett cáfolni, viszont rontotta a normasértést elítélő többség idealizált képét.

⁴⁹ Eörsi 2001: 81–82.

⁵⁰ Szenczi 2006.

⁵¹ Szenczi 2006.

A társadalmi bírósági tárgyalásokon a szankciórendszer közvetlen működtetésébe is bevonni kívánt oktatók és hallgatók számára a pártállam fegyelmezési mechanizmusai működésük közben váltak láthatóvá. Az alaptalan, és gyakran aránytalan büntetéseket, valamint a hozzájuk kapcsolt kizárólagos érvényű ideológiai érveléseket a résztvevők egy része minden bizonnyal álságosnak érezhette. Ha azonban nem akartak maguk is kritikák kereszttüzébe, vagy akár egy következő tárgyaláson a vádlottak padjára kerülni, a hivatalos értelmezési kerettől eltérő véleményük kifejezésére elsősorban passzív eszközökkel élhettek. Ezeknek a különvéleményeknek a nyomai több tárgyalás dokumentációjában is fellelhetők, s arra utalnak, hogy a propagandisztikus ábrázolásokkal szemben a társadalmi bírósági tárgyalás kevésbé a vétséget elítélő közösség önszabályozó intézménye, mint inkább a vélemények homogenizálását – több-kevesebb sikerrel – célzó nevelési szintér volt.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 M-KS 276–52. MDP Központi Vezetőség iratai (1948–1956)
 M-KS 276–53. MDP Politikai Bizottság iratai (1948–1956)
 M-KS 276–86. MDP Agitációs és Propaganda Bizottság (Kollégium) iratai (1948–1953)
 M-KS 276–89. MDP Agitációs és Propaganda Osztály iratai (1950–1956)
 XIX-I-2-f. Oktatásügyi Minisztérium, Általános iratok (1954–1957)
 XIX-I-5-a. Közoktatásügyi Minisztérium, Általános iratok (1952–1953)
- Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (PTE EL)
 VIII.205.b. Pécsi Pedagógiai/Tanárképző Főiskola, Iktatott iratok (1948–1952)
- Szegedi Tudományegyetem Szaklevéltára (SZTE SZL)
 SZPF Szegedi Pedagógiai Főiskola iratai (1947–2000)
- FOM 85–1/1953. A felsőoktatási miniszter 85–1/1953. FOM számú utasítása az egyetemi és főiskolai hallgatók fegyelmi szabályzatáról. *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye: 1953.* Budapest, 1953. 163–165.
- Egyetemek és főiskola* [A szegedi felsőoktatási intézmények lapja] 1952.
- Szabad Ifjúság* 1952.
- Szabad Nép* 1948, 1950.
- Szegedi Egyetem* [A szegedi felsőoktatási intézmények lapja] 1953.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágoston György 1952: A tanulmányi csoportokkal való foglalkozás a szegedi Pedagógiai Főiskolán. *Felsőoktatási Szemle* (1.) 3. 456–460.
- Borbély András – Durkó Mátyás 1957: *Jutalmazás és büntetés a szocialista fegyelem megteremtésében*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Eörsi István 2001: A szegény. In: Eörsi István: *Versdokumentumok, magyarázatokkal, 1949–1956*. Budapest, Palatinus-Könyvek Kft, 72–88.
- Farkas Gyöngyi 2006: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények (A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai). *Aetas* (21.) 4. 146–171.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Fleck Zoltán 2001: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1949–1956*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Rubicon.
- Gyekiczky Tamás 1989a: *A fegyelem csapdájában. Munkafegyelmi kampányok társadalmi hatásának elemzése*. Budapest, MTA Szociológiai Intézete.
- Gyekiczky Tamás 1989b: *A szó veszélyes fegyver. Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Makarenko, A. S. 1949: *Válogatott pedagógiai tanulmányok*. Budapest, Új Magyar Könyvkiadó.
- Siskin, A. 1955: *A kommunista erkölcs alapjai*. Budapest, Szikra.
- Szenczi László 2006: Lelki életem keresztútjában az egyetemi éveim alatt. 2006. november 23. (Parókia Portál: <http://www.parokia.hu/publikacio/cikk/88/> – Letöltés: 2016. február 1.)

A kiberbűnözés társadalmi kontextusa

A kiberbűnözés számítógépek és számítógépes rendszerek segítségével, illetve azok kárára elkövetett bűncselekmények gyűjtőfogalma; a kibertérben zajló bűnözést értjük rajta. A kibertér számítógéprendszerek és -hálózatok által alkotott metaforikus tér,¹ ahol elektronikus adatok kerülnek tárolásra, valamint online adatforgalom és kommunikáció zajlik. A kifejezés a kiberpunk irodalomból került a köztudatba. A kibernetika és tér szavak összevonásával alkotta meg William Gibson sci-fi író az 1982-es *Izzó króm* (*Burning Chrome*) című novellájában, majd az 1984-ben megjelent *Neurománc* (*Neuromancer*) című regénye nyomán vált ismertté.²

A kiberbűnözés mindennapjaink része. Mindenkit érint. Egyes típusaival nem csupán lehet, hogy találkozunk életünk során – mint a hagyományos bűncselekményfajtákkal –, hanem aki számítógépet, internetet használ, biztosan találkozott már; nap mint nap éri támadás, és talán áldozattá is vált már (gondoljunk csak a vírusokra vagy az e-mail-fiókunkat elárasztó spamekre).

A kiberbűnözést módszerei, eszközhasználata, környezete, gyors terjedése, globális, folyamatosan változó mivolta, károkozásának rövid időn belül is számottevő mértéke, illetve társadalmi megítélésének jellegzetességei megkülönböztetik más, hagyományosnak mondható devianciaformáktól.

Az okozott károk nagysága, súlyossága, a magánszemélyeket, intézményeket, illetve országokat érintő kockázatok mértéke igen jelentős. Ez értelemszerűen maga után vonhatná a kiberbűnözés általános és határozott társadalmi elítélését, a kiberbűnözők marginalizálását. Ugyanakkor a kiberbűnözés bizonyos fajtáit inkább egyfajta társadalmi elismerés kíséri. A kiberbűnözők nem deviáns karakterként tekintenek magukra (nagyobb részük más devianciaformákat el is utasít), büszkék teljesítményükre. Ám nem csupán szűkebb köreikben áramlik feléjük elismerés. Filmek, könyvek készülnek tehetséges hackerekéről, vagy az ő közreműködésükkel

¹ A kibertér nagymértékben a fizikai tér fogalomkészletéből épül, leírása földrajzi metaforákkal történik. Ez a térbeliség ad keretet az itt folyó társadalmi interakcióknak, kapcsolatoknak. (Mészáros 2001: 773.) A virtuális világ tereiről, a kibertér különböző értelmezéseiről lásd: Jakobi 2002.

² A kibernetika az irányítás általános elmélete. A kifejezés a görög *kybernetos* (hajókormányos) szóból származik, töve a *kyber* (hajózni, navigálni) szóból ered. A kibertér szó szerint irányításra alkalmas teret jelent. Gibson a hálózatba kapcsolt számítógép-terminálokról közvetlenül elérhető digitális, navigálható teret nevezi így, ami felfogásában „egy olyan mátrix, amely színes, elektronikus, karteziánus adattájkép”, ahol „az egyének és a cégek interaktív kapcsolatba lépnek az információval, sőt, kereskednek vele”. (Mészáros 2001: 769.)

megvalósuló akciókról. Gyakorta a médiában is korunk „népi” hőseiként jelennek meg: a legmodernebb technológiák bravúros alkalmazóiként, vagy a fennálló társadalmi rend, illetve annak egyes alrendszerei elleni lázadás, kritika, bizonyos intézmények elleni fellépés, a társadalmi kontroll és visszacsatolás élharcosainak szerepében tűnnek fel. Ez pedig kihat a kiberbűnözés társadalmi megítélésére, a kiberbűnözők önképére, s ebből adódóan a kiberbűnözés feltartóztatásának hatékonyságára is.

Jelen tanulmány áttekinti a kiberbűnözés megjelenését, konceptualizálását, főbb típusait, jellemzőit, bemutat kiberbűnöző karaktereket. Vizsgálja a kiberbűnözés vonzerejét, valamint az elkövetők viszonyát saját tevékenységükhöz és azok következményeihez, valamint érinti az áldozattá válás körülményeit. Végül kitér a kiberbűnözés elleni fellépés nehézségeire és lehetőségeire.

Szakirodalom

A kiberbűnözéssel foglalkozó szakirodalmak egyik nagy csoportja a téma technikai oldalát, informatikai, biztonsági vonatkozásait tárgyalja.³ Egy másik nagy csoport a téma jogi,⁴ illetve kriminalisztikai és kriminológiai⁵ aspektusával foglalkozik. Más munkák kiemelten fókuszálnak a kibertámadások különböző válfajaira: a hálózat elleni támadásra, a kiberhadviselésre és a kiberterrorizmusra.⁶ Egy további szegmens a kiberbűnözés tendenciáit igyekszik feltárni, elemezni.⁷ A kibertámadások volumenéről, növekedési dinamikájáról, az érintettség és a károkozás mértékének alakulásáról hasznos adalékokat közölnek a hivatalos szervek, illetve a vírusirtó, kémprogram-ellenes szoftvereket gyártó cégek statisztikái is, utóbbira kiváló példák a Norton-jelentések.⁸ A szakirodalom egy következő csoportja a kiberbűnözőkre fókuszál: próbálja meghatározni a főbb típusokat, feltárni és értelmezni viselkedésük jellegzetességeit, a bűnözővé válás folyamatát és mozgatórugóit.⁹ Mindezek mellett sorra jelennek meg a témát a laikusok számára is érdekfeszítően feldolgozó kiadványok, mondhatni kiberkrimik.¹⁰

³ Például Muha–Bodlaki 2005. A szerzők kitérnek az informatikai biztonság jogi, szabályozási és emberi oldalára is.

⁴ Például Dornfeld 2005; Gyarakı 2012; Nagy 2001, 2009; Sorbán 2015; Szabó 2003, 2009.

⁵ Például Bíró 2010; Kunos 1999; Parti–Kiss 2014; Polt 1983; Pusztai 1989.

⁶ Például Janczewski–Colarik 2007; Sukhai 2004.

⁷ Például Pergel 2001; Sági–Dr. Magyar 2014.

⁸ *Norton Cybercrime Reports; Symantec Internet Security Threat Reports.*

⁹ Például Chiesa–Ducci–Ciappi 2008; Ghosh–Turrini 2010; Rogers 1999, 2001.

¹⁰ Például Streeter–Warren 2005.

*Történeti kitekintés***Fogalmi meghatározás és szabályozás**

Az első számítástechnikai eszközzel elkövetett bűncselekmény 1959-ben vált ismertté az Egyesült Államokban, miután kiderült, hogy Roy Freed, a Walston and Co. alelnöke hamis lyukkártyák segítségével 50 ezer dollárt sikkasztott.¹¹ Néhány évvel később kezdődött el az az 1963–1974 között tartó csalássorozat, amelynek során az Equity Funding Corporation nevű amerikai biztosítótársaság munkatársai a cég számítógépeivel hamis kötvényeket gyártottak. Az elkövetők 64 ezer alkalommal használtak fiktív kötvényeket és fizettettek kártérítést a társasággal. Mire fény derült a csalásra, az okozott kár meghaladta a 2 millió dollárt.¹²

A technika fejlődésével tehát újfajta bűncselekmények jelentek meg, és a hagyományos bűncselekmények is új formákban bukkantak fel, kihasználva a technikai lehetőségeket.

A számítógépes bűnözés az 1970-es évektől indult dinamikus növekedésnek az Egyesült Államokban, az 1980-as évektől a nyugat-európai országokban, az 1990-es évektől a közép- és kelet-európai régióban.¹³ Az új bűncselekményi kör meghatározásának kihívásairól, illetve a hazai és nemzetközi szakirodalom tipizálási törekvéseiről Nagy Zoltán András ír behatóan.¹⁴

A cselekmények sokfélesége miatt átfogó definíciók csak az 1970-es évektől jelentek meg. Rainer von zur Mühlen német biztonsági tanácsadó 1973-as meghatározása szerint számítógépes bűncselekmény minden olyan bűncselekmény, amelynek eszköze vagy célja/tárgya a számítógép.¹⁵ Bő tíz évvel később az OECD¹⁶ egy 1983 és 1985 közötti európai vizsgálat tapasztalatait összegezte iránymutatásában.¹⁷ Öt alrendszerbe sorolták a büntetendő számítógépes bűncselekményeket. Ezek a következők:

- információlopás
- számítógépes szabotázs
- az adatok tisztességtelen manipulálása vagy megváltoztatása
- jogosulatlan használat
- jogosulatlan hozzáférés.

¹¹ Nagy 2009: 21.

¹² Kálmánczi 2014: 10; Nagy 2009: 28. Az esetről a Guinness Rekordok Könyve is megemlékezik.

¹³ Bíró 2010: 360.

¹⁴ Nagy 2001; 2009: 35–66.

¹⁵ Mühlen 1973: 30.

¹⁶ *Organisation for Economic Co-operation and Development: Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet.*

¹⁷ OECD 1986.

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága 1985-ben szakértői bizottság felállításáról döntött a számítógépes deliktumok jogi vonatkozásainak vizsgálatára.¹⁸ A kutatás eredményei alapján 1989-ben ajánlást adott ki a leginkább szankcionálható számítógéppel kapcsolatos bűncselekményekről (*computer related crimes*), és elemezte az ellenük való fellépéshez szükséges jogi rendelkezéseket.¹⁹ A minimumlistában a bizottság által legveszélyesebbnek és leginkább kártékónak tartott bűncselekményfajtákat sorolták fel, amelyekkel szemben büntetőjogi eszközöket kellene fogyanatosítani; a fakultatív listában pedig a megjelenő és várhatóan a jövőben növekvő jelentőségű bűncselekményfajtákat, amelyeknél szintén megfontolásra ajánlják büntetőjogi felelősségre vonást.²⁰

Az Európa Tanács minimumlistája:

- számítógéppel kapcsolatos csalás
- számítógépes hamisítás
- számítógépes adatokban és programokban történő károkozás
- számítógépes szabotázs
- jogosulatlan hozzáférés²¹
- jogosulatlan lehallgatás
- védett számítógépes programok jogellenes reprodukálása
- félvezető topográfiák jogellenes reprodukálása.

Fakultatív lista:

- számítógépes adatok és/vagy programok megváltoztatása
- számítógépes kémkedés
- számítógép jogosulatlan használata
- védett program jogosulatlan használata.

Magyarországon az 1980-as évek első felétől kezdtek el alaposabban foglalkozni a számítógépes bűncselekményekkel.

Hazánkban elsőként Polt Péter, az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet kutatója hívta fel a figyelmet a számítástechnika fejlődésével megjelenő, annak technikai lehetőségeit kihasználó új kriminalitásra.²² 1983-as tanulmányában²³ a számítógépes bűnözést – Mühlen meghatározásával egyezően – úgy mu-

¹⁸ Sorbán 2015: 352.

¹⁹ Council of Europe Legal Affairs 1990.

²⁰ A szabályozást és a listák közötti distinkciót sok kritika érte, idővel meghaladottá is vált. (Sorbán 2015: 354.)

²¹ Ez alatt a számítógépes rendszerbe vagy hálózatba, a biztonsági intézkedések megsértése révén történő jogosulatlan bejutást értjük.

²² Parti–Kiss 2014: 297.

²³ Polt 1983.

tatja be, mint amelynél a számítógép lehet egyszerre a bűncselekmény tárgya és eszköze is.

Pusztai László jogász, kriminológus, az Országos Kriminológiai és Kriminálisztikai Intézet munkatársa „a német jog és szakirodalom tanulmányozása után kapott kedvet ahhoz, hogy beleássa magát ebbe a témába, és közel hozza a magyar jogászokhoz a kezdeti számítástechnikai visszaélések [...] morfológiáját, a jog és a technika találkozása nyomán jelentkező problémákat”.²⁴ Az Európa Tanács minimumlistájának kiadásával egy időben ő is érzékenyen reagált a számítógépes csalás és a jogtalan felhasználások megnevezésének és meghatározásának fontosságára. Véleménye szerint „... csalást követ el az is, aki jogtalan haszonszerzés végett azzal okoz kárt, hogy az adatfeldolgozási folyamat eredményeit a program helytelen kialakításával, helytelen vagy hibás adatok felhasználásával vagy a feldolgozás folyamatára való egyéb jogtalan ráhatással befolyásolja”.²⁵

Az évek alatt sokasodó, az elkövetés céljára és eszközére vonatkozó tapasztalatok alapján a kutatók és jogalkotók előtt is nyilvánvalóvá vált, hogy a számítógép mint tárgy és eszköz fogalmát érdemes kitágítani, és az információtechnológiai eszközöket, illetve rendszereket is belevenni a definícióba. Kunos Imre rendőrezredes megfogalmazása már e tapasztalatokat tükrözi: „Számítógépes bűnözés azon bűncselekmények összessége, amelyek információ-technológiai eszközök, illetve rendszerelemek ellen irányulnak, vagy információ-technológiai eszközöket, rendszereket használnak bűncselekmény elkövetésének eszközeként.”²⁶

Sokáig a hazai Büntető Törvénykönyvben (Btk.) az egyetlen számítógéphez kötött deliktum a számítógépes csalás volt; ezt 1994-ben iktatták be a gazdasági bűncselekmények közé. A jelenleg hatályos Btk. a számítógép helyett az *információs rendszer* fogalmat használja, amely magában foglalja a mobileszközöket is, és szabályozza a tiltott adatszerzés és az információs rendszer elleni bűncselekmények törvényi tényállását.²⁷

A Pergel Józsefné által 2001-ben közölt adatok²⁸ a számítógépes csalás hazai alakulásáról adnak képet, abban az időszakban, amikor tényállásként megjelent a hazai statisztikákban. (1. táblázat)

²⁴ Parti–Kiss 2014: 297.

²⁵ Pusztai 1989: 145.

²⁶ Kunos 1999: 28.

²⁷ A hatályos Btk.-ban ez az „információs rendszer felhasználásával elkövetett csalás” a „vagyon elleni bűncselekmények” kategórián belül. A Btk. külön fejezetben tárgyalja a „tiltott adatszerzés és az információs rendszer elleni bűncselekmények” kategóriát, utóbbin belül az „információs rendszer vagy adat megsértése” és az „információs rendszer védelmét biztosító technikai intézkedés kijátszása” alkategóriát. Értelmezése szerint az „információs rendszer: az adatok automatikus feldolgozását, kezelését, tárolását, továbbítását biztosító berendezés, vagy az egymással kapcsolatban lévő ilyen berendezések összessége”.

²⁸ Pergel 2001: 766–771.

1. táblázat. A számítógépes csalás alakulása az ismertté vált bűncselekmények között (1993–2000)²⁹

Bűncselekmény	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
	évben							
Ismertté vált bűncselekmények	400 935	389 451	502 036	466 050	514 403	600 621	505 716	450 673
Gazdasági bűncselekmények	6146	4085	5 064	5 409	6 543	13 453	20 318	10 986
Számítógépes csalás összesen	–	1	9	84	320	419	304	183
Ebből:								
büntett	–	1	8	73	309	410	279	..
jelentős kárt okozó	–	0	1	7	6	3	10	..
különösen nagy kárt okozó	–	0	0	4	5	6	15	..

Forrás: Belügyminisztérium Központi Hivatal.

Az adatokból jól látható, hogy a számítógépes csalások nagy hányada 1998-ig nem járt jelentős károkozással. Pusztai rámutat arra, hogy az ilyen típusú bűncselekményeknél az elkövetőket elsősorban nem az anyagi haszonszerzés, hanem a szórakozás, figyelemfelhívás motiválja. Egy részük felelősségtudattal, illetve vétképeséssel, és ebből adódóan büntetőjogi felelősségre vonás képességével nem rendelkező gyerek vagy fiatalok.³⁰

A Számítástechnikai Bűnözésről Szóló Egyezmény

Az Európa Tanács számítástechnikai bűnözésről szóló egyezményét (*Convention on Cybercrime*) 2001. november 23-án írták alá Budapesten. (*Budapest Convention* néven is ismert.) Hazánkban a 2004. évi LXXIX. törvénnyel hirdették ki.³¹

Az Egyezmény négy fő- és nyolc alkategóriába osztotta a büntetteket, és újabb, igen fontos jogi normákat fogalmazott meg. Az eddigi dokumentumokhoz képest lényeges változás, hogy bekerült a visszaélés fogalma, valamint a számítástechnikai adatok tartalmával kapcsolatos bűncselekmények között megjelent és kiemelt figyelmet kapott a gyermekpornográfia.

I. A számítástechnikai rendszer és a számítástechnikai adatok hozzáférhetősége, sértetlensége és titkossága elleni bűncselekmények

- Jogosulatlan belépés
- Jogosulatlan kifürkészés
- Az adatok sértetlensége elleni cselekmény

²⁹ Forrás: Pergel 2001: 766.

³⁰ Pusztai 1989.

³¹ 2011 júliusáig 47 állam írta alá és 31 ratifikálta. (Sorban 2015: 356.)

- A rendszer sértetlensége elleni cselekmény
- Eszközökkel való visszaélés

II. Számítógéppel kapcsolatos bűncselekmények

- Számítógéppel kapcsolatos hamisítás
- Számítógéppel kapcsolatos csalás
 - jogosulatlanul és szándékosan történő vagyoni károkozás

III. Számítástechnikai adatok tartalmával kapcsolatos bűncselekmények

- Gyermekpornográfiával kapcsolatos bűncselekmények

IV. Szerzői vagy szomszédos jogok megsértésével kapcsolatos bűncselekmények

(A kiberbűnözés elleni fellépés szabályozásáról a hazai és az európai jogban további részletek olvashatók az *1. Mellékletben*, rövid kitekintéssel a kapcsolódó intézményrendszerre. A *2. Melléklet* a gyermekpornográfia elleni fellépés szabályozásába enged bepillantást.)

Számítógépes és internetes bűncselekmények

A jog megkülönbözteti a számítógéppel kapcsolatos bűncselekmények (*computer-related crimes*) és a számítógépes bűncselekmények (*computer crime*) fogalmi kategóriákat: az előbbi tágabb, magában foglalja az utóbbit. A számítógéppel kapcsolatos bűncselekmények közé tartoznak a szerzői és szomszédos jogok megsértése, a számítógép mint speciális elkövetési eszköz, valamint a számítógépes bűncselekmények, amelyeknél a számítógép a bűncselekmény tárgya.³² A köznyelv mindkét kategóriát a *számítógépes* jelzővel illeti.

Szabó Imre³³ jogász rámutat arra, hogy interneten megvalósuló deliktumok körének meghatározására alkalmazhatók a számítógéppel kapcsolatos bűncselekmények már létező kategóriái az internet technikai szempontú megközelítéséből adódóan, miszerint az számítástechnikai rendszer, számítógépes hálózatok globális hálózata.

Az osztályozások többsége a két klasszikus kategóriából indul ki, miszerint a számítógép lehet a bűnelkövetés tárgya/célja és eszköze. Két példát említek.

³² Szabó 2003: 302–303.

³³ Szabó 2003: 301.

Az elsőt a 2000. januári High-Tech Crime csúcstalálkozón mutatta be Eric H. Holder Jr. helyettes főügyész, aki a *számítógépes* bűncselekményeket az alábbiak szerint csoportosította:³⁴

1. Számítógép (hardver és szoftver) ellen irányuló bűncselekmény
(Például hackertámadás, jogosulatlan behatolás, vírusterjesztés, adatlopás.)
2. Számítógép mint a bűnözés eszköze
(Például számítógépes csalás, szerzői vagy szomszédos jogok megsértése, illegális termékek, szolgáltatások online értékesítése.)
3. Számítógép mint tároló
(Itt a tárolt adatok bizonyítékként szolgálhatnak valamely más bűncselekmény megállapításához, mint például a kábítószer-kereskedők vevőlistáinak esetében.)

A második példa Szabó Imre³⁵ klasszifikációja, aki az *interneten elkövethető* bűncselekményeket két fő kategóriába sorolta:

1. az internet mint hálózat elleni bűncselekmények
2. az interneten megvalósuló jogtalan cselekmények
Ennek alkategóriái:
 - a) az internet a bűnözés eszköze
 - b) amikor az interneten keresztül hozzáférhetőek adatok, adatbázisok, amelyek bizonyítékuul szolgálhatnak más bűnelkövetéseknél.

A kiberbűnözés fogalmi körébe mindegyik kategória beletartozik.

A felmérések szerint a leggyakoribb deliktumok: az adat- és identitáslopás, a számítógépes csalás, a bankkártyás visszaélés, a gyermekek online szexuális kizsákmányolása, az online felhasználói fiókokba való illetéktelen belépés és az informatikai rendszerek elleni támadás.³⁶

A kiberbűnözés aktualitása

A kiberbűnözés mindannyiunkat érint. Nem csupán bűnügyi, hanem ösztársadalmi probléma. Már egyetlen ember, egy számítógéppel, internet-hozzáféréssel és minimális hozzáértéssel is nagy károkat tud okozni. A kár érintheti a számítógépes rendszert, a személyes vagy vállalati adatokat, módosíthatja vagy béníthatja

³⁴ Holder 2000.

³⁵ Szabó 2003: 302.

³⁶ A gyermekek védelméről lásd a 2. *Mellékletet*, az adatlopásról és számítógépes csalásról a 3. *Mellékletet*.

a hardver vagy szoftver működését, illetve az általuk irányított, szabályozott folyamatokat (például gyártási folyamatot). Következményei is sokrétűek: lehetnek rendszerszintűek, gazdasági, illetve biztonsági vonatkozásúak, szervezeti és személyesek. Az esély rá napról napra, percről perce nő. Ahogy egyre inkább a számítógépekre és az internetre vagyunk utalva, úgy növekszik a kiberbűncselekmények száma és kitétségekünk kockázata. A folyamat ellenőrizhetetlen és egyre növekszik. Ehhez hozzájárul az is, hogy a kiberbűnözőket a hagyományos bűnelkövetőknél sokkal nehezebb elfogni, és kevésbé hatékony a bűnmegelőzés velük szemben, amiben közrejátszik az anonimitás és a nagyfokú látencia is.

Statisztikák

A kiberbűnözés volumenének érzékeltetéséhez álljanak itt hazai és nemzetközi adatok:

Magyarországon 2012-ben 2465 internetfelhasználó vált áldozattá naponta, ez 102 károsultat jelent óránként, 1,7-et percenként.³⁷ A 2013-as Norton-jelentés³⁸ adatai alapján a világon 2012-ben 378 millió volt az áldozatok száma évente, 1 millió naponta, 12 fő másodpercenként.³⁹ A 2015-ös *Norton Internet Security Threat Report* adatai szerint 2014-ben már 594 millió volt a világon az áldozatok száma (ez több mint az EU népessége).

A Norton-jelentések⁴⁰ adatai szerint az átlagos anyagi kár károsultanként 2012-ben 197 dollár, 2012-ben már 298 dollár volt. A kiberbűnözés bevétele 2011-ben 110 milliárd dollár, 2012-ben 113 milliárd dollár volt.⁴¹

A *Norton 2014 Internet Security Threat Report* harmadik negyedévi adatai a kibertámadások növekedési üteméről adnak képet: 91%-kal nőtt a célzott támadások, 62%-kal a kiberbűncselekmények, 38%-kal a mobileszközök elleni, 23%-kal a webes támadások száma. 552 millió személyes adatot loptak el. 23 „0-Day” sebezhetőséget fedeztek fel. 1392 adathalász levéltípust azonosítottak. 12,5% volt a fertőzött weboldalak aránya (nyolcból egy *malware*⁴²).

³⁷ Sági-Magyar 2014: 118.

³⁸ *Norton CyberCrime Report 2013*.

³⁹ A 2012-es Norton-jelentés adatai szerint 2011-ben 556 millió áldozatot regisztráltak, 18 főt másodpercenként. A 2013-ban tapasztalható csökkenés oka vélhetően a vírusirtó programok növekvő hatékonyságában keresendő.

⁴⁰ *Norton CyberCrime Report 2012, 2013*.

⁴¹ 38 milliárd dollár az USA-ban, 37 Kínában, 17 Európában, 8 Brazíliában, 3 Mexikóban, 1-1 milliárd Oroszországban, Japánban és Ausztráliában.

⁴² Az angol *malware* kifejezés a *malicious software* (rosszindulatú/káros/kártékony szoftver) szavak összevonásából kialakított mozaikszó. A rosszindulatú számítógépes programok összefoglaló elnevezése.

A kiberbűnözés általános jellemzői

A kiberbűnözésnek sokfélesége mellett vannak bizonyos általános jellemzői:

- *Anonimitás*: Megnehezíti a bűntettek konkrét személyhez kapcsolását. Hatással van a normakövetésre is: névtelenségbe burkolózva máshogy viselkednek az emberek, kevésbé félnek a szankcióktól.
- *Gyorsaság*: A technikai fejlődés, illetve az adatok, információk továbbításának, illetve a számítógépes kártevők terjedésének gyorsaságára egyaránt vonatkozik. A tettesek gyorsan el tudnak tűnni, még mielőtt az áldozat észrevenné a támadást, károkozást.
- *Magas látencia* (rejtettség): Az esetek nagy részéről nem szereznek tudomást a hatóságok. Ennek oka, hogy az áldozatok nem vagy későn érzélik a támadást, vagy be sem jelentik.
- *A jogsértések tömegessége*: Nap mint nap spamek, számítógépes vírusok, férgek garmadája zúdul ránk. A szerzői jogi jogsértések sokféle lehetősége nyílt meg (másolás, megosztás, letöltés stb.), hogy csak néhány kézenfekvő példát említsünk.
- *Nagyszámú sértett*: Az internethasználat általánossá válásával a hálózatokon keresztül rendkívül gyorsan terjednek a spamek, adathalász levelek, kártevők.
- *Jelentős kárérték*: A tömegesség és más tényezők (többek között a gyors terjedés, és az adatátvitel) miatt. A szerzői jogi jogsértésekkel okozott kár pedig felbecsülhetetlen.⁴³
- *Globalitás, nemzetköziség*: A bűnözésnek nem szabnak gátat az országhatárok.
- *Nagy heterogenitás*: A bűncselekmények, az alkalmazott eszközök és az elkövetők is igen sokfélék.
- *Nehéz felderíthetőség*: A fentiekből is következik, kiegészülve finansiális és humánerőforrás-problémákkal (szükség lenne több szakértőre, megfelelő technikai támogatásra és a rendőri állomány informatikai felkészültségének növelésére).⁴⁴
- *Nagy kitettség és veszélyesség*: A társadalmi, gazdasági élet szinte minden területén informatikai rendszereket használunk, így az ezeken keresztül érkező, ezek ellen irányuló támadások kockázata és veszélye is nő; a magánszemélyeket és a legkülönbözőbb (ipari, kormányzati, létfontosságú) intézményeket illetően egyaránt.⁴⁵

⁴³ Nagy 2009: 27–29.

⁴⁴ Elkerülendő például, hogy egy házkutatásnál, letartóztatásnál bizonyítékok semmisüljenek meg.

⁴⁵ Lásd még Nagy 2009: 21–34; Gyarakai 2012: 235–237.

A kiberbűnözők módszerei gyorsan követik a technika fejlődését, valamint az emberek eszközhasználatát és szokásait. Új tendencia, hogy a célpont a számítógépekről mind inkább a mobil eszközökre, mobiltechnológiára helyeződik át, mivel az emberek is egyre inkább ezeket használják, de védelmükre többségük még nem készült fel. Célkeresztbe került például az Android:⁴⁶ vírusok és álvírusirtók támadják, sokszorosára nőtt a válságdíjtámadások⁴⁷ száma. Növekvő tendenciát mutat az adatlopás és a személyiséglopás is.

Az internet sötét oldala

Rövid ízelítő a technika adta új lehetőségekről, a kiberbűnözést támogató megoldásokról.

Anonim csatlakozás az internetre

A kiberbűnözés egyik sarokköve az anonimitás. Megvalósítását ma már szabadon hozzáférhető technológiák is támogatják.

A TOR (*The Onion Router*, magyarul A Hagyma Elosztó) szabad szoftver egy második generációs hagyma elosztó rendszer, amely lehetővé teszi az anonim jelenlétet az interneten: így például a böngészést és cenzúrázott internetes tartalmak megjelenítését (például a tartalomszűrés megkerülését). Több szintű titkosításokkal látja el a kezdeményező csomagjait (a szintek úgy foghatók fel, mint a hagyma rétegei). Fejlesztését eredetileg az Amerikai Tengerészgyalogság kezdeményezte, majd az Electronic Frontier Foundation vette át; jelenleg a Tor Project⁴⁸ keretében zajlik, 2006 óta nonprofit keretben.

A TOR 2.0 segítségével az adattovábbítás VPN⁴⁹ háromrétegű RSA⁵⁰ titkosítással, három különböző útvonallal valósul meg: minden titkosított adatcsomag három részre van vágva; más útvonalon és más kódolási rétegekkel jut el a kilépő pontig, ahol az adatcsomag ismét összeáll.

0. napi sérülékenység

A 0. napi sérülékenység (*zero-day /zero-hour/, 0-day vulnerability*) egy biztonsági fenyegetés, amely egy számítógépes alkalmazás még nem ismert vagy nem javított

⁴⁶ 2013-ban 51,5 ezer támadás érte az Android OS-t használó mobil eszközöket. (Sági-Magyar 2014: 189–191.)

⁴⁷ A sértett fizetség fejében használhatja újra készülékét, illetve férhet hozzá az adataihoz.

⁴⁸ A Tor Project hivatalos portálja: <http://www.torproject.org>

⁴⁹ VPN: *Virtual Private Network*, azaz virtuális magánhálózat. Egy számítógép-hálózat fölött kiépített másik hálózat, a rajta átmenő adatok nem láthatók az eredeti hálózaton, mivel titkosított adatsomagokba vannak rejtve.

⁵⁰ Az RSA-eljárás egy nyílt kulcsú titkosító algoritmus. Az RSA mozaikszót a fejlesztők (Rivest, Shamir, Adleman) nevének kezdőbetűiből alkották.

sebezhetőségét használja ki. Vagyis olyan hibát, amit még nem publikáltak, vagy a szoftverfejlesztő nem tud róla, vagy nem érhető még el biztonsági javítás.

Ez ma már nagy üzletet jelent. Anonim, védett, titkosított internetes csatornákon zajlik a kereskedelem. A DarkNeten védett webáruházban is hozzá lehet jutni.⁵¹

Anonim webáruház

Az anonim webáruházakban (mint amilyen a *DarkNet* vagy a *Silk Road*) illegális kereskedelem zajlik, illegális árucikkkel (többek között kábítószer, fegyver, pedofil videó, *0-Day* sérülékenység, ártó kódok, bankkártyaadatok cserélnek gazdát).

Hidden wiki – dark wikipedia

A *rejtett* vagy *sötét wikipédián* illegális témákban érhető el információk: ilyen például a *bitcoin*⁵² vétel, *bitcoin* „mosás”, a hacker kézikönyv, hackerbérlet, bérnyilkos megbízása („*kill your problem*”) vagy *botnet*⁵³ bérlete spamküldéshez, kibertámadáshoz.

Kiberbűnöző karakterek

A jog és a kriminalisztika elsősorban a bűncselekmények tárgya, célja, jellege alapján állítja fel kategóriáit. Van egy másfajta megközelítés is, amely a kiberbűnözőket helyezi középpontba, azok jellegzetes típusait igyekszik megragadni és leírni. A szakirodalomban, a világhálón és a közbeszédben is találkozunk ilyen klasszifikációkkal. Az ilyen kategorizációk segítik a tájékozódást, gazdagabbá, érzékletesebbé teszik a kiberbűnözőkről alkotott elgondolásainkat, ám jobbára részleges információkon, vélekedéseken és általánosításon alapulnak.⁵⁴

A Summit Ghosh és Elliot Turrini által felállított taxonómiába⁵⁵ a *script „kölykök”* (*script kiddies*), kiberpunkok, hacktivisták, tolvajok, vírusírók, szakértők, kiberterroristák tartoznak.

A *script kölykök* komoly informatikai tudással nem rendelkező fiatalok, akik mások által megírt rövid programokat, úgynevezett szkripteket használnak arra, hogy valamilyen bajt csináljanak. A kibertérben „rosszalkodnak”. Őket a legkönnyebb tetten érni.

⁵¹ Egy JAVA „0-Day” 100.000 dollárba került a DarkNeten 2013-ban. (Sági – Magyar 2014: 188.)

⁵² A *bitcoin* egy nyílt forráskódú digitális fizetőeszköz.

⁵³ A botnet (*robot network*) zombi számítógépek hálózata. Célja nagy teljesítményű, gyors, anonim infrastruktúra biztosítása illegális cselekményekhez. Lényege, hogy a bűnöző mások számítógépét használja fel arra, hogy támadást intézzen más gépek, hálózatok ellen (például nagy mennyiségű spam vagy kártevő küldésével).

⁵⁴ A profi bűnözői típusokról tudjuk a legkevesebbet, mivel gondosan eltüntetik nyomaikat.

⁵⁵ Ghosh–Turrini 2010: 218–223.

A *kiberpunkok* a kibertér lázadói, akik a punk mentalitást viszik át a kibertérbe. Az előbbi csoportnál valamivel képzetesebbek, de ők is inkább mások által írt programokat használnak. Többnyire honlapokat törnek fel, illetve szívesen végeznek olyan tevékenységet, ami nyilvánossággal jár. Büszkék magukra. Lebukás esetén csoportjuk szemében megdicsőülnek.

A *hacktivisták* hacker aktivistáknak tartják magukat. Tevékenységüket civil engedetlenségként, politikai aktivizmusként határozzák meg, így például a szólás-szabadság, az emberi jogok, illetve az információ szabadsága jegyében törnek fel rendszereket, hoznak nyilvánosságra adatokat vagy tesznek közzé üzeneteket, ezzel morálisan felmentve magukat. Sokszor nem, vagy nem csupán nemes eszmék és célok, hanem a bosszú, a hatalom vagy a nagyobb figyelem iránti vágy hajtja őket.

A *tolvajok* közönséges bűnözők, fő motivációjuk az anyagi haszonszerzés. Tevékenységi körükbe tartozik az adatlopás és a visszaélés (például személyazonossággal, bankkártyával).

A *vírusírók* kategóriájába tartoznak azok a személyek, akik megírják a vírust – vagy más kártevőket, amelyek adott rendszerbe történő behatolásukat segítik –, valamint azok is, akik terjesztik azokat. Kifejezetten számolnak a vírus kártékony hatásával.

A *szakértők* a kiberbűnözők elitje. Nagy szaktudásúak, kifinomult módszerekkel dolgoznak. Foglalkozásszerűen űzik tevékenységüket.

A *kiberterroristák* az ellenfél rendszere elleni támadással vívják harcukat a kibertérben. Fő céljuk az ellenfél megzavarása, a rendszer megbénítása vagy működésének módosítása.

Hackerek

Érdeemes külön szólni az informatikai rendszerekbe való bejutásra vállalkozó hackerekről. A médiában és a filmekben, könyvekben ők kapják a legtöbb figyelmet és elismerést – szaktudásuk, eredményeik, a legújabb technológiákban való jártasságuk és a kibertérben való magabiztos ténykedésük folytán.

A hackerek nem alkotnak homogén csoportot. Az átfogó kategória altípusait szándékuk tisztasága szerint is szokták differenciálni. A *white-hat*, azaz fehér kalapos hacker jó cél érdekében, legálisan teszteli a rendszer biztonságát, igyekszik feltárni gyenge pontjait. A *grey-hat*, szürke kalapos hacker a jó és rossz határán áll: tevékenysége illegális, kihasználja a biztonsági réseket, majd értesíti ezekről a rendszer üzemeltetőit; adott esetben felajánlja segítségét fizetség ellenében. A *black-hat*, fekete kalapos hacker rossz szándékú, romboló bűnöző, akit *cracker* néven is illetnek, megkülönböztetve a többi hackertől. Tevékenysége során nem

foglalkoztatja a rendszer működőképességének megőrzése, szemben a klasszikus hackerrel, aki kerüli a rendszerben, illetve az adatokban való károkozást. A *kaló-zok* a *cracker* csoportból kivált bűnelkövetők, akik szoftverek feltörésére specializálják tevékenységüket.

A profi hackereket rendkívül nehéz tetten érni, ebből adódóan a kevésbé tehet-séges bűnelkövetők elfogása alapján formálódó kép, illetve a komolyabb kutatások hiánya sztereotipizáláshoz vezetett. A még ma is élő hackersztereotípiát egy 12–28 éves, egyedülálló, szociálisan hátrányos helyzetű férfi, diszfunkcionális családi háttérrel. Szemben a filmekből ismert (például kormányügynökként, ipari kém-ként dolgozó, a nyomozói munkát segítő vagy a rossz oldalt erősítő) professzioná-lis hackerekkel, akik jól szituáltak, képzettek, tapasztaltak.

A tipológia finomítása és az egyes típusok jellemzése akkor lenne lehetséges, ha behatóbban ismernénk a hackereket: demográfiai, társadalmi és gazdasági ismér-veik (például életkoruk, anyagai helyzetük), illetve képzettségük, a hacker tevé-kenység körülményei (mint a technikai felszereltség, az elkövetés rendszeressége), motivációi, valamint a hacker tevékenység és a főfoglalkozás viszonya tekinteté-ben (kedvtelésből vagy főtevékenységként végzi-e, alkalmazásban vagy megbízás-sal, anyagi haszonért vagy attól függetlenül).

A hackertípusok profiljainak megalkotását tűzte ki célul az ENSZ kriminoló-giai kutatóintézetének (United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute, UNICRI) 2004 és 2010 között megvalósuló 1200 fős, anonim kérdőíves kutatása.⁵⁶

A kérdőívnek három modulja volt:

- A) személyes adatok (nem, életkor, társadalmi helyzet, családi állapot, tanu-lás/munka);
- B) kapcsolati adatok (kapcsolat a hatóságokkal, tanárokkal/alkalmazottak-kal, barátokkal/kollégákkal, más hackerekkel);
- C) technikai és kriminológiai adatok (célok, technikák/eszközök, motiváci-ók, etika, saját tevékenység illegálitásának érzékelése, elkövetett bűncse-lekmények, elrettentés).

A válaszok elemzése alapján kilenc profilt alkottak:

- *wannabe lamer*: fiatal, lelkes kezdő (*lamer*). *Wannabe*, azaz *want to be*: szeretne majd hacker lenni. Más hackerek által írt programokat tölt le, követi a felhasználási utasításokat. Szeretne tanulni, fejlődni. Internetes fórumokon kér segít-séget a tapasztaltabb társaitól. Célpontjait általában nem tudatosan választja.
- *script kiddie*: fiatal, képzetlen. Mások által írt programokat, szkripteket használ. Nem érdekli a tanulás. Legfőbb motivációja a rombolás.

⁵⁶ Chiesa et al. 2008.

- *cracker*: anyagi haszonszerzés céljából, tudatosan választott célpontokat támad. Fő tevékenységi köre az adathalászat. Közepesen képzett, de jó technikai készségű. Közepes technikai és gazdasági háttérrel rendelkezik. A csoportba tartoznak fiatalok és idősebbek is.
- *etikus hacker*: kiváló szaktudású informatikus. Régebben valószínűleg rosszfiú volt, de tudását már jó cél érdekében használja: arra vállalkozik, hogy feltárja megbízója rendszerének gyenge pontjait, képet adjon az infrastruktúra biztonsági állapotáról. Saját maga által írt (esetenként feljavított) programokkal, speciális operációs rendszerekkel, igen körültekintően dolgozik. Magas szintű technikai háttérrel rendelkezik, jó anyagi helyzetű.
- *csendes-paranoid, képzett hacker*: kvalifikált, jó képességű. Saját maga által írt szoftvereket használ. A rendszerekbe való bejutás kihívása motiválja. Ha csekély jelét érzékeli annak, hogy figyelik, azonnal eltűnik.
- *kiberharcos*: hősként tekintenek rá saját környezetében. Lehet ideológiailag elkötelezett (például egy szélsőséges politikai vagy vallási háttérű csoport tagja), vagy zsoldos, aki jutalék ellenében dolgozik, kiszemelt célpontok ellen intéz támadást. A kategóriába tartozók képzettsége igen heterogén. Igyekeznek képezni, illetve bizonyos területekre specializálni magukat.
- *ipari kém*: a technika adta lehetőségeket kihasználva végzi tevékenységét ipari titkok megszerzéséért. Magasan képzett, jó technikai és anyagi háttérrel rendelkezik.
- *kormányügynök*: kormányzati megbízásokat teljesít, például kifinomult támadásokat hajt végre más államok vagy adott intézmények ellen, kémkedik, elhárít, teszteli a rendszerek sérülékenységét, monitorozza aktivitását.
- *katonai hacker*: a kiberhadivélésben vesz részt, általában kormányzati támogatással.

2. táblázat. A profilok jellemzése néhány szempont szerint⁵⁷

	Szint	Életkor	Elkövetés (egyedül/csoportban)	Célpont	Motiváció / cél, szándék
Wannabe lamer	amatőr	9–16 éves	csoportban	végfelhasználó	vagányság / dicsekvés
Script kiddie	amatőr	10–18 éves	csoportban, de egyedül tevékenykedik	KKV / speciális biztonsági rések	frusztráció levezetése / a médiafigyelmek felkeltése
Cracker	hobbista	17–30 éves	egyedül	üzleti cég	erődemonstráció / a média figyelmének felkeltése
Etikus hacker	hobbista	15–50 éves	egyedül / csoportban (szórakozásból)	vendor / techno- lógia	kíváncsiság (tanulás) és altruista szándék

⁵⁷ Chiesa et al. 2008: 239–242. alapján.

Á KIBERBŰNÖZÉS TÁRSADALMI KONTEXTUSA

	Szint	Életkor	Elkövetés (egyedül/csoportban)	Célpont	Motiváció / cél, szándék
Csendes-paranoid, képzett hacker	hobbista	16–40 éves	egyedül	szükség szerint	kíváncsiság (tanulás), egoista cél
Kiberharcos	professzionális	18–50 éves	egyedül	szimbolikus jelentőségű cég / végfelhasználó	anyagi haszon
Ipari kém	professzionális	22–45 éves	egyedül	üzleti cég / vállalat	anyagi haszon
Kormányügynök	professzionális	25–45 éves	egyedül / csoportban	kormány / feltételezett terrorista / stratégiai cég / egyén	kémkedés / kémelhárítás / sérülékenység tesztelése / aktivitás-monitorozás
Katonai hacker	professzionális	25–45 éves	egyedül / csoportban	kormány / stratégiai cég	monitorozás / kontrollálás / rendszer tönkretétele

Kiberterrorizmus és kiberhadviselés

A kiberterrorizmus és a kiberhadviselés közös jellemzője, hogy mindkettőnek állami, illetve stratégiai célpontjai vannak, ezért kormányzati és nemzetközi szinten is a felderítés és megelőzés homlokterében vannak. Ugyanakkor érdemes megkülönböztetni egymástól a kettőt.⁵⁸

A *kiberterrorizmus* az infokommunikációs technológiák és a kibertér terrorista célú felhasználása, amit valamilyen – rendszerint szélsőséges – ideológiai cél vezérel. Az enyhe (*soft*) típus az internet adta lehetőségeket történetének bemutatására, véleményének közlésére, illetve a célcsoport véleményének befolyásolására, továbbá mozgósításra és technikai ismeretátadásra használja. A kemény (*hard*) típus célja az adathalászat, hamis információk elhelyezése, illetve a számítógépes és információs rendszerek blokkolása.

A *kiberhadviselés* rendszerint egy állam egy másik állam ellen irányuló magatartása, amelynek célja a másik fél gazdasági, társadalmi ellehetetlenítése, korlátozása. Általában valamely kritikus infrastruktúra elleni támadással, illetve ipari rendszerben történő – először informatikai, majd ebből adódó fizikai – károkozással jár. Kiemelt fontossága van mindkét esetben a felderítésnek és a védelemnek. Esetenként szükség lehet előzetes vagy ellentámadásra is. Példának okáért, az első ismertté vált katonai számítógépes vírus, a *Stuxnet* elsődleges célpontjai az iráni urándúsító berendezések voltak, amelyeket szinte észrevétlenül tett tönkre.⁵⁹ 2010. júniusban fedezték fel, amikor már 100 ezernél is több számítógépet fer-

⁵⁸ Janczewski–Colarik 2007; Kovács 2014: 9–11.

⁵⁹ A 315-ös támadó kód a centrifugák fordulatszámát váltakozva a kritikus szintre emelte, majd lelassította, miközben a kezelő normál üzemi paramétereket látott. (Cserhádi 2011: 153.)

tőzött meg. Iránban 45 ezer felügyeleti számítógépen és szerveren találták meg. A kártevő igen hatékony volt; aktivitása következtében Irán 2010 novemberében leállította urándúsítóit.

A felderítés, bűnüldözés nehézségei

A kiberbűncselekmények megfigyelését és feltartóztatását megnehezítik speciális jellemzőik. A nehézségek sokrétűek és többszereplősek: az elkövetők, a sértettek és a jogalkotók, jogalkalmazók oldaláról is több aspektusa van a problémának.

Az elkövetők oldaláról megnehezíti a bűnüldöző szervek dolgát a sokféleség, az anonimitás, a technikai lehetőség a „rejtőzködésre”, a kiberbűnözés határon átnyúló jellege. A bűnöző ugyanis más országból is elkövetheti a bűncselekményt, és a helyi szabályozás vagy a nemzetközi egyezmények, illetve azok hiánya, nem mindig teszik lehetővé a bűnözők azonosítását, kézre kerítését.⁶⁰ A digitális bizonyítékok könnyen manipulálhatók, beszerzésük komoly nehézségekbe ütközik, a szolgáltatók és a hatóságok együttműködése nem zökkenőmentes, a titkosítással védett adatok feltörése szakértő-, eszköz- és időigényes.⁶¹

A nyomozati szervek számára kihívást jelent az újabb és újabb technikai eszközök és elkövetési módszerek megjelenése, ami az általános informatikai jártasság mellett naprakész ismereteket, a felderítésnél technikai tudást és gyakorlati alkalmazási készségeket igényel.

A sértettek részéről megnehezíti a felderítést és a bűnüldözést, hogy nem mindig veszik észre, hogy bűncselekmény áldozatai lettek (például azt, hogy adatot loptak tőlük vagy kórokozó került a gépükre). Emellett a pénzügyi, vállalati szférából ismert jelenség, hogy a jó hírnév megőrzése érdekében maguk a sértettek (például bankok, biztosítók, egyéb ügyféladatokat kezelő vállalatok) is megpróbálják eltussolni a cselekményeket.

A jogalkotók és jogalkalmazók számára nagy kihívást okoz a kiberbűnözés növekedése, az új bűnözői módszerek gyors megjelenése. Nehéz megtalálni a kényes egyensúlyt a megfelelően pontos és a szerteágazó, minden részletre kiterjedő szabályozás között, ami kontraproduktív lehet.⁶² Olykor szükséges a jogszabályok módosítása, de a bűncselekmények tényállása újdonságuk miatt csak fáziskéséssel tud a jogszabályokba kerülni. Ezt tovább nehezíti a magas fokú látencia, aminek

⁶⁰ Például az „I love you” vírus írója egy fülöp-szigeteki fiatalember volt, ahol nem volt törvényi szabályozás a számítógépes vírusok írásáról, ezért felmentették. A vírus e-mailben terjedt: aki megnyitotta a levelet, annak megfertőzte a gépét, és a címtárában szereplő összes címre továbbküldte magát. 2000. május 4–5. között 45 millió számítógépet fertőzött meg, közben az e-mail áradat túlterhelte a szervereket is.

⁶¹ Kovács 2014: 21–23.

⁶² Dornfeld 2005.

hatása van az újszerű bűnesetek feltárására, megismerésére, illetve az áldozatok körének és a kár nagyságának felmérésére. Sok esetben még nincs kialakult egységes bírói gyakorlat az új bűncselekményekkel kapcsolatban. Gyakran nem különböztetik meg a hagyományos bűncselekményektől, hanem – analógiát keresve a bevett és új jelenségek között – a meglévő jogi előírások alapján és annak terminusait felhasználva kezelik, ami lehetetlenné teszi a számbavételt,⁶³ vagy legalábbis rendkívül megnehezíti azt, hiszen az ügyanyag szövegszintű feldolgozását igényli, vagy egy jelző árulja el, mint például az internetes csalás esetében.

A bűnügyi statisztikákba ebből adódóan a tényleges kiberbűnelkövetések csupán kis hányada kerül, a bűncselekmények besorolása sem egységes, a károkozás regisztrált és valós mértéke jelentősen eltérhet, így a regisztrált esetek elemzéséből nehéz reális képet kapni.

Az elkövetők többsége a károkozás nagyságával és következményeivel sincs tisztában; a károkat többségük nem, vagy csak kis részben tudja megtéríteni. Ráadásul a tényleges károk felmérése az esetek nagy részében nehéz vagy nem is lehetséges. (Szemben azzal, amikor például egy adott pénzösszeget emelnek le valakinek a számlájáról.) Az ítéletek súlyossága többnyire elmarad a hagyományos bűncselekményekétől, ami csökkenti visszatartó erejüket. A 14 évnél fiatalabb elkövetők büntetőjogilag nem vonhatók felelősségre, a 14–18 éveseknél pedig a felelősségre vonás enyhébb, inkább a helyes irányba terelés a cél.

A kiberbűnözésre való készítés is erős. A fiatalok sok példát látnak, rengeteg információhoz tudnak hozzájutni, sikeresen kivitelezett akcióik után pozitív megerősítést kapnak, büszkék teljesítményükre, ami szintén nem kedvez az ilyen típusú deviancia visszaszorításának.⁶⁴

A kiberbűnözés üldözését és feltartóztatását megnehezíti az is, hogy az elkövetőknek nincs (vagy sokáig nincs) büntudata, közvetlen környezetük pedig nem veszi észre bevonódásukat – vagy aki tud róla, maga is támogatja, vagy nem ítéli olyan súlyosnak, hogy bejelentse. A morális önfelmentés pszichikai–mentális folyamatának megvalósulását az elkövetés speciális tere is segíti. Fizikailag távol az áldozattól az elkövető nem érzékeli a valós következményeket, magatartását újraértelmezheti, tettét relativizálhatja („nem olyan súlyos”, „nem is bűn”), sőt akár fel is értékelheti, vagy személyes hatását kisebbítheti (ha csoport részeként tevékenykedett, saját hozzájárulását és így felelősségét elhomályosíthatja), a negatív következményeket figyelmen kívül hagyhatja vagy degradálhatja. Gyakori jelenség az áldozat hibáztatása, becsmérése („megérdemelte”, „rászolgált”), illetve

⁶³ Pergel 2001: 765.

⁶⁴ A szociális tanulásmódszerek szerint a társas interakciók formálják a viselkedést; a proszociális és deviáns modellek, a referenciaszemélyek és a kortársak részéről érkező megerősítések, a megfigyeléses tanulás és az operáns kondicionálás vezetnek el a deviancia kialakulásához. (Fekete 2015: 21–22; 27.) Ugyanez érvényes a kiberbűnöző karakter kialakulására is. (Rogers 2001.)

dehumanizálása, amikor nem is gondol rá hús-vér emberként (csak célpontként, „balekként”).⁶⁵ A valós következményekkel, pláne az áldozatokkal való szembeállításra ritkán van lehetőség – rendszerint egyedi esetek, személyes tapasztalatok maradnak, mások számára nem szolgálnak tanulsággul.

Megoldási irányok

A kiberbűnözés megelőzéséhez és visszaszorításához átfogó, holisztikus megközelítésre van szükség.

A megoldás mikéntjét górcső alá véve nyilvánvaló, hogy fontos a törvényi szabályozás, a joghatósági és jogalkalmazási elvek egységesítése, a hatóságok közötti jó együttműködés kialakítása, a nyomozati szervek informatikai kompetenciájának fejlesztése, továbbá a kibertámadások elleni védelem erősítése – de önmagában nem elégséges. Az eddigi bűnmegelőzési stratégiák a technikára (tűzfalakra, behatolás-érzékelő rendszerek kialakítására, komplikált jelszavak megadására) fókuszáltak. Nem vették figyelembe azt a tényt, hogy emberi viselkedéssel, egyénekkel állunk szemben, nem csupán technológiával – a bűnelkövetők és az áldozatok, veszélyeztetettek oldaláról egyaránt. Tehát egyfelől fontos megismerni és megérteni a kiberbűnözői viselkedést ahhoz, hogy hatékonyan lehessen fellépni ellene. Másfelől az egyéneket és szervezeteket is lényeges felvértezni a kiberbűnözéssel szemben. Ennek meghatározó eleme az informatikai biztonsági tudatosság erősítése mind a magánszemélyek, mind a vállalatok és azok munkatársai körében.

Felismerve ennek jelentőségét 2004 óta minden év februárjában világszerte tartanak internetbiztonsági napot,⁶⁶ az Egyesült Államokban pedig – amelynek kitettsége igen nagy – minden októberben nemzeti kiberbiztonság-tudatosság hónapot.⁶⁷

Normatív megközelítés

A devianciák visszaszorításához rendkívül fontos a megfelelő társadalmi normák kialakítása, megszegésük esetére pedig adekvát társadalmi szankciók kilátásba helyezése és alkalmazása. (3. táblázat)

⁶⁵ Rogers 1999.

⁶⁶ *Safer Internet Day*: <https://www.saferinternetday.org>

⁶⁷ A National Cyber Security Awareness Month a United States Department of Homeland Security (DHS) égisze alatt működő National Cyber Security Division (NCSD), valamint a nonprofit National Cyber Security Alliance (NCSA) támogatásával valósul meg. <https://www.dhs.gov/national-cyber-security-awareness-month>

3. táblázat. Normatípusok és társadalmi szankciók

A normák típusai	Megsértésükkor a társadalom reakciója
1. jogi normák	jogi szankciók, büntetőjogi eszközökkel
2. erkölcsi normák	megvetés, kiközösítés
3. magatartási normák	helytelenítés (megszólják)

A megelőzéshez és a feltartóztatáshoz meghatározó jelentőségű, hogy erős, kifejezett társadalmi kontroll érvényesüljön. A társadalmi kontroll a kollektív minősítés és szabályozás gyakorlata a normák betartására. Olyan formális és informális eszközöket tartalmaz, amelyekkel a társadalom az egyéneket a normákhoz való alkalmazkodásra motiválhatja (jutalommal vagy a büntetés elkerülésével), illetve kényszerítheti (büntetéssel).⁶⁸ A pozitív és negatív szankciókról a 4. táblázat nyújt áttekintést.

4. táblázat. A társadalmi szankciók típusai

	formális (makrotársadalmi)	informális (mikrotársadalmi)
Pozitív	pénz, jutalom, kitüntetés, előléptetés	helyeslés, dicséret, mosoly, csodálat
Negatív	bírság, lefokozás, szabadságvesztés, halálbüntetés	helytelenítés, fenyegetés, kiközösítés (retorziók, kitiltás)

Pozitív oldalról fontos a normakövető viselkedés megerősítése, az informatikai tudás, az alkotói munka pozitív irányú alkalmazásainak előmozdítása és elismerése, a fiatalok kíváncsiságának, kreativitásának ilyen mederbe terelése,⁶⁹ másfelől a kibertérben zajló bűnelkövetési módok mindegyikének devianciaként azonosítása, ekként való tudatosítása és elítélése. Erre gyermekkortól és nem csupán az iskola falai között, hanem informális, mikrotársadalmi milióben is kellene törekedni, és a médiának is tudatosítania kellene ebbéli felelősségét. A kortárs csoport interakcióit nehéz kívülről befolyásolni, ezért is lényeges egy alapvető etikai hozzáállást, attitűdöt kialakítani minél fiatalabb korban.

A negatív szankciók oldaláról is szükség van mind a formális, mind az informális eszközökre. A büntetések súlyosságának, a bírságok mértékének növelése mellett informális közegben is elő kell mozdítani a tudatosabb fellépést: a kiberbűncselekmények elítélését, az elkövetők vagy erre buzdítók kiközösítését, az elkövetést tervezők lebeszélését, eltántorítását. Az interneten, a közösségi fórumokon

⁶⁸ Giddens 2000: 140.

⁶⁹ Az alkotómunka feletti öröm, büszkeség erre további jótékony hatást tud gyakorolni.

az érintettek által is elismert szakértők szava, véleménye is meghatározó. Ha nem kap megerősítést a cselekedet, akkor a bűnözésre hajlamosító több motivációs tényező is kioltódik (a hírnév, a külső/belső elismerés iránti vágy, a cselekedet büszkeségre okot adó vagy „menő” töltete). Az elkövetés pénzügyi motivációs bázisát meg lehet ingatni azzal, ha drágábbá, nehezebbé, időigényesebbé válik az elkövetés: nagyobb informatikai biztonság kialakításával, a támadási költségek növelésével.

Diskusszió

A kiberbűnözés feltartóztatásának stratégiájában döntő szerepe van a normatív eszközöknek: a törvényi szabályozásnak, a társadalmi kontrollnak és az oktatásnak, nevelésnek. Ezeknek magukba kell foglalniuk az elrettentést, a tudatosítást és a normaképzést.

A jogi szankciók hatásosságát több tényező befolyásolja: a kibertér sajátosságai, a kiberbűnözés globális, határokon átívelő jellege (ami rendkívül összetett bűnüldözői problémává teszi), a nemzetközi szabályozás, valamint a bűnüldöző szervek közötti együttműködés és koordináció színvonala, a bűncselekmények sokfélesége, a definíciós problémák,⁷⁰ továbbá a büntetés mértéke⁷¹ és jellege.⁷²

A társadalmi kontroll nagyon eltérő a különböző bűnelkövetési fajtáknál. Bizonyos bűncselekményeket a közvélemény is nagyon határozottan elítél, a hatóságok fellépése is erőteljes, a megfelelő jogi szabályozásra, a hazai és nemzetközi együttműködésre is jobban törekednek. Ezek közé tartoznak a gyermekek ellen elkövetett bűncselekmények, az adat- és személyiséglopás, a szervezeti (többek között a vállalati vagy kormányzati) adatok és rendszerek elleni támadás, valamint az internetes terrorizmus és a létfontosságú intézmények elleni támadás.

Más esetekben is nagy jelentősége van a társadalmi szankcióknak. Üdvös lenne a társadalom rosszallása. A károkozások dacára azonban a szó és a tett sokszor nem kongruens. A média szinte a népi hősök szintjére emeli a nem épp makulátlan kalapú hackereket. A kiberbűnözők (hős)tetteiről filmek, könyvek jelennek meg. Világosan kell látni: ha azt mondjuk, hogy a kiberbűnözés nem kívánatos, akkor semmilyen formáját nem szabad tolerálni. Társadalmi szankciókat kell kilátásba helyezni és érvényesíteni. Továbbá a kibertérben is hatékonyabb kommunikációt kell folytatni. Ha a mainstream érezhetően elítéli a kibertérben folyó

⁷⁰ Specifikus és pontos meghatározásokra van szükség a kiberbűnözésről szóló törvények megalkotásához.

⁷¹ A kiberbűnözők jellemzően kisebb büntetést kapnak, mint más bűnelkövetők.

⁷² Többek szerint bizonyos esetekben a szabadságvesztés helyett a polgári jogorvoslat célravezetőbb lenne, ahol pénzügyi kártérítésre ítélnék az elkövetőket. Sokszor azonban nincs meg hozzá az anyagi fedezet.

illegális tevékenységeket, akkor ez pozitív megerősítést jelent az underground véleményével szemben.

A megelőzésben és a feltartóztatásban egyaránt fontos tényező a kiberbűncselekmények következményeinek tudatosítása, és nem csupán elvi síkon: a maga konkrétságában lehet igazán megérteni a súlyát és átérezni a jelentőségét, és így lehet visszatartó ereje.

A tényleges és potenciális bűnelkövetőket ezért szembesíteni kell a tetteikkel és azok következményeivel. Minthogy fizikailag távol vannak büntetjük helyétől és a károsultaktól, többnyire el is személytelenítik őket, és ezzel eltávolítják maguktól a problémát, felmentik magukat. A távolságból adódóan nincsenek tisztában a tevékenységük valós következményeivel, nem szembesülnek a károk nagyságával és súlyosságával, az ebből adódó személyes tragédiákkal, vállalati összeomlásokkal, illetve akár az olyan drámai mellékhatásokkal, mint a számítógép által vezérelt kórházi berendezések leállása, ipari gyártósorok meghibásodása, vagy a megfertőzött, illetve feltört rendszerek sérülékenységből adódó számtalan negatív következménnyel, az adatlopásokból, behatolásokból adódó kockázatokkal.

Az egész társadalomban magasabb tudatossági szintre kell emelni a kiberbűnözés elleni fellépés fontosságát, illetve az informatikai biztonság erősítését.

Az oktatásnak és a nevelésnek is nagy szerepe van a devianciák visszaszorításában, az informatikai biztonsággal kapcsolatos tudatosság kialakításában. A korai nevelés jelentősége ma már vitathatatlan. Ismeretátadással, példákkal, megbeszéléssel segíteni lehet az online tevékenység és annak különböző hatásai közötti összefüggések megértését, a lehetséges veszélyek tudatosítását, megelőzését. A valós világ etikájával összhangban lévő kibermorál és -etika fejlesztését, valamint a kapcsolódó társadalmi-kulturális normák kialakítását és interiorizálását, azaz belsővé tételét, ami felvértezheti őket egyéb hatásokkal szemben.

A kiberbűnözés növekedése, tömegeket érintő mivolta, veszélyessége ma már kétségtelen. Kialakulásában nem csupán technikai, hanem társadalmi tényezők is közrejátszanak. Feltartóztatásához szükséges, de nem elégséges a jogi szabályozás, a nyomozati munka, az informatikai rendszerek technikai védelme: az emberi tényezőkre és a társadalmi kontextusra is nagy figyelmet kell fordítani. A kiberbűnözés, a kiberbűnözővé és az áldozattá válás okainak, körülményeinek megértése, az ellene való hatékony fellépés nem lehetséges enélkül. A bűnelkövetés – egy része vagy akár egésze – ugyanis a kibertérben zajlik, de a társadalmi tértől nem függetlenül valósul meg. Minden szereplő társadalmi közegben tevékenykedik, a bűnelkövetőkre társadalmi tényezők hatnak, tevékenységük következményei a

valós, társadalmi–gazdasági környezetben is realizálódnak. Amíg az egész társadalomban nem tudatosulnak a veszélyek és következmények, nem tud eredményesen tenni ellenük. A normatív kontrollnak mikro- és makrotársadalmi szinten is határozottabban kell érvényesülnie. Amíg az elkövetők nem érzékelik az össztársadalmi elutasítást, és büszkének lehetnek tetteikre, addig megmarad pozitív motivációs bázisuk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bíró Gyula 2010: *Kriminalisztika*. Debreceni Egyetem ÁJK – Lícium-ART, Debrecen.
- Chiesa, Raoul – Ducci, Stefania – Ciappi, Silvio 2008: *Profiling Hackers: The Science of Criminal Profiling as Applied to the World of Hacking*. Auerbach Publications, CRC Press, Taylor & Francis Group, Boca Raton.
- Council of Europe Legal Affairs 1990: *Computer-Related Crime. Recommendation No. R (89) 9*. Strasbourg. (<http://www.oas.org/juridico/english/89-9&final> Report.pdf – Letöltés: 2016. június 1.)
- Cserháti András 2011: A stuxnet vírus és az iráni atomprogram. *Fizikai Szemle* (61.) 5. 150–155.
- Dornfeld László 2005: A kiberbűnözés elleni küzdelem kihívásai. *Diskurzus* (5.) ksz. 27–35.
- Fekete Olívia 2015: A fiatalkorú bűnözés értelmezése a klasszikus kriminológiai modellekben. *Metszetek* (4.) 3. 14–28.
- Ghosh, Sumit – Turrini, Elliot (Eds.) 2010: *Cybercrimes: A Multidisciplinary Analysis*. Springer, Berlin.
- Giddens, Anthony 2000: *Szociológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gyaraki Réka 2012: A számítógépes környezetben elkövetett gazdasági bűncselekmények In: Gaál Gyula – Hautzinger Zoltán (szerk.): *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények*. (13. kötet) Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja, Pécs. 235–247.
- Holder, Eric H. Jr. 2000: Remarks of Deputy Attorney General Eric H. Holder, Jr. In: *High Tech Crime Summit*. 2000.01.12. Washington DC. (<https://www.justice.gov/archive/dag/speeches/2000/hightechspeech.htm> – Letöltés: 2016. június 1.)
- Jakobi Ákos 2002: A virtuális világ terei. *Magyar Tudomány* (47.) 11. 1482–1491.
- Janczewski, Lech – Colarik, Andrew M. (Eds.) 2007: *Cyber Warfare and Cyber Terrorism*. Idea Group Inc., Hershey – New York.
- Kálmánczi Antal János 2014: A csalás és az internetes csalás, avagy a csalás jelene és jövője. *Jogi Fórum – Publikációk*. Debrecen. (<http://www.jogiforum.hu/publikaciok/730> – Letöltés: 2016. június 1.)

- Kovács Csilla 2014: *A kiberbűnözés*. Pályamű az NKE Rendészetelméleti Kutatóműhely országos tudományos pályázatára. (http://www.rendeszetelmelet.hu/Graphics/pdf/e-konyvtar/Kovacs_Csilla_NKE_palyazat.pdf – Letöltés: 2016. június 1.)
- Kunos Imre 1999: A számítógépes bűnözés A modern információtechnológia felhasználása a bűnözésben. *Belügyi Szemle* (47.) 11. 28–42.
- Mészáros Rezső 2001: A kibertér társadalomföldrajzi megközelítése. *Magyar Tudomány* (46.) 7. 769–779.
- Muha Lajos – Bodlaki Ákos 2005: *Az informatikai biztonság*. PRO-SEC Kft., Budapest.
- Mühlén, Rainer A.H. 1973: *Computer-Kriminalität, Gefahren und Abwehrmaßnahmen*. Neuwied, Berlin.
- Nagy Zoltán András 2001: Informatikai bűncselekmények. *Magyar Tudomány* (46.) 8. 946–957.
- Nagy Zoltán András 2009: *Bűncselekmények számítógépes környezetben*. Ad Librum, Budapest.
- OECD 1986: *Computer-Related Crime: Analysis of Legal Policy*. ICCP Series No.10, OECD, Paris.
- Parti Katalin – Kiss Anna 2014: A számítástechnikai bűnözésről akkor és most. In: Bárd Petra – Hack Péter – Holé Katalin (szerk.): *Pusztai László emlékére*. OKRI – ELTE ÁJK, Budapest, 297–310.
- Pergel Józsefné 2001: A számítógépes csalás és egyéb számítógépes bűncselekmények. *Statistikai Szemle* (79.) 9. 763–775.
- Polt Péter 1983: A számítógépes bűnözés. *Belügyi Szemle* (34.) 6. 60–64.
- Pusztai László 1989: Számítógép és bűnözés. In: Gödöny József (szerk.): *Kriminológiai és Kriminológiai Tanulmányok* (26. kötet), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 85–146.
- Rogers, Marcus 1999: *Modern-day Robin Hood or Moral Disengagement: Understanding the Justification for Criminal Computer Activity*. University of Manitoba, Winnipeg. Available from *Psychology and Computer Crime Research Papers*. (<http://homes.cerias.purdue.edu/~mkr/moral.doc> – Letöltés: 2016. június 1.)
- Rogers, Marcus 2001: *A Social Learning Theory and Moral Disengagement Analysis of Criminal Computer Behavior: an exploratory study*. PhD Thesis. Dep. of Psychology, University of Manitoba, Winnipeg. (<http://homes.cerias.purdue.edu/~mkr/cybercrime-thesis.pdf> – Letöltés: 2016. június 1.)
- Sági Norbert – Dr. Magyar Sándor 2014: A kiberbűnözés legújabb trendjei. In: Dr. Fekete Károly (szerk.): *Kommunikáció 2014* konferenciakiadvány, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, 183–192.
- Sorbán Kinga 2015: Az informatikai bűncselekmények elleni fellépés nemzetközi dimenziói. *Themis* 2015. június, (13.) 1. 343–375.
- Streeter, Michael – Warren, Peter 2005: *Az internet sötét oldala: vírusírók, adatrablók, hackerek*. HVG Kiadó, Budapest.

- Sukhai, Nataliya B. 2004: Hacking and Cybercrime. *Computer Society* (5.) 10. 128–132.
- Szabó Imre 2003: Internetes bűncselekmények – különös tekintettel az internetes csalásra. In: Dr. Kiss Daisy (szerk.): *E-akták. Tanulmányok az internetjog világából*. Bibó István Szakkollégium Internetjogi Kutatócsoport, Budapest, 301–324.
- Szabó Imre 2009: Informatikai bűncselekmények. In: Dósa Imre (szerk.): *Az informatikai jog nagy kézikönyve*. Complex Kiadó, Budapest, 547–682.

TOVÁBBI HIVATKOZÁSOK

- Büntető Törvénykönyv (Btk.): <http://net.jogtar.hu/btk> (Letöltés: 2016. június 1.)
- Convention on Cybercrime: <http://www.coe.int/hu/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/185> (Letöltés: 2016. június 1.)
- Norton Cybercrime Reports, 2011–2015: <http://us.norton.com/cyber-security-insights> (Letöltés: 2016. június 1.)
- Symantec Internet Security Threat Reports, 2012–2015: http://www.symantec.com/security_response/publications/archives.jsp (Letöltés: 2016. június 1.)
- UNICRI, Hacker's Profiling project: http://www.unicri.it/special_topics/securing_cyberspace/current_activities/hackers_profiling/ (Letöltés: 2016. június 1.)

MELLÉKLETEK

1. MELLÉKLET: A kiberbűnözés elleni fellépés jogi szabályozása és intézményrendszerre hazánkban és az Európai Unióban

Hazai jogszabályi háttér:

Magyarország Alaptörvénye

– Jogforrás. Az itt rögzített alapjogokat a kibertér használata közben sem lehet megsérteni.

1139/2013. (III. 21.) Korm. határozat Magyarország Nemzeti Kiberbiztonsági Stratégiájáról
2013. évi L. törvény az állami és önkormányzati szervek elektronikus információbiztonságáról.
301/2013. (VII.29.) Korm. Rendelet a Nemzeti Elektronikus Információbiztonsági Hatóság és az információbiztonsági felügyelő feladat- és hatásköréről, valamint a Nemzeti Biztonsági Felügyelet szakhatósági eljárásáról.

A kapcsolódó hazai intézményrendszer koordinációját a 2015. október 1-én megalakult Nemzeti Kibervédelmi Intézet⁷³ látja el, amely magában foglalja a Kormányzati Eseménykezelő Központot (GovCERT),⁷⁴ a Nemzeti Elektronikus Információbiztonsági Hatóságot

⁷³ <http://nbsz.hu/?mid=42>; <http://neih.gov.hu>

⁷⁴ GovCERT Hungary: <http://www.cert-hungary.hu>

(NEIH)⁷⁵ és a Nemzeti Biztonsági Felügyelet (NBF)⁷⁶ keretein belül működő E-biztonsági Intelligencia Központot (NBF CDMA, Cyber Defence Management Authority).

Nemzetközi szabályozás:

*Az Európai Parlament 2012/2096 (INI) számú határozata a kiberbiztonságról és -védelemről*⁷⁷

– Megállapítja, hogy EU-s szintű szabályozásra és koordinációra van szükség.

*Convention on Cybercrime – Budapest Convention (2001)*⁷⁸

– Az Európa Tanács számítástechnikai bűnözéssel szembeni egyezménye. Döntően anyagi és eljárásjogi szabályokat tartalmaz. Tulajdonképpen egy „kiber Btk”.

„Az Európai Unió Kiberbiztonsági Stratégiája: egy nyílt, biztonságos és megbízható kibertér”

– Az Európai Bizottság és az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikájának főképviseleje által 2013. február 7-én közzétett közös közlemény.⁷⁹

Néhány fontosabb nemzetközi szervezet:

European Cybercrime Centre (EC3) – Európai Kiberbűnözés Elleni Központ⁸⁰

– Az EUROPOL keretein belül állították fel. 2013-tól működik.

United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute (UNICRI)⁸¹

– Az ENSZ kriminológiai kutatóintézete, 1965-ben hozták létre.

Számos további szervezet működik⁸² – például:

European Union Agency for Network and Information Security (ENISA)⁸³

Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)⁸⁴

2. MELLÉKLET: Gyermekpornográfia elleni fellépés

Hazai jogszabályi környezet:

Gyermekvédelmi törvény (1997. évi XXXI. tv. a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról)

– Kimondja, hogy a gyermekeknek joga van a védelemhez.

⁷⁵ NEIH: <http://neih.gov.hu>

⁷⁶ NBF: <http://www.nbf.hu>

⁷⁷ European Parliament resolution of 22 November 2012 on Cyber Security and Defence (2012/2096(INI)): <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P7-TA-2012-457>

⁷⁸ <http://www.coe.int/hu/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/185>

⁷⁹ Cyber Security Strategy of the European Union: An Open, Safe and Secure Cyberspace. http://eeas.europa.eu/policies/eu-cyber-security/cybsec_comm_en.pdf

⁸⁰ EC3: <https://www.europol.europa.eu/ec3>

⁸¹ UNICRI: <http://www.unicri.it>

⁸² http://www.unicri.it/special_topics/securing_cyberspace/cyber_threats/resource_centre/

⁸³ ENISA: <https://www.enisa.europa.eu>

⁸⁴ OSCE: <http://www.osce.org>

Büntető Törvénykönyv (Btk.):

„Aki tizennyolcadik életévét be nem töltött személyről vagy személyekről pornográf felvételt szerez vagy tart, készít, kínál, átad, hozzáférhetővé tesz, forgalomba hoz, azzal kereskedik, illetve ilyen felvételt a nagy nyilvánosság számára hozzáférhetővé tesz, bűntettet követ el.” (2012. évi C. tv. 204. §)

Nemzetközi dokumentumok:

ENSZ Gyermekjogi Egyezmény II. Fakultatív Jegyzőkönyve (2000)

– Gyermekek védelme a kereskedelmi célú szexuális kizsákmányolástól

Convention on Cybercrime (2001) – Európa Tanács

– III. fejezet 9. cikke a gyermekpornográfia.

Lanzarote-i Egyezmény (2008)

– Az Európa Tanács egyezménye a gyermekek szexuális kizsákmányolása elleni, valamint a szexuális erőszak (bántalmazás) elleni védelméről

2011/93/EU irányelv a gyermekek szexuális bántalmazása, szexuális kizsákmányolása és a gyermekpornográfia elleni küzdelemről

3. MELLÉKLET: Adathalászat és számítógépes csalás

Két elterjedt bűncselekményfajta, amelynek egyes típusaival mindannyian találkozunk már. Rövid bemutatásuk is érzékelteti az elkövetési módok sokféleségét, bepillantást engedve a kiberbűnözés elleni fellépés nehézségeibe.

Az *adathalászat* főbb típusai:

- VoIP-csalás⁸⁵ (internetes telefonon kérnek adatokat)⁸⁶
- Phishing vagy adathalászat (e-mailben kérnek adatokat)
- Spamek (reklámozás, illegális oldal, adatbekéréssel)
- Kémprogramok vagy spyware (figyelik, rögzítik az internethasználatot)

A magyar Btk.-ban nincs adathalászattal kapcsolatos tényállás. Ugyanakkor a jogalkalmazó képes kezelni az ezzel kapcsolatos bűneseteket. Ha nevet, címet, felhasználónevet, jelszót illetéktelenek megszereznek, akkor elsősorban személyes adattal való visszaélésnek minősíti a Btk. 177/A.§ (1) bekezdése. Ha a megszerzett adatokkal visszaélnék, azzal jogosulatlanul belépnek mások rendszerébe, akkor a számítástechnikai rendszer és adatok elleni bűncselekményként minősül a Btk. 300/C. § (1) bekezdése szerint.

A *számítógépes csalás* tényállásával foglalkozik a nemzetközi és a hazai jog is. Típusai igen sokrétűek, ide tartoznak többek között:⁸⁷

⁸⁵ A VoIP a Voice over IP rövidítése, Internet Protokoll (IP) feletti hangátvitelt jelent. Ez a távközlés olyan formája, ahol a beszélgetés az interneten vagy más IP-alapú adathálózaton folyik.

⁸⁶ Gyakran pénzügyi alkalmazottjának adják ki magukat.

⁸⁷ Részletesen ismerteti Gyarakai 2012: 240–244. Lásd még Kálmánczi 2014.

- telefonkártyás csalások⁸⁸
- spanyol vagy holland lottó („szerencsés nyertes” értesítés)
- spamek (kéretlen levelek, levélszemét) – (nyeremény, adatkérés)
- társkeresés (például pénzt kér a levelezőpartner az utazáshoz)
- aukciós csalások (kedvező áron jó vétel ígérete)
- „Nigériai levelek” (SPAM-419)⁸⁹
- fals adománygyűjtések
- hamis vírusellenőrző programok⁹⁰

E tényállások megállapításának legfőbb nehézsége abban áll, hogy legtöbbször nem jelentik be a sértettek: vagy azért, mert nem veszik észre, hogy csalás áldozatai lettek, vagy nem tudják, mit kellene tenniük, vagy szégyellik, hogy jóhiszeműségüket kihasználva beugratták őket. Egyes típusainál az ügyletek kétes eredete miatt nem akarják bevonnai a hatóságokat.

Az internetes csalások egy jelentős szegmense internetes felületeken valósul meg.

Az *internetes csalás* tényállásába Szabó Imre⁹¹ az alábbi típusokat sorolja:

- online aukciós csalások (hamis aukciós oldalakon)⁹²
- online kiskereskedelmi közvetített értékesítés (hivatalos oldalról való átirányítással)⁹³
- befektetési csalás (részvényekkel való manipuláció)
- bankkártyás csalás (az online kereskedelem visszaélései)
- belépési kódlopással elkövetett csalás (más nevében járnak el)
- alkalmoszerű üzleti csalás
- otthonról végezhető internetes munka (az ajánlatot pénzért ígérik)

Ezeknél az jelenti a legnagyobb problémát, hogy az elkövetők már rég eltűnnek, mire a sértett észreveszi és bejelenti a csalást, vagy nem bizonyítható.⁹⁴

⁸⁸ Eredetileg a csaló a telefontársaság nevében telefonkártya megvételére buzdított, a ráírt kód beolvasása után ígért nyereményt. Újabb típusa egy megadott számhoz tartozó telefonkártyára kéri egy adott összeg feltöltését.

⁸⁹ A nigériai Büntető Törvénykönyv 419.§-áról kapta a nevét, amely a csalás tényállása. Számos variánsa létezik. Ígéretes befektetést ígérnek, vagy egy nagyobb vagyon országból való kijuttatásában kérnek segítséget, cserébe felajánlják az összeg egy részét. Az ügylet meg kell adni több személyes adatot, bankszámlaszámot. Máskor a fogva tartott tulajdonos kijuttatásához kérnek pénzt (pl. az örök lefizetéséhez).

⁹⁰ A felhasználót értesítik, hogy vírus található a gépen. Felajánlanak egy hatásos vírusellenőrző programot, amely megfertőzi a gépet.

⁹¹ Szabó 2003: 314–319. Lásd még Kálmánczi 2014.

⁹² Aukciós áron kínálnak terméket, amit nem szállítanak le. A másik bevett módszer beépített ajánlattevők és visszacsatolók révén valósul meg, akik ajánlatukkal felszórólják az árat, illetve dicsérik az aukciós oldalt.

⁹³ Hivatalos aukciós oldalon közzétett hirdetéssel olyan oldalra irányítják át az érdeklődőt, amely már nem áll az aukciós oldal felügyelete alatt.

⁹⁴ Az aukciós vásárlásnál napokig várják a postai küldeményt, ami vagy nem érkezik meg, vagy a vártnál rosszabb minőségű árut kapnak. A bankkártyás vagy kóddal történő csalást sokszor csak utólag veszik észre. A hamis oldalak üzemeltetőiről sokszor nehéz valós információt szerezni.

REPREZENTÁCIÓK

Kovács Janka

Nyomor, bűn és kiszolgáltatottság

Női szerepek a londoni „alvilágban” a 16–17. századi irodalmi források tükrében*

Természetellenes, embertelen, barbár – ez csak néhány jelző azok közül, melyekkel a 16–17. századi balladák ismeretlen szerzői a társadalmi normákat áthágó nőket jellemezték. A kora újkori Angliában a női bűnöző alakja a társadalmi problémákkal kapcsolatos diskurzus egyik fontos elemévé vált. Ez a tendencia több olyan folyamathoz köthető, amelyek hozzájárultak Anglia társadalmi, gazdasági, vallási és politikai arculatának átformálásához e két mozgalmas évszázadban. E társadalmat átalakító változások gyökerei korábbra nyúlnak vissza: Anglia történetét a 14. századtól kezdődően válságok sorozata jellemezte, amelyek áthatották a társadalmat, felerősítve a fennálló rend destabilizációjától való félelemet. Ennek következményeként több, a korszakban deviánsként értelmezett viselkedésforma került a központosító hatalom látókörébe: a csavargó, a tolvaj, a koldus vagy éppen az elmebeteg alakja. Azok a kategóriák, amelyeket korábban egyáltalán nem, vagy csak enyhe büntetéssel sújtottak, a 16. századtól kezdődően fokozatosan felkeltették a hatóságok érdeklődését.¹ Ez a folyamat elindította a fegyelmező intézmények felemelkedését, a kivégzések számának növekedését és az egyre szigorodó törvényhozást,² amely a „rossz szegények” büntetésére irányult.

Ezek az élmények utat találtak a korszak irodalmába is. A ponyvairodalomban lecsapódó tapasztalatok pedig kivetültek a nagyvárosi, elsősorban londoni térbe.³ A szegénységet, a kriminalitást és a különféle deviáns viselkedésformákat a tanulmányban vizsgált munkák szerzői elsősorban a városi közeghez kötötték, minden bűn forrásaként megjelölve azt. Ebben a sajátos közegben, a tolvajok és csavargók hierarchiájában kaptak helyet a női bűnözők különféle kategóriái is. A tanulmányban a 16–17. századi Londonhoz köthető bűnöző nők alakjának reprezentációit

* Köszönettel tartozom Novák Veronikának és Pikli Natáliának, akik számos hasznos tanáccsal és megjegyzéssel segítettek a tanulmány elkészítését.

¹ Lásd például Rexroth 2007: 27–67.

² A társadalom marginális elemeinek (elmebeteg, csavargók, szegények, bűnözők) elzárására irányuló törekvéseket Michel Foucault a központosító államok kormányzatai által alkalmazott felügyeleti technikáinak megnyilvánulásaként értelmezte. Bár Foucault koncepciója mára meghaladottá vált, mert nagyrészt francia példákra építő, az elzárás-kirekesztés-felügyelet technikáit előtérbe helyező elmélete Európa nagy részén nem alkalmazható, bizonyos kapcsolódó tendenciák a tárgyalt korszakban Angliában is megfigyelhetők. (Foucault 1990; Foucault 2004.)

³ Archer 2002: 204.

igyekszem rekonstruálni a populáris irodalom két ismert és széles körben olvasott–terjesztett műfajának, az utcaballadának és a *rogue literature*-nek a segítségével. E munkák, bár vizsgálatukkal nem ragadhatjuk meg a kora újkori Anglia társadalmi valóságát, rávilágíthatnak azokra a problémákra és félelmekre, amelyek a társadalmat foglalkoztatták.

A vizsgált műfajok

A ponyvairodalom egyik, műfaját, népszerűségét, aktualitását és terjesztési módjait tekintve is jellemző angol típusa⁴ volt az „utcaballada” (*broadside ballad, street ballad*). Ezek a balladák, amelyek a kora újkori Angliában a gyors információterjesztés, az elrettentés és a nevelés hármas célját szolgálták, szinte minden aktuális történéstre azonnal reflektáltak: politikai eseményekre, kivégzésekre, botrányos esetekre vagy színházi előadásokra. A szövegeket egyoldalas, könnyen elérhető és megfizethető röplapokra nyomtatták és a tartalomra időnként lényegileg, a ballada témájához kapcsolódóan, időnként pedig a felmerülő problémára általánosan reflektáló, kevésbé igényesen kivitelezett fametszetekkel illusztrálták. Nyelvezetüket tekintve visszatérő sztereotip elemekre és gyakran túlzó kifejezésekre építettek, így a balladák egyszerűen érthetővé, befogadhatóvá és továbbadhatóvá váltak.⁵ Ez utóbbi jellemzőjük elsősorban liminális pozíciójukhoz köthető: a balladák átmenetet képeztek az írásbeli és szóbeli műfajok között. Nem csupán írott formában, röplapokként terjedtek: gyakran hangzottak el nagyobb közönség előtt szóbeli vagy énekes formában (minden egyes balladához egy adott dallamot is rendeltek az íróik),⁶ de gyakran a falra tűzték ki őket kocsmákban vagy az egyes emberek otthonaiban. Mindenhol jelen levő és elérhető műfajként az átlag londoni mindennapjainak részét képezték.⁷

A balladákkal szemben az ún. *rogue literature*, a bűnözők hierarchikus világának különböző típusait bemutató, elsősorban a műveltebb közegeknek szánt írásbeli műfaj⁸ volt. Ez megmutatkozik a kiadványok szerkezetében is: a *rogue literature* egyes darabjai nem egy esetben támogatóknak ajánlva, komoly, a művek céljait megfogalmazó előszavakkal, tipográfiaiailag is igényesebben szerkesztett, tagolt formában jelentek meg. A névtelen, vagy a korszakban felemelkedő professzionális

⁴ A magyar terminológiában leginkább a „közköltészet” fogalmával írható körül. Lásd például: Vadera 2014: 13–49; Küllős 2005; Csörsz 2016.

⁵ Clark 2004: 5–6.

⁶ Williams 2014: 34–35.

⁷ Sullivan–Woodbridge 1999: 270–271.

⁸ A *rogue literature* nehezen írható le műfajként, érdemes inkább gyűjtőfogalomnak tekinteni, mert az ide tartozó munkák elsősorban tematikailag kapcsolódtak egymáshoz. A továbbiakban azonban, az egyszerűség kedvéért, műfajként hivatkozom rá.

balladairókkal⁹ szemben szerzőik között voltak az Erzsébet-kor ismert és elismert, több műfajban is alkotó írói, például Thomas Dekker vagy Robert Greene is.

A *rogue literature* nem volt újszerű a 16. században, maga a műfaj komoly középkori előzményekre tekint vissza. Forrásainak tekinthetők az anekdoták, legendák és fabulák, amelyek gyakran szerepeltettek tolvajokat és csavargókat (gondoljunk például a széles körben ismert Robin Hood-történetekre).¹⁰ Szemben a jellemzően – bár nem kizárólagosan – angol műfajnak tekinthető balladákkal, a *rogue literature* népszerű volt a korabeli Európában, az angol munkáknak több párhuzama is található. Így például a német területeken népszerű *Liber Vagatorum* (1510) és a Till Eulenspiegel-történetek, az itáliai *Il Vagabondo* (1621) és *La piazza universale di tutte le professioni del mondo* (1583), illetve a spanyol pikareszk regény. Ez utóbbi nem csak párhuzam, hanem közvetlen hatással is lehetett az angol szerzők munkáira, a műfaj egyik legismertebb szövegét, az először 1554-ben megjelent *Lazarillo de Tormest* már 1576-ban kiadták angol nyelven.¹¹ Ezek a szövegek egy sajátos ellenkultúra bemutatására vállalkoztak: a csavargók és tolvajok (fiktív) világának leírására, amelyben a bűnöző nők és férfiak különböző típusai jelentek meg hierarchikus rendben egy „feje tetejére állított világban”.¹²

A két műfaj között a megcélzott olvasóközönség tekintetében is eltérések mutatkoztak. A nem csak olvasásra szánt balladák,¹³ mivel folyamatosan jelen voltak a város életében, valószínűleg több réteghez elérhettek, míg a *rogue literature* egyes darabjait elsősorban a társadalom alsó közép-, illetve középrétegei olvashatták. Ráadásul, ahogyan arra Peter Burke rámutatott, a korszakban még nem vált el élesen egymástól a populáris és az elitkultúra, így a balladák szenzációhajhász történeteit egy kifejezetten széles közönség olvashatta/hallhatta.¹⁴

E két műfaj néhány ismertebb szövegének vizsgálata rámutathat a bűnözéssel és a bűnöző nő alakjával kapcsolatos korabeli felfogás néhány elemére, így a tanulmány fókuszában elsősorban az áll, hogy e munkák szerzői hogyan látták és akarták láttatni¹⁵ a férfi–női viszonyokat a londoni „alvilág” közegében. Ha pedig elfogadjuk azt, hogy ez a közeg a normális világ kifordításának tekinthető, a norma és a deviancia viszonya is rekonstruálhatóvá válik. Mindezek mellett pedig érdemes kitérni azokra a különbségekre is, amelyek a női bűnözők reprezentációi között mutatkoztak a populáris irodalom e két válfajában.

⁹ Sullivan–Woodbridge 1999: 271.

¹⁰ Sullivan–Woodbridge 1999: 278–282.

¹¹ Burke 2005: 65–66.

¹² A „a feje tetejére állított világ” képzete nem volt ismeretlen a kora újkori gondolkodásban, jellemzően a farsang világaéhoz kötődött. (Bahtyin 1982; Burke 1991: 213–242.)

¹³ Cressy 1980: 2–3.

¹⁴ Burke 1991: 39–110.

¹⁵ Burke 2005: 71.

A városi közeg

Mivel mindkét műfaj elsősorban a városi közeg problémáira reflektált, és itt is került a legszélesebb körben terjesztésre, emellett tekintve, hogy Anglia esetében a kérdéskör elsősorban Londonhoz kötődött, érdemes megvizsgálni a probléma tágabb (nem feltétlenül Anglia-specifikus) és szűkebb kontextusait is.

Ahogy korábban már utaltam rá, a szakirodalomban általában egységes álláspont alakult ki azzal kapcsolatban, hogy Európában a késő középkortól a 17. század végéig tartó időszakban felerősödött a különféle deviáns viselkedésformákkal szembeni fellépés igénye. Ez Anglia esetében visszavezethető a válságok sorozatára, amely a 14. századtól kezdődően jellemezte a szigetország történetét.

A nagy pestis időszakát (1348–1349) követően fellépő társadalmi és demográfiai változások, az egymást követő éhínségek, növekvő árak, a százéves háború (1337–1453) következményei, az egyre súlyosabb adóterhek, majd a 15. század második felében dúló, a rózsák háborújaként (1455–1485) ismert polgárháború¹⁶ mind hozzájárulhattak a biztonságérzet destabilizációjához. Ezt a 16. században tovább mélyítették egyrészt a társadalom egészének életére kiható vallási változások, másrészt pedig a gazdasági válság: a bekerítések, az árforradalom, az infláció, a munkanélküliség, a növekvő népesség és az egyre nagyobb arányú, elsősorban a főváros felé irányuló migráció.¹⁷ Az általános bizonytalanságérzetet elősegítette még az 1485-től uralkodó Tudor-dinasztia (1485–1603) megkérdőjelezhető legitimitása és a hatalomra kerülésüket megelőző polgárháborús időszak lecsapódása a kollektív emlékezetben, illetve az 1553 és 1603 közötti „nőuralom”. Ezt erősítette az első két Stuart uralkodó „rossz uralkodása” is: I. Jakab (1603–1625) és I. Károly (1625–1649) uralkodása több tekintetben aláásta a biztonságérzetet, amelyet az angol monarchia történetének egyik legnagyobb válsága, az 1642 és 1651 között dúló polgárháború tovább fokozott.¹⁸

Ezek a problémák igazán látványossá London esetében váltak. A főváros felé a 16. századtól meginduló migráció mögött többféle ok húzódik meg: részben a korábban felsorolt demográfiai és gazdasági tényezők, részben pedig London pozíciójának változása Európán belül. London VIII. Henrik (1509–1547) uralkodása alatt még alárendelt szerepet játszott a Mediterráneum gazdag kereskedővárosaihoz képest, azonban a tengerentúli kereskedelem fellendülésével, a 16–17. század fordulójára a korabeli Európa egyik legvirágzóbb városává vált.¹⁹ London vezető kereskedelmi centrum lett és jelentősen hozzájárult a késztermékek behozatalához,

¹⁶ Kaeuper 1988: 172–173.

¹⁷ Beier 1978: 205.

¹⁸ Sharpe 1987: 106–107.

¹⁹ Porter 1994: 42.

illetve elosztásához az európai piacokon.²⁰ Ennek eredményeként a főváros egyre vonzóbbá vált azok szemében, akik a munkanélküliség elől menekülve hagyták ott a vidéket. London városa kihasználta ezt a helyzetet. Lakosságának fenntartásához és növekedéséhez a fővárosnak, amely járványok, gyilkosságok és különféle balesetek melegágya volt, évi 5–8 ezer új bevándorlóra volt szüksége.²¹

A növekvő lakosság és a bevándorlók azonban számos problémát is okoztak, amelyre a városi hatóságok már a korszak elején igyekeztek megoldást találni. A 16. század közepétől egyre szigorodó törvényhozás homlokterében a bűnesetek számának csökkentése állt.²² A „rossz” szegényeknek tekintett csavargók és koldusok elleni fellépés pedig az 1572-es *Vagrancy Act* után vált egyre intenzívebbé; a büntetések magukban foglalhatták a pénzbírságot, a korbácsolást, a csavargókat pedig több esetben visszaküldték a korábbi lakhelyükre.²³ Városi szinten a Bridewell volt az egyik legfontosabb intézmény, amely ezeket az eseteket kezelte. A VI. Edward (1547–1553) által alapított Bridewell, amely csak nevében volt kórház (*hospital*), elsősorban a dologház és börtön funkcióját töltötte be, és működése a csavargók, tolvajok és koldusok büntetésére, illetve viselkedésük korrigálására irányult.

A bűnöző nő

A Londonba érkező, egyedülálló nők aránya viszonylag magas volt, nagyjából az összes bevándorló egynegyedét tette ki.²⁴ Annak ellenére azonban, hogy mind a nők, mind a férfiak a (jobb) megélhetés reményével lépték át a város kapuit, a társadalmi mobilitás csatornáit a legtöbb esetben zárva maradtak előttük. A városba érkezőket nagyrészt marginalizáció és pauperizáció, azaz elszegényedés várta. Ennek megfelelően a többség kénytelen volt illegális munkákat vállalni, alacsony fizetésekért, több esetben a városfalon kívül található hírhedt *Southwark* vagy *Whitechapel* negyedekben.²⁵ Azonban nem csak a városba költözők, hanem gyakran a város letelepedett, szegényebb sorsú lakói is áldozatul eshettek a rosszul szabályozott munkaerőpiaci viszonyoknak. A munkaadóikkal való megromló viszony következtében sok fiatal szolgálta és cseléd került a társadalom peremére. Számos fiatalnak kellett feladnia a munkáját fizikai bántalmazás, túl hosszú munkaórák és az alacsony fizetések miatt. A nők esetében mindehhez hozzájárulhatott a nemi erőszak, ennek következményeként pedig a terhesség, az elbocsátás és az

²⁰ McMullan 1982: 311.

²¹ Porter 1942: 42.

²² Archer 2002: 243.

²³ Beier 2008: 47–48.

²⁴ Beier 1974: 6.

²⁵ Beier 1978: 208.

ezt követő marginalizáció,²⁶ ami a korabeli felfogás szerint könnyen bűnözői magatartást vonhatott maga után.

Mind ez idáig azonban a nők aránylag kevesebb figyelmet kaptak a történeti szakirodalomban, mint a férfi bűnelkövetők. Pieter Spierenburg részletesen tárgyalta a témát, kiemelve, hogy a nők az erőszak és bűn kontextusában általában nem az aktív cselekvő, hanem az áldozat passzív szerepében kerülnek megjelenítésre.²⁷ A női erőszak a diskurzusok többségében, a kora újkori Európa kontextusában, ahol az erőszak a mindennapok része volt, feltűnően kis szerepet játszik.

Ennek ellenére azonban több speciális, női erőszakhoz köthető kategória is létezett. Az egyik ilyen a verbális agresszió volt:²⁸ a szóbeli sértések legalább annyira specifikus női kategóriának számítottak, mint a férfiak esetében a verekedés. Ezt jelzi, hogy külön büntetőjogi kategóriát (*scold*) is alkotott. Ez elsősorban a nők tevékenységének fő szféráihoz köthető: mivel a nők többsége nem folytatott elzárkózó életvitelt, több olyan közösségi térben (például a piacokon) is tevékenykedtek, amely lehetővé tette a folyamatos információcserét. Így a nők egy adott közösségen belül az információ és pletyka forrásaivá válhattak – ez az intenzív információcsere pedig nem egy esetben a verbális agresszió különféle megnyilvánulási formáihoz vezetett.²⁹

A verbális szféra mellett a női bűnelkövetés másik jellemző formája a gyerekgyilkosság volt: a normaszegés e típusa kevésbé volt jellemző a férfiakra.³⁰ Mivel ez a speciális bűnelkövetési forma fontos részét fogja képezni a balladákkal kapcsolatos elemzésemnek, így érdemes összegezni a problémakör legfontosabb kora újkori értelmezéseit.³¹ A kora újkori Európa tekintetében általában igaz az, hogy a törvényhozás egyre nagyobb szigorral sújtott le azokra, akik eltitkolták a terhességüket vagy pedig meggyilkolták a saját gyermeküket. Ez nem azt jelenti, hogy a gyerekgyilkosság a korszakban vált problémává, valószínűleg évszázadok óta bevett gyakorlat volt, azonban azzal együtt, hogy a deviáns viselkedés különféle megnyilvánulási formái egyre inkább a hatóságok látókörébe kerültek, a gyerekgyilkosság megítélése is egyre negatívabb lett. Ez a tendencia a kora újkori Európa törvénykönyveiben is nyomon követhető. Az első terület, amely szigorította a gyerekgyilkosság kapcsolatos törvényeket, a Német-Római Birodalom volt: az 1532-es *Carolina* rendelkezéseinek értelmében nem csak maga a tett, hanem a terhesség eltitkolása is halállal büntetendő volt. A korabeli felfogás szerint az eltitkolt

²⁶ Beier 1978: 217.

²⁷ Spierenburg 1997: 9–10.

²⁸ Nolde 2008: 142–143.

²⁹ Castan 1995: 481–482.

³⁰ Spierenburg 1997: 10.

³¹ A gyerekgyilkossági esetek többféle interpretációjához lásd például: Walker 2003a: 98–115.

terhesség gyilkossághoz vezethetett.³² Ugyanezek az elvek jutottak érvényre az 1624-es³³ angliai szabályozásban is,³⁴ bár a szigetországban már a 12. századtól, II. Henrik (1154–1189) uralkodásától kezdve létezett egy kevésbé átfogó és szigorú rendelkezés a hasonló esetek büntetésére.³⁵

Annak ellenére azonban, hogy a nők – még a gyerekgyilkossági esetekkel együtt is – nagyon alacsony arányban képviseltették magukat az erőszakos bűncselekményekben (területenként 10% és 20% között változott ez az arány), tevékenységük megítélése csupán interpretáció kérdése.³⁶ Az alacsony arányszámot magyarázhatják például a patriarchális társadalom tradicionális férfi–női viszonyai, illetve a házasságon belüli szerepek. A házasságon belüli erőszak a peranyagok tükrében nehezen rekonstruálható, az erőszakos esetek jelentős részét ugyanis feltehetően nem jelentették; a feljelentések több esetben kontraproduktívak lehettek volna. A bántalmazó férfi esetében súlyosbíthatta volna a problémát, míg egy erőszakos feleség a férj nyilvános megszégyenülését okozhatta.³⁷

A domináns és erőszakos nők egy fordított vagy feje tetejére állított világot reprezentáltak,³⁸ és azzal, hogy felrúgták az elfogadott társadalmi normákat, illetve viselkedési szabályokat, megsértették a többségi társadalom rendjét. A férfi–női szerepkörök megfordításában rejlik „veszélyforrásokat” Natalie Zemon Davis árnyalta, rávilágítva, hogy a szerepcserre nem csupán a társadalmi viszonyok megerősítését szolgálhatja, hanem éppen ellenkezőleg, a karnevál világát hátrahagyva, a normalitás és a mindennapok szférájába lépve, fenyegetheti is azokat. Ebben a kontextusban ugyanis inkább a társadalmi szerepekről való kritikus gondolkodás előmozdítójává válhat.³⁹

³² Lewis 2016. n. p.

³³ An Act to Prevent the Murthering of Bastard Children, 1624: „Whereas many lewd women that have been delivered of Bastard Children to avoid their Shame and to auoyde Punishment, doe secretlie bury, or conceale the Death of their Children & after if the Child be found dead the said Women doe alledge that the said Childe was borne dead, whereas it falleth out sometimes (although hardly it is to be proved) that the said Child or Children were murthered by the said Woman their lewd Mothers, or by their Assent or Procurement: For the Preventing therefore of this great Mischiefe, be it enacted by this Present Parliament, That If any Woman [...] be delivered of any Issue of her Body Male or Female, which being born alive, should by the Lawes of this Realme be a Bastard, and that she endeavour privately, either by drowing or secretlie burying thereof, or any other way, either by herself or the procuring of others, so to conceal the Death thereof, as that it may doe come to Light, whether it was borne dead or not, but be concealed: In every such Case the said Mother so offending shall suffer Death as in case of Murder, except such Mother can make Proof by one Witness at the least, that the Child (whose Death was by her so intended to be concealed) was borne dead.” (*The Statutes of the Realm*, Vol. 4., Part. 2. London, 1819. 1234–1235.)

³⁴ Martin 2008: 156–157.

³⁵ Castan 1995: 477.

³⁶ Walker 2003b: 75.

³⁷ Sharpe 1981: 32.

³⁸ Nolde 2008: 146.

³⁹ Davis 2001: 117–138.

Az erőszakos, főképp a férjük ellen forduló nőkkel kapcsolatban még egy aspektust érdemes figyelembe venni. A férj meggyilkolása, illetve az erre adott válasz ugyanis szimbolikus jelentést hordozott magában a korabeli társadalmi rend szempontjából. Jogilag⁴⁰ a férjgyilkosság a felségárulás enyhébb formájának (*petty treason*)⁴¹ számított, amely magában foglalta egy nő, gyermek vagy szolga feljebbvalójának elárulását vagy meggyilkolását. A *petty treason*, hasonlóan a felségáruláshoz (*high treason*), halálbüntetést vont maga után.⁴² A büntetés súlyossága rávilágít a nők helyére, szerepére és az általuk elvárt viselkedésformákra (alárendelődés, engedelmesség) a kora újkori Anglia társadalmában.

Azok a nők tehát, akik felülírták a patriarchális rend normáit és eltértek az elvárt női szerepkörökhöz kötődő viselkedési mintázatokról, deviánsoknak számítottak.⁴³ A gyilkos nők, akármilyen alacsony számban jelentek is meg bírósági anyagokban, nyilvános látványosságot jelentettek.⁴⁴ És mint ilyenek, gyakran jelentek meg szenzációhajász beszámolóokban, balladákban, pamfletekben és színdarabokban. Bár e szövegek alapján nem rekonstruálhatóak egy-egy botrányos eset részletei, nyelvi elemeik és gyakori témáik vizsgálatával betekintést nyerhetünk a korabeli attitűdökbe és percepciókba a bűnöző nő alakjával kapcsolatban.⁴⁵

Mielőtt azonban rátérnénk a reprezentációkra, a gyilkosság mellett érdemes megvizsgálni a női bűnelkövetés egy másik aspektusát: a szegénységből eredő bűnöket. Hasonlóan az erőszakos esetekhez, a bírósági gyakorlat ebben a tekintetben is a férfiak és nők közti arányeltolódást igazolja; a nők ezekben az esetekben gyakran csak a férfiak segítőiként jelennek meg.⁴⁶ Azonban Garthine Walker elsősorban a lopásra és a lopott javakkal való kereskedelemre fókuszáló kutatásai ezt részben megcáfolták. A 17. századi Cheshire peranyagai ugyanis azt igazolták, hogy a nők és férfiak aránya a lopással kapcsolatos bűnesetekben nagyjából hasonló volt. Azt a szakirodalomban általában elfogadott állítást, miszerint léteztek

⁴⁰ A kora újkori angliai *common law* értelmében a házas nő nem számított természetes jogi személynek, a férj volt érte felelős (*feme covert*), szemben az egyedülálló nőkkel (*feme sole*), akik rendelkezettek például tulajdonnal és köthettek szerződéseket a saját nevükben.

⁴¹ Lásd például a korabeli jogi kézikönyvek magyarázatait: „So that is a clarke doe maliciously kill his Prelate (or superiour) to whom he oweth obedience: or a wife, her husband: or a seruant the master, or maistresse, (who haue a ciuile soueraigntie ouer them:) this will be Petit Treason” (Lambarde 1588: 248.) „The wife maliciously killeth her husband, this is pettie treason. 25 Ed. 3. cap. 2. The husband maliciously killeth his wife, this is but murder. The reason of this difference is, for that the one is in subjection and oweth obedience, and not the other. The wife and the servant doe conspire to kill the husband, and the servant killeth him in the wives absence, this is pettie treason in them both. The wife and the stranger do conspire to kill her husband, and he killeth her husband in the wives absence, this is no Petie treason in the wife, but murder in the stranger.” (Dalton 1655: 293.)

⁴² Muchembled 2003: 141–142; Cressy 2010: 39–42.

⁴³ Walker 2003b: 75.

⁴⁴ Clark 2004: 11.

⁴⁵ Capp 2003: 20–21.

⁴⁶ Walker 2003b: 159.

olyan speciális tárgyak és javak, amely elsősorban vagy a nőkhöz, vagy pedig a férfiakhoz kötődtek, Walker kutatásai is igazolták. Ilyen volt például a textillopás a nők, illetve a lótolvajlás a férfiak esetében. Emellett a nők, mindennapi tevékenységeik színtereihez kötődően, gyakran könnyebben tudták értékesíteni a lopott árut, például a ruhákat és textilt.⁴⁷

Míndezek alapján tehát félrevezető lenne a nőket csupán a férfiak segítőinek tekinteni, még ha a bírósági anyag és a bűnözők alvilágát bemutató, gyakran sztereotípiákra és tévhitekre építő irodalmi források is ezt az elképzelést tükrözik.⁴⁸ Ahogyan arra már korábban utaltam, a *rogue literature* egyes darabjai London (fiktív) alvilágát az egymáshoz hierarchikus rendben kapcsolódó nők és férfiak bünszövetségeként írták le, amelyben a nők és férfiak viszonyrendszere többé-kevésbé tükrözte a „normális” világban elfogadott sztereotipikus szerepeiket.

Női szerepek a londoni alvilágban

A nők a bűnözők hierarchiáján belül betöltött szerepeire vonatkozó következtéseimet a *rogue literature* műfajának négy alapszövege alapján vontam le. Ezek közül a legkorábban, 1561-ben John Awdeley *Fraternity of Vagabonds* című munkája jelent meg, amely mintául és forrásul szolgálhatott Thomas Harman (*A Caveat or Warning for Common Cursitors*, 1566) és Thomas Dekker (*The Belman of London*, 1608) írásainak, illetve Robert Greene először 1592-ben megjelent ún. *cony-catching* pamfletjeinek.⁴⁹ Nagyon hasonlóak a négy szövegben megjelenő kategóriák, a tolvajnyelv szótárakban foglalt ismeretanyag, a bűnözők rituáléi és a hierarchiák, így a szövegek valószínűleg építhettek egymásra. Felépítésüket tekintve csupán Greene pamfletjei lógnak ki a sorból. Míg Awdeley, Harman és Dekker kategóriákban gondolkodtak és a bűnözők „taxonómiáját” prezentálták az olvasóknak, Greene szövegei szintetizáló jellegűnek tűnnek. Greene nem hierarchiát alkotott, hanem az alvilág ismert figuráit a bűnelkövetés különféle típusaihoz köthető narratívákba ágyazta, így mutatva be tevékenységi körüket.

Miért tűnik különlegesnek az Erzsébet-kori Anglia a női bűnelkövetés tekintetében? Összehasonlítva például Rómával, ahol elsősorban a katolikus szférához köthető bűnözők (álpapok és szerzetesek, szentek képeivel kolduló csavargók) jelentek meg, ezzel rávilágítva a Róma városában tapasztalható problémákra, Londonban a nők kerültek előtérbe, így az ún. *dell*, a *doxy* vagy a *bawdy basket* alakja.⁵⁰ Awdeley és Harman szövegeiben 8 női kategória, Dekker leírásában pedig 7 különíthető el. Ez az arány magyarázható például azzal az általánosan elfogadott

⁴⁷ Walker 2003b: 159–165.

⁴⁸ Burke 2005: 70.

⁴⁹ A *cony-catching* az Erzsébet-kori szlengben csalást, trükközést jelentett.

⁵⁰ Burke 2005: 67.

elmélettel, miszerint az 1560 és 1640 közötti évtizedekben a férfi–női viszonyokat válság jellemezte (*crisis in gender relations*). A jelenség megmutatkozott a fegyelmezetlen (*disorderly*) nők ellen irányuló eljárásokban: a gyerekgyilkosok, férjgyilkosok, agresszív nők és boszorkányok elleni fellépés kezdeti korszaka a 16. századra tehető. Ennek hátterében elsősorban az általános bizonytalanságérzet és a destabilizációtól való félelem állhatott.⁵¹ Mindez lecsapódott a korszak irodalmában is.

A nők szerepét a *rogue literature* vizsgált szövegeiben kétféle irányból, két sztereotípiára felől közelíthetjük meg: egyrészt a férfiaktól való függés és az alárendelődés, másrészt pedig a női szférához, tehát a családhoz és a háztartáshoz köthető bűncselekmények oldaláról. Ezek a szerepek természetesen a normalitás világához képest kiegészülnek és átalakulnak a ponyvairodalom e válfajában, azonban a reprezentációk vizsgálata rávilágíthat arra, hogy a női szerepekkel kapcsolatos elvárások a fordított világban is hasonlóan alakultak.

Elsőként érdemes felvázolni azt, hogy hogyan lehetett valakiből bűnöző a londoni alvilágban. Az elkövetővé válás hátterében a legtöbb esetben a szülők halála, a rossz nevelés, az elhanyagoltság, a munkaadók vagy mesterek kegyetlensége állhatott, illetve az, hogy már eleve bűnözők gyerekeiként születtek. Ez utóbbi elképzelés, vagyis a környezet meghatározó szerepe a későbbi bűnözői karrier szempontjából, ma sem ismeretlen gondolat. Harman és Dekker hasonlóan mutatják be a kezdeti lépéseket, annak ellenére, hogy a két munka megjelenése között nagyjából 50 év telt el. A bűnelkövetéshez köthető attitűdök és mentalitás azonban feltehetően lassan változtak. Mindkét szerző kihangsúlyozta a korai nevelés és élmények fontosságát, Harman azonban elsősorban a környezet szerepére koncentrált,⁵² míg Dekker arra a néhány konkrét okra, ami egy fiatal nő bűnözővé válásához vezethetett.⁵³

Ki volt az, aki a bűnözői pályára lépés után a fiatal lányok sorsát alakította? A londoni alvilágban a nők sorsáért elsősorban az ún. *upright man* felelt, akit, ha hierarchiában gondolkodunk, az alvilág királyaként vagy uraként jellemezhetünk és akinek nem csupán a nők, de a bűnöző férfiak különböző típusai is alárendelték voltak. Az *upright man* alakja hasonló az Erzsébet- és Jakab-kori drámák ismert figuráihoz, akik egyszerre voltak hősök és gonosztevők (*villain hero*). Arra irányuló elszántságukban, hogy a várható következmények ellenére is romlott életvitelt folytassanak, visszaköszönhet Shakespeare III. Richárdjának alakja („I

⁵¹ Capp 2003: 21–22; Jones 2016: 10.

⁵² „These wylde Dels being traded vp with their monstrous mothers, muste of necessitie be as euil or worse than their parentes, for neyter we gather grapes from greene bryars, neyter fygges from thistels.” (Harman 1814 [1566]: 58.)

⁵³ „Yong wenches that either by death of parents, the villanie of Executors, or the crueltie of maisters and mistresses fall into this infamous and damnable course of life.” (Dekker 1885 [1608]: 106–107.)

am determined to prove a villain”). Harman, Dekker és Awdeley beszámolóinak tanúsága szerint az alvilág ura teljes alárendelődést követelt meg a hozzá tartozó nőktől, akik tőle függtek a karrier és a szexualitás tekintetében is. Erre utal a „*serue his turne*” kifejezés Awdeley-nél, illetve a Harman szövegében a „*broken by the upright man*” kifejezés. Ez utóbbi értelmezhető betörésként, szelidítésként is (hasonlóan a *to break a horse*, azaz „betörni a lovat” kifejezéshez). Más értelmezésben, a vallási kontextus felől olvasva ez a kifejezés utalhat a szüzek megrontására is – ami tulajdonképpen az alvilág esetében az *upright man* privilégiuma volt.⁵⁴

Az a kontroll, amit az *upright man* gyakorolt a nők felett, jól nyomon követhető annak a sajátos női karriernek a példáján, amit egy nő a bűnözők világában befutott. A lányok e karrier elején az ún. *dell* kategóriájába tartoztak. A kifejezés fiatal szűzlányra utalt, akit az alvilág urának tartottak fenn. Ez az elképzelés kötődhet a *ius primae noctis*, azaz első éjszaka jogaként ismert, feltehetően fiktív szabályhoz, amelynek értelmében a hűbérúrnak joga volt a neki alárendelt nők szüzességét elvenni a nászéjszakájukon.⁵⁵ Dekker leírása, amellyel alapoz Harman szövegére, ki is egészíti azt, rátérve a következő lépcsőfokra, amelyet egy nő a bűnözők alvilágán belül befutott karrierje során elérhetett. A lányok szüzességük elvesztése után a *doper* kategóriába kerültek: ebben a státuszban pedig szabad prédának számítottak, és a bűnözők testvériségének bármelyik tagja megkaphatta őket.⁵⁶

A legmagasabb fokozatot a nők hierarchiáján belül a *doxy* érthette el: őket a források az alvilág urának feleségeként vagy szeretőjeként ábrázolták. Ők bizonyos védelmet élveztek az alvilágon belül, szorosán együttműködtek az *upright man*nel, de egyúttal ki is szolgálták őt, akár a saját biztonságuk kockáztatása árán is. Egy-egy nagyobb zsákmány megszerzése esetén például, amikor a férfiak kénytelenek voltak elrejtőzni, a nők feladata volt az ellátásuk.⁵⁷

A ház és háztartás szféráján belül mozgó nő szerepkörét több más, a bűnözők világán és elsősorban a városi közegen belül tipikusan a nők által végzett tevékenység is alátámasztja. Ilyen volt például a már korábban is említett textiltalálás

⁵⁴ „He may also command any of their women, which they call *Doxies*, to *serue his turne*.” (Awdeley 1869 [1561]: 4.)

⁵⁵ „A *Dell* is a *younge wench*, able for generation, and not yet known or broken by the *vpright man*.” (Harman 1814 [1566]: 57.)

⁵⁶ „A *Dell* is a *young wench*, ripe for the Act of generation, but as yet not spoiled of heir maidenhead: these *Dells* are reserved as dishes for the *Vpright-men*, for non but they must haue the first tast of them; & after the *Vpright-men* haue deflowred them, (which is commonly when they are very yong), then are they free for any of the brother-hood, and are called no more but *Dopers*.” (Dekker 1885 [1608]: 106.)

⁵⁷ „They come to such good gentlements houses, if any searche be made or they suspected for pilfering clothes of hedges, or breaking of houses which they commonly do, when the owners bee eyther at the market, church, or other ways occupied about their business, either robbe some sely man or woman by the hye way, as many times they do. Then they hygh them into wodes, great thickets, and other ruffe corners, where they lye lurking three or foure dayes togyther, and haue meate and drinke brought them by theyr mortes and *doxes*.” (Harman 1814 [1566]: 15.)

(ugyanaz a bűnelkövetési forma egyébként a peranyagok tükrében is „női bűnnek” tűnik).⁵⁸ Ezt testesítette meg a *bawdy basket* alakja, aki egy kosárral a kezében járta az utcákat és száradó ruhákat, textileket és egyéb kiegészítőket lopott.⁵⁹ Már a kategória léte is rávilágíthat arra, hogy a textillopás a korszakban komoly problémát jelenthetett. Bár a bűncselekmények között az enyhébben büntetett (*petty crime*) kategóriába tartozott, a mindennapi élet szempontjából valószínűleg nem volt jelentéktelen. A szegényebbeknek gyakran mindössze egy vagy két váltás ruhája volt, így az ellopott ruhák és textilek pótlása komoly akadályokba ütközhetett. A szegénység, mint társadalmi probléma így a *bawdy basket* alakján keresztül szűrődhetett be az alvilágról szóló fiktív leírásokba.⁶⁰

A házasság, mint a patriarchális rend kifejeződésének egyik legfontosabb eleme, szintén hangsúlyos szerepet kapott a *rogue literature*-ben. Mivel a házasság intézménye számított a társadalmi szerveződés legalapvetőbb egységének, az alvilág leírásaiban is megjelentek azok a nők, akik a házasság, tehát a normalitás látszata mögé rejtőzve folytatták a bűnözői tevékenységüket. A leírások szerint voltak közöttük olyanok, akik valóban házások voltak, ez az *autem morte* kategóriája. Az *autem* a korabeli tolvajnyelvben templomot jelentett, tehát az Isten színe előtt kötött házasságra utalt, ám ezt Harman némi iróniával kezelte („*they be chaste as a cowe*”).⁶¹ A másik kategóriába (*walking morte*) azok tartoztak, akik csak tettették, hogy a házások és azt hazudták, hogy a férjük katonai szolgálatban halt meg. Általában ők is lopásból éltek és a gyerekeiket is „felhasználták” erre a célra⁶² – itt láthatjuk tehát a korábban vázolt bűnözői karrier első lépéseit. Ahogyan a többi nőért, értük is az alvilág ura felelt, akitől egyrészt függtek, mert segítette őket, de kiszolgáltatottságuk miatt félték is tőle és igyekeztek elrejteni előle minden értéküket.⁶³ A házasság tehát nem csupán a tisztesség és a védettség jelképeként értelmezhető a korabeli alvilág kontextusában, hanem a legnagyobb fokú kiszolgáltatottságot is jelenthette.

A kiszolgáltatottság és a kihasználtság képei tükröződnek a Greene-féle pamfletek leírásaiban is. Robert Greene nem hierarchiát alkotott, hanem a különféle népszerű bűnelkövetési formák (*cony-catching*, *cros-biting*, *sacking*) leírásaiba, illetve az ezekből képzett narratívákba illesztette bele a többi szövegben is megjelenő

⁵⁸ Castan 1995: 485; Jones 2006: 43; Walker 2003b: 159–165.

⁵⁹ „*These Baudye Baskets bee also women, and goe with baskets and capcases on their armes, where in they have laces, pinnes, nedles, whyte inkel, and round sylke gyrdels of all colours. These will bye conneskinnes, and steale linnen clothes of hedges.*” (Harman 1814 [1566]: 48.)

⁶⁰ Burke 2005: 71.

⁶¹ Harman 1814 [1566]: 49.

⁶² „*These pilfer clothes of hedges, some of them go with children of ten or xii. yeares of age, if time and place serue for their purpose, they wil send them into some house at the window to steale and robbe.*” (Harman 1814 [1566]: 49.)

⁶³ „*They are quickly shaken out of all by the vpright men, and they are in a maruelous feare to cary any thing abot them that is of any value.*” (Harman 1814 [1566]: 50.)

tipikus alakokat. A Greene által bemutatott bűnelkövetési formák közül az egyik szorosan kapcsolódott a női bűnözéshez: ez volt az ún. *law of cros-biting*. A *cros-biter* a korabeli tolvajnyelvben azokat a férfiakat jelentette, akik feleségük testi adottságait és vonzerejét kihasználva csaptak be másokat és csalták el a pénzüket.⁶⁴ A becsapott, könnyen megvezethető emberek jelölésére a *cony* (*coney*, *connie*) kifejezést használták (innen ered pamfletek címe is: *The Art of Coney-Catching*).⁶⁵

A csalás és lopás e válfajának több metódusa létezett, ám a lényeg, hogy a nő és a férfi közös munkával rabolt ki tisztességes embereket, minden esetben a nő vonzerejére támaszkodva. Három főbb módszer létezett, ebből kettő nagyon hasonló egymáshoz: a nő elcsábította az áldozatot és vagy egy sötét utcára, vagy pedig egy fogadóba vitte a kiszemelt férfit, ahol már várta őket az *upright man* és közösen kirabolták. A harmadik lehetőség bonyolultabb volt ezeknél: a nő szintén egyedül ismerkedett meg az áldozatával egy kocsmában, ahol egy váratlan pillanatban megjelent az *upright man* és fenyegetni kezdte, amiért elcsábította a feleségét vagy hűgát (a narratíva változhatott). Az ügy általában megegyezéssel zárult: ha a *cony* fizetett, szabadon távozhatott.⁶⁶

Ezekből a példákból kitűnik, hogy a tolvajok, csavargók és bűnözők világát bonyolult rendszer jellemezte, amelyben az alá-fölérendeltségi viszonyok és az egyes kategóriák által megjelenített szerepek egy szigorú képet mutatják. E fordított világ tükrözi a „normális hierarchiában” elfoglalt sztereotip szerepeket: a nő, mint alárendelt, a házasság, mint legfőbb érték és a társadalmi rend fenntartója. Mindez azonban kifordítva jelenik meg: a nőt bűnözői attribútumokkal felruházva alkotják meg az „inverz ház angyalát”, aki bűnözői karrierjének különböző lépcsőit végig járva jeleníti meg a hagyományos női szerepeket, a szüzet, a feleséget és az anyát – ezzel a társadalmi rend és a normák megerősítésének célját szolgálva.

A véreskezű gyilkos: a balladák nőképe

A *rogue literature*-ben megjelenő férfi–női kapcsolatok bonyolult viszonyrendszeréhez képest a balladákban egy sokkal kevésbé komplex kép rajzolódik ki. Ennek oka a tanulmány bevezetőjében már ismertetett kérdésekben keresendő: a kiadványok célja (azonnali, gyors reflexió különféle, jellemzően városi eseményekre), szerkezete, nyelvezete és a prezentált ismeretanyag minőségének különbözősége magyarázhatják a reprezentációk közti eltéréseket. Hasonlóságok is megfigyelhetők azonban a két műfaj ábrázolásai között: alapvetően ezek a szövegek

⁶⁴ „They constrain their wiues to yeeld the vse of their bodies to other men.” (Greene 1592. n. p.)

⁶⁵ „They vse the benefite of their wiues of friends, to the cros-biting of such as lust after their filthie enormities: some simple men are drawn on by subtyll meanes, which neuer intended such a bad matter.” (Greene 1592. n. p.)

⁶⁶ Greene 1592. n. p.

sem szakadnak el attól a szférától, amelyben a bűnözők köztársaságát bemutató munkák nőképe elhelyezkedik: a családhoz, így a férjhez és a gyermekhez kötődik hangsúlyosan a bűnelkövetés. A női bűnözés ugyanis ebben a kontextusban értelmeződött a leginkább súlyosként, hiszen azt a normarendszert hágtá át, amely a társadalom legbiztosabb alapegységéhez kötődött. Így tehát azokat a nőket, akik eltértek a „természetes” női viselkedésformáktól, és ezáltal fenyegetést jelentettek a társadalmi rendre (amely szorosan összefonódott a patriarchális viszonyokkal), deviánsként kezelték. A természetellenes (*unnatural, monstrous*), gyilkos hajlamú és engedetlen nők pedig nyilvános „látványosságként” kerültek a balladák fókuszába.⁶⁷

A balladák többsége ugyanarra a narratív sémára épült: a nő elkövette a tettet, ezt pedig a bűnhődés különféle motívumai és stációi követték. A narráció nézőpontjától függően ez lehetett az akasztófa alatt elmondott bűnbánó beszéd, amit a büntetés megérdemeltségének hangsúlyozása, elismerése és a bűnbocsánatért való esedezés jellemezett. Ezek a szövegek a balladák egy altípusához tartoztak, amit „akasztófairodalomként” (*gallows literature*) írhatunk körül. E balladák legfőbb célja az elrettentés és nevelés volt, a kettős szándékot erősítve azzal, hogy az elítélteket mondatták ki ezekben a (fiktív) beszédekben a büntetés megérdemeltségét.⁶⁸ Ezt példázza a „nőnem szégyeneként” (maga a kifejezés is a korszak általános nőellenességére utal) leírt Anne Wallens esete is, akit férje meggyilkolásáért égettek meg 1616-ban.⁶⁹ A természetellenesség hangsúlyozására használtak fel különböző nyelvi elemeket is. Így például az ismétlést, ahogy azt a felesége által meggyilkolt David Locke felett mondott beszéd is példázza: az „*oh murther, most inhumane, to spill my husband's blood*”⁷⁰ mondat visszatérése a ballada legfontosabb üzenetét erősíti: a bűnös nő felelősségét és tettének embertelenségét.

⁶⁷ Walker 2003b: 75.

⁶⁸ Sharpe 1985: 150–151.

⁶⁹ „*Forgive my fact before my life is ended./Ah me the shame unto all women kinde,/To harbour such a thought within my minde:/That now hath made me to the world a scorne,/And makes me curse the time that I was borne./I would to God my mothers hapless wombe,/Before my birth had beene my happy tombe:/Or would to God when first did I take breath,/That had I suffered any painefull death.*” (Anne Wallens Lamentation For the Murthering of her husband John Wallen a Turner in Cow-lane neere Smithfield; done by his owne wife, on satterday the 22 of June. 1616. who was burnt in Smithfieldd the first of July following. To the tune of Fortune my foe. Printed for Henry Gosson, London, 1616.)

⁷⁰ „*If woefull objects may excite,/the minde to ruth and pittie/Then here is one will the affright/in Westminster faire Cittie:/A strange inhumane Murther there,/To God and Man as doth appeare:/oh murther, most inhumane/To spill my husbands blood./But God that rules most of Heaven,/did give me ore to sinne,/And to vild wrath my minde was given,/which long I lived in;/But now too late to repent,/And for the same my hearth doth rent:/Oh murther, most inhumane/To spill my husbands blood.*” (The unnaturall Wife: Or, The lamentable Murther, of one goodman Davis, Locke-Smith in Tuttle-streete, who was stabbed to death by his Wife, on the 29. of June, 1628. For which fact, She was Araigned, Condemned, and Adjudged, to be Burnt to Death in Smithfield, the 12. July 1628. To the tune of Bragandary. Printed for M. T. Widdow, London, 1628.)

A műfaj érdekessége az a sajátos nyelvhasználat volt, ahogyan az elkövetett bűnököt bemutatták. Gyakoriak voltak az olyan szófordulatok, mint a „kegyetlen, embertelen gyilkosság” (*strange inhumane murder*), „gonosz tett” (*wicked deed*), „a legbarbárabb tett” (*the most barbarous act*), „hallatlan gyilkosság és mérgezés” (*unheard of murder and poison*), „szégyen a nőnemre nézve” (*shame unto womankind*) vagy pedig „az ország legfőbb gonosza” (*the greatest villain in the land*). Ezekkel a kifejezésekkel a nők ritka, ám annál borzalmasabbként felfogott tetteit szenzációként lehetett eladni az olvasóknak; mindez pedig egyszerre szolgálta a nevelés, a figyelmeztetés és az elrettentés hármasságát. Ezek a balladák ugyanis nem csupán a szórakoztatás és információterjesztés szempontjából lehettek hasznosak: e hármasság céljával a társadalmi rend fenntartását is szolgálhatták. Ez utóbbi pedig a 16–17. századi Angliában alapvető törekvésnek számított. Ezt bizonyíthatja a nőkkel szembeni általános ellenérzések megjelenése is a korabeli diskurzusokban.⁷¹

Ahogyan arra már a tanulmány bevezetőjében is utaltam, a legsúlyosabb bűn, amit egy nő a férjgyilkosság mellett elkövethetett, a gyerekgyilkosság volt. Párhuzamosan a gyerekgyilkosság egyre szigorodó szankcionálásával, a 16–17. század fordulójától egyre nagyobb számban kiadott balladákban is gyakran reflektáltak gyerekgyilkossági esetekre, kihangsúlyozva e tettek természetellenes, véres, könyörtelen és kegyetlen mivoltát.⁷² A gyerekgyilkos nők kivétel nélkül szélsőséges és negatív megítélés alá estek a balladákban, még akkor is, ha tettüket rajtuk kívül álló körülmények, például a szegénység vagy egy bántalmazó férj motiválták. Ez utóbbit példázza Jane Lawson esete, aki erőszakos férje elől menekült a halálba két gyermekével együtt: a ballada szövege implikálja, hogy a nő tettét az anyai szeretet és a védelem szándéka motiválták. Erre utal a „*she laid them into sleep*” kifejezés, amely az anyai gondoskodás (itt inverz) megnyilvánulásaként értelmezhető.⁷³ A gyerekgyilkosságok egyik leggyakoribb motivációja a korszakban a szegénység volt; ez különösen a nemesi családok esetében lehetett lényeges, ugyanis egy törvénytelen terhesség ronthatta a család hírnevét és a (házassági) kapcsolatok építésének további lehetőségét. Az eltitkolt terhességeket pedig, ahogyan azt korábban láthattuk, a korabeli felfogásban a gyilkosság előzményeként értelmezték.⁷⁴

⁷¹ A korszak legismertebb nőellenes írása John Knox skót reformátor *The First Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women* (1558) című munkája, amelyben a női uralkodók ellen érvel. További példákért lásd: Brenner 2009: 165–175.

⁷² Martin 2008: 155.

⁷³ “Long after that she did not live/Nor her poor Children dear/Two of them then she caught/As several neighbours tell;/These babes destruction then she wrought/With her own in a Well.” (*The Unnatural Mother: Being a true Relation of one Jane Lawson, once living at East-Barnet, in Middlesex; who Quarrelling with her Husband, urged him to strike her, and thereupon the same night, being the first of Sept. 1680. Drowned her self and two poor Babes in a Well. The Tune is, There was a Rich Merchant Man.* Printed for F. Coles, T. Vere, J. Wright, I. Clarke, W. Thackeray, / and T. Passinger. London, 1680.)

⁷⁴ Lewis 2016. n. p.

A szégyen és a titkolózás alkotják a gerincét egy 1672-es balladának, amely egy herceg lányának történetét meséli el, aki egy erdőben hozta a világra két gyermekét, majd egy késsel szíven szúrta és eltemette őket.⁷⁵ Mindkét tett – a titkolózás és a gyilkosság – a közösségi normák áthágását jelentette. A herceg lánya két olyan szabálynak – a házasság és az anyaság szabályainak – is ellentmondott, amelyekkel átlépte a hagyományos női szerepkörök határait,⁷⁶ ezzel veszélyeztetve a társadalmi rend stabilitását.

A kegyetlen anyákhoz kapcsolódóan fontos még megemlíteni a népmesékből ma is jól ismert, a balladákban is népszerű típust, a gonosz mostoha alakját is. A *Lady Isabellás Tragedy* címmel a 18. század végéig többször kiadott ballada története,⁷⁷ amely akár a ma is ismert Hófehérke-történet egy variánsa is lehet, egy mostohaanya kegyetlenségének következményeit dolgozza fel. A balladában a gonosz mostoha utasítja arra a főszakácsot, hogy gyilkolja meg Lady Isabellát az apja távollétében, és bár a szolgálófiú, a történet későbbi hőse megpróbált a segítségére sietni – szintén egy ismert irodalmi motívum (*damsel in distress*) – a főszakács meggyilkolja a lányt és belesüti az aznak este az apának felszolgálándó pitébe.⁷⁸ A

⁷⁵ “And there she had two pretty Babes born,/Gentle Hearts, etc./She took her filliting off her head,/Come bend, etc./And there she ty’d them hand and leg,/Gentle Hearts, etc./She had a Penknife long and sharp,/Come bend, etc./And there she stuck them to the heart,/Gentle hearts, etc./She dug a Grave, it was long and deep,/Come bend, etc./And there she laid them into sleep” (*The Duke’s Daughter’s Cruelty: / or, the / Wonderful Apparition of two Infants whom she Murther’d / and Buried in a Forrest, for to hide her Shame*. Printed for J. Deacon, at the Sign of the Angel in Guiltspur-street. London, 1671–1702(?).)

⁷⁶ Bár csak részben kötődik a háztartás és a család szférájához, fontos megemlíteni egy, a 17. századi balladákban gyakran szerepeltetett motívumot: a gyilkos bábákat. Mivel a bábák az élet és halál kérdései szempontjából fontos hatalmat tartottak a kezükben, gyakran tekintették őket gyanúsoknak – ezt bizonyítja az elítélt bábák magas aránya is a boszorkányperekben is. Az ő „természetellenességük” (*unnaturalness, monstrosity*) a balladák értelmezései szerint a beléjük vetett bizalom megsértéséből eredt; ez elsősorban a gyermekek és nők számára nyújtott nem megfelelő ellátást vagy a velük szemben elkövetett kegyetlenségeket jelenthette. A hanyagság és kegyetlenség képei tükröződnek az 1684 és 1700 között megjelent három balladában, amelyek három nézőpontból mutatják be ugyanazt, a *Midwife of Poplar’s* címmel elterjedt történetet. A balladákban a bába, a bába cselédje és egy külső szemlélő meséli el, hogy miként gyilkolt meg csecsemőket a bába és hogyan kínozta gyerekeket a cselédjével együtt a háza pincéjében. A háromféle nézőpont különféle, egymást kiegészítő olvasatokat tesz lehetővé, és a balladák szövegeinek többféle célja és használata (elrettentés, nevelés, szórakoztatás) is kiolvasható a három szöveg összevetéséből. Lásd: *The Midwife of Poplar’s Sorrowful Confession and Lamentation*. Printed for J. Bissel, at the Bible and Harp in West-Smith-Field. London, 1693; *The Bloody Minded Midwife*. Printed for J. Bissel, at the Bible and Harp in West-Smith-Field. London, 1684–1700(?); *The Midwife’s Maid’s Lamentation*. London, Printed and Sold by L. Moore. London, 1693.

⁷⁷ Lady Isabella történetének létezik egy lehetséges korábbi forrása: Henry Chettle és Thomas Dekker drámája, amelyet *The Stepmother’s Cruelty* címmel mutattak be 1559-ben. Bár a dráma szövege elveszett, a történet alapvonalai rekonstruálhatóak Philip Henslowe naplója alapján. (Wiggins 2014: 146.)

⁷⁸ “O then bespake the Scullen-boy,/with a loud voice so high,/If that you will your daughter see,/my Lod cut up that Pye./Wherein her flesh is minced small/and parched with the fire/All caused by her Step-Mother,/who did her death desire.” (*The Lady Isabellas Tragedy; or, The Step-Mothers Cruelty*. Printed for P. Brooksby at the Golden-Ball in Pye-Corner. London, 1692–1696(?).)

ballada szintén népmesei módon végződik: a mostohaanya és a főszakács elnyerik méltó büntetésüket és mindkettőjüket kivégzik, míg a szolgálófiú megkapja méltó jutalmát és megörökli Lady Isabella apjának uradalmát. A történet példamutató jellege és népszerűsége egészen a 18. század végéig, rávilágíthat arra, hogy a felforgató és a normalitás határait átlépő nők tettei, amelyek elsősorban a család elleni bűncselekményekben manifesztálódtak, nem számítottak tolerált cselekednek a kora újkori Angliában.

Összegzésként elmondható, hogy bár a két vizsgált műfajban eltérő megvilágításba helyeződtek a nők, bizonyos elemek rekonstruálhatóak azokból a sztereotípiákból, amelyek a korabeli nőkép részét képezhették. E szövegek pedig sokkal inkább árulkodnak a „normális világ” értékrendjének bizonyos elemeiről, mintsem egy valós alvilág képét mutatják be. A szövegekben lecsapódtak a félelmek, amelyek egyrészt a 16–17. századi Angliát meghatározó válságok sorozatához, a csavargáshoz, a kolduláshoz, a megváltozó szegénységképhez, illetve a tekintély elleni lázadáshoz kapcsolódtak. Ez egészült ki a korabeli Anglia általános nőellenességével, amely a patriarchális világ társadalmi rendjének felforgatásától való félelmet erősítette fel. E kérdések pedig, ahogyan a fent idézett példák is alátámaszthatják, utat találtak a korszak irodalmába.

FORRÁSOK

- Awdeley, John 1869 [1561]: *The Fraternite of Vacabondes*. Early English Text Society, London.
- Dalton, Michael 1655: *The Countrey Justice, Containing the Practice of the Justices of the Peace Out of their Sessions*. The Company of Stationers, London.
- Dekker, Thomas 1885 [1608]: The Belman of London. In: *The Non-Dramatic Works of Thomas Dekker*. Vol. III. Printed by Hasel, Watson, & Viney, London.
- Greene, Robert 1592: *The Second and Last Part of Conny-Catching*. Online edition: (<http://extra.shu.ac.uk/emls/iemls/resour/mirrors/rbear/greene4.html> – Letöltés: 2016. 07. 14.)
- Harman, Thomas 1814 [1566]: *A Caveat or Warning for Common Cursetors, Vulgarly Called Vagabonds*. Reprinted by T. Bensley, London.
- Lambarde, William 1588: *Eirenarcha, or of the office of the Iustices of Peace, in foure bookes*. Printed by Ralph Newbery, London.
- N. N. 1616: *Anne Wallens Lamentation For the Murthering of her husband John Wallen a Turner in Cow-lane neere Smith-field; done by his owne wife, on satterday the 22 of*

- June. 1616. who was burnt in Smithfieldd the first of July following. To the tune of Fortune my foe.* Printed for Henry Gosson, London.
- N. N. 1684–1700(?): *The Bloody Minded Midwife.* Printed for J. Bissel, at the Bible and Harp in West-Smith-Field, London.
- N. N. 1671–1702(?): *The Duke's Daughter's Cruelty: / OR, THE / Wonderful Apparition of two Infants whom she Murther'd / and Buried in a Forrest, for to hide her Shame.* Printed for J. Deacon, at the Sign of the Angel in Guiltspur-street, London.
- N. N. 1693: *The Midwife's Maid's Lamentation.* Printed and Sold by L. Moore. London.
- N. N. 1693: *The Midwife of Poplar's Sorrowful Confession and Lamentation.* Printed for J. Bissel, at the Bible and Harp in West-Smith-Field, London.
- N. N. 1680: *The Unnatural Mother: Being a true Relation of one Jane Lawson, once living at East-Barnet, in Middlesex; who Quarreling with her Husband, urged him to strike her, and thereupon the same night, being the first of Sept. 1680. Drowned her self and two poor Babes in a Well. The Tune is, There was a Rich Merchant Man.* Printed for F. Coles, T. Vere, J. Wright, I. Clarke, W. Thackeray, / and T. Passinger, London.
- N. N. 1628: *The unnaturall Wife: Or, The lamentable Murther, of one goodman Davis, Locke-Smith in Tutle-streete, who was stabbed to death by his Wife, on the 29. of June, 1628. For which fact, She was Araigned, Condemned, and Adjudged, to be Burnt to Death in Smithfield, the 12. July 1628. To the tune of Bragandary.* Printed for M. T. Widdow, London.
- The Statutes of the Realm, Vol. 4., Part 2.* London, 1819.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Archer, Ian W. 2002: *The Pursuit of Stability. Social Relations in Elizabethan London.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Bahtyin, Mikhail 1982: François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Beier, A. L. 1974: Vagrants and the Social Order in Elizabethan England. *Past & Present* (64). 7. 3–29.
- Beier, A. L. 1978: Social Problems in Elizabethan England. *Journal of Interdisciplinary History* (29.) 2. 203–221.
- Beier, A. L. 2008: A New Serfdom. Labour Laws, Vagrancy Statutes and Labour Discipline in England, 1350–1800. In: Beier, A. L. – Ocobock, Paul (Eds.): *Cast Out: Vagrancy and Homelessness in Global and Historical Perspective.* Athens, Ohio University Press, 35–63.
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Budapest.
- Burke, Peter 2005: Perceiving a Counter-Culture. In: Burke, Peter. *The Historical Anthropology of Early Modern Italy.* Cambridge University Press, Cambridge. 63–78.

- Brenner, Alletta 2009: "The Good and the Bad of that Sexe": Monstrosity and Womanhood in Early Modern England. *Intersections* (10.) 2. 161–175.
- Capp, Bernard 2003: *When Gossips Meet: Women, Family, and Neighbourhood in Early Modern England*. Oxford University Press, Oxford.
- Castan, Nicole 1993: Criminals. In: Davis, Natalie Zemon – Farge, Arlette (Eds.): *A History of Women in the West, Volume III: Renaissance and the Enlightenment Paradoxes*. Belknap Press, London, 475–488.
- Clark, Sandra 2004: *Women and Crime in the Street Literature of Early Modern England*. Palgrave MacMillan, London.
- Cressy, David 1980: *Literacy and the Social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csörsz Rumen István 2016: *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: közköltészeti hatások a magyar irodalomban, 1700–1800*. Universitas, Budapest.
- Davis, Natalie Zemon 2001: A nők felülkerekedése. In: Davis, Natalie Zemon: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Balassi Kiadó, Budapest. 117–138.
- Foucault, Michel 2004: *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Atlantisz, Budapest.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Gondolat, Budapest.
- Jones, Karen 2006: *Gender and Petty Crime in Late Medieval England. The Local Courts in Kent, 1450–1560*. Boydell Press, London.
- Kaeuper, Richard W. 1988: *War, Justice and Public Order: England and France in the Later Middle Ages*. Clarendon Press, London.
- Küllös Imola 2004: *Közköltészet és népköltészet: a XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzse- és motívumtörténeti vizsgálata*. L'Harmattan, Budapest.
- Lewis, Margaret Brannan 2016: *Infanticide and Abortion in Early Modern Germany*. Routledge, London.
- Martin, Randall 2008: *Women, Murder and Equity in Early Modern England*. Routledge, London.
- McMullan, John L. 1982: Criminal Organization in Sixteenth- and Seventeenth-Century London. *Social Problems* (29.) 3. 311–323.
- Muchembled, Robert 2003: *A History of the Devil: From the Middle Ages to the Present*. Polity Press, Cambridge.
- Nolde, Dorothea 2008: The Language of Violence: Symbolic Body Parts in Marital Conflicts in Early Modern France. In: Body-Gendrot, Sophie – Spierenburg, Pieter (Eds.): *Violence in Europe: Historical and Contemporary Perspectives*. Springer, Dordrecht/ New York, 141–159.
- Porter, Roy 1994: *London: A Social History*. Hamish Hamilton, London.
- Rexroth, Frank 2007: *Deviance and Power in Late Medieval London*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Sharpe, J. A. 1985: Last Dying Speeches: Religion, Ideology and Public Execution in Seventeenth-Century England. *Past & Present*. (107.) 1. 144–167.
- Sharpe, J. A. 1987: *Early Modern England: A Social History, 1550–1760*. Routledge, London.
- Spierenburg, Pieter 1997: How violent were women? Court cases in Amsterdam, 1650–1810. *Crime, histoire & Sociétés*. (1.) 1. 9–28.
- Sullivan, Garrett – Woodbridge, Linda 1999: Popular Culture in Print. In: Kinney, Arthur F. (Ed.): *The Cambridge Companion to English Literature, 1500–1600*. Cambridge University Press, Cambridge, 265–286.
- Vaderna Gábor 2014: A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 3. reciti, Budapest. 13–49.
- Walker, Garthine 2003a: Just stories: telling tales of infant death in early modern England. In: Mikesell, Margaret – Seeff, Adele (Eds.): *Culture and Change: Attending to Early Modern Women*. Associated University Presses, London, 98–115.
- Walker, Garthine 2003b: *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Wiggins, Martin 2014: *British Drama, 1533–1642: A Catalogue, Volume 4: 1598–1602*. Oxford University Press, Oxford.
- Williams, Sarah F. 2014: Witches, Lamenting Women, and Cautionary Tales: Tracing “The Ladies Fall” in Early Modern English Broadside Balladry and Popular Song. In: Dunn, Leslie C. – Larson, Katherine L. (Eds.): *Gender and Song in Early Modern England*. Ashgate, London, 31–46.

Steinmacher Kornélia

A boszorkányság 19. századi irodalmi tükre

**A bűnbakképzés és normaszegés határpontjai Arany János Vörös Rébék,
Mikszáth Kálmán *Galandáné asszonyom* és Cholnoky Viktor *Polixéna
kisasszony pöre* című műveiben**

A 19. században a kultúra és közélet művelőinek, képviselőinek tudományos munkáiban és művészeti alkotásaiban egyre nagyobb teret kapott a népi hiedelemvilág. A fokozott érdeklődés, a megközelítés módoszatai és a neki tulajdonított eszmei érték növekedése mögött elsősorban ideológiai okok álltak. Ezt a törekvést nagyban motiválták a kultúra alakítói, a nacionalizmus eszméjének térnyerése, és ennek nyomán a historizmus irányzatának elterjedése¹ a különböző művészeti és tudományos ágakban, valamint az a közélet aktív szereplői között általánosan elterjedt és elfogadott herderi gondolat, mely szerint egy nemzet akkor éli virágkorát, ha emlékezetében elevenen élnek eredetmítoszai, azok a nemzetek pedig, melyeknek az eredetmítoszai homályba burkolóznak, elvesztek, őket a pusztulás fenyegeti.

Erre reflektálva a népi hiedelemtörténeteket a szépírók, az irodalmi élet különböző képviselői „mítosztöredékeként” interpretálták, s megpróbálják ebből az „örökségből” rekonstruálni a magyar mitológiát, mely a nemzeti narratíva szolgálatába állítható. Ahogy Szajbély Mihály fogalmaz: „A nemzeti narratíva médiumát [...] a nemzeti rituálék, eredetmítoszok, a tiszta és romlatlan népről szóló elképzelések alkotják, de körébe tartozik a nemzeti történelem és irodalom, általában a történeti tárgyú tudományok, a művészet, a népi kultúra. E források egész gyűjteményét kínálják az olyan történeteknek, képeknek, tájaknak, történeti eseményeknek, amelyek narráció(k)ba rendezve a közös múlt tapasztalatait, diadalait és katasztrófáit idézhetik az utódok emlékezetébe, erősítve így az eredetközösség és a közös tradíciókban megtestesülő kontinuitás tudatát.”² A századközépen így került a figyelem előterébe a boszorkányság hiedelemköre is, több népszerű szerző is felhasználta a hiedelmet a műveiben, gyakran csak egy anekdota, egy karakter erejéig, de olykor a szövegek központi témájává is válhatott. Már nem pusztán elítélendő babonaként vagy kollektív történelmi traumaként szerepeltették, hanem jóval összetettebb, árnyaltabb képet alakítottak ki vele kapcsolatban.

¹ Sinkó 2000: 103–115.

² Szajbély 2005: 76–77.

A 19. században keletkezett, népi hiedelmekre koncentrázó szépirodalmi művekben előtérbe került a hiedelmeknek az egyéni sorsokban, a kisközösségekben betöltött összetett, ellentmondásos – egyaránt építő és pusztító – szerepe, és egyre inkább követendő mintaként tűnt fel egy sajátos, kettős szerzői pozíció is. E pozíció szerint a szerző adott esetben nem csak külső megfigyelőként, hanem akár a hiedelemközösség tagjaként is felléphetett, s alapvetően elhatárolódott a hiedelem minősítésétől, valóságalapjának teljes elutasításától is. Az alkotók felfedezték maguknak, hogy a hiedelem igazságtartalmától – ami tulajdonképpen gyakran hozzáférhetetlen – nem függ annak értéke, így annak közösségformáló erejére és traumakezelő funkciójára fókuszáltak. A hiedelmeket alapvetően a népi kultúra elemeként a nemzeti kulturális örökség részének tekintették, noha a hiedelmekhez való viszony kettősége is megmaradt.

Általánosan jellemző volt az is, hogy a szerzők nem csak feldolgozták és így műveikben, értekezéseikben továbbörökítették ezeket a népi hiedelmeket, hanem maguk jegyezték le, gyűjtötték össze a hiedelemtörténeteket is. Ebben az időben nem csak a történet- és irodalomtudomány egymástól való elhatárolódása zajlott, hanem a néprajztudománynak az utóbbiból való kiválása, kialakulása is folyamatban volt. Ezeket a sajátos viszonyokat, a konkrét szövegeken fellelhető „lecsapódásait” igyekszem elemzésem során figyelembe venni.

Ebben az időben a boszorkányvádaknak gyakorlatilag már nem voltak formális keretei. Mária Terézia (1740–1780) vonatkozó rendeletei óta a boszorkányok elleni önbíráskodások kapcsán jelentek meg bűnperek a hiedelmet illetően. Magyarországon Mária Terézia sorozatos rendeletei által egy boszorkányper megindítása ugyanis gyakorlatilag lehetetlenné vált. Mária Terézia rendeletei nem a boszorkányság hiedelmének abszurdításaira alapoztak, hanem a boszorkányüldözés hatékonyságát vonták kétségbe. Azaz, azt kérdőjelezték meg, hogy egy per keretei között mindezt ténylegesen rá is lehetne bizonyítani valakire, hogy halálra lehet-e ítélni érte. 1756-tól a királynő elrendelte, hogy a boszorkányperek kapcsán hozott halál- és tortúraítéletek esetében nem lehet végrehajtani az ítéletet, fel kell terjeszteni azt a Helytartótanácsnak. 1758-tól a megvádolt személyeket Bécsbe kellett szállítani. 1768-tól csak akkor lehetett pert indítani, ha kézzelfogható bizonyítékok voltak a vádlottal szemben, például olyan bűncselekménynek számító esetekben, ahol a képzet mellé társultak bizonyítható tények, mint például az abortusz levezetése vagy bűnrészesség mérgezéses eseteknél. Ezek a tettek azonban szinte kivétel nélkül már nem boszorkányperként artikulálódtak.³

A 18. századi katolikus egyház tagjai nagyon különbözően gondolkodtak a démonológiával kapcsolatos kérdésekről, egy egységes állásfoglalás az egyházi hierarchia különböző szintjein sem alakult ki, de a boszorkányüldözés kapcsán

³ Kulcsár 1960: 131.

legfelsőbb egyházi körökből Mária Terézia jóváhagyást kapott az ügyben.⁴ Az egyház és az állam tevékenysége, valamint a magyarországi boszorkányvadás hagyománya közti viszony igen bonyolult volt, amit a jelenségnek a népi kultúrából eredő, az inkvizícióhoz képest jóval korábbi gyökerei, a társadalmi gyakorlat sajátosságai, valamint az ezzel kölcsönhatásba lépő egyházi démonológia tanai alapoztak meg. A boszorkányságnak mint rontásmagyarázó, konfliktusfeloldó gyakorlatnak a hagyományaira hatással volt a démonológiai szakirodalom a korábbi évszázadokban, ugyanakkor a népi gyakorlatot nem meghatározza, inkább csak színesebbé és intenzívebbé teszi az egyházi elmélet. A boszorkányüldözés gyakorlatában a néprajztudósok kutatásai alapján az tűnik ki, hogy a vádak többsége „alulról” érkezett, helyi traumák, érdekellentétek és személyes bosszúvágy álltak mögöttük, mindennek fényében pedig érthető, hogy egy felsőbb rendeletet az egyház jóváhagyásával egyetemben sem lehetett a gyakorlatban rövid időn belül érvényre juttatni, inkább csak törvényen kívül helyezni.⁵

A továbbiakban Arany János *Vörös Rébék*,⁶ Mikszáth Kálmán *Galandáné asszonyom*⁷ és Cholnoky Viktor *Polixéna kisasszony pöre*⁸ című műveiben vizsgálom meg a boszorkányhiedelmek nyomaiból kiindulva a bűnbakképzés és a normaszegés határpontjait. Arany balladájában egy megcsalt férj elkeseredésében megöli a helyi kerítőnőt majd a felesége szeretőjét is és betyárnak áll. Elkapják és felakasztják. A kerítőnő egyben boszorkány hírében áll: a ballada szerint képes varjújá válni, halála után pedig varjak testét megszállni. Dani sorsa az ő átkának beteljesüléseként értelmeződik.

Mikszáth novellájában egy különös jelenet szemtanúja lesz egy egész család Luca éjszakáján. Másnap a falusiak úgy értelmezik a látottakat, hogy a temetőben a fiatal lányt megtámadó kutyák valójában az alakváltó Galandáné asszonyomat büntető, rosszul elhalt lelkek kísértetei, akiknek öngyilkossága mögött az asszony rontása, kísértő praktikái állhatnak.

Cholnoky történetében Polixéna kisasszonyt a környékbeli szőlőkben keletkezett károkért tartják felelősnek, ezt azonban senki nem tudja rábizonyítani. A szőlőhegy és a boszorkányság hiedelmekben fellelhető szoros kapcsolatára támaszkodik itt a szerző. A boszorkányperekből jellemzően a szőlőhegyeken való működést, az ott tartott sabbatokat érintő adatokat ismerhetünk, emellett pedig jellemző gyakorlat volt, még Mária Terézia rendeleteinek idején is, hogy különböző törvényeket hozott egy-egy városi tanács azzal kapcsolatban, hogy a boszorkányság gyanújával vádolt személyek nem lehetnek szőlőtulajdonosok, nem

⁴ Bárh 2014: 85–107

⁵ Pakó 2014: 155–170; D. Szakács 2014: 239–262.

⁶ Arany 1951 [1878].

⁷ Mikszáth 1968 [1879].

⁸ Cholnoky 1980 [1910].

tartózkodhatnak szőlőhegyen, amit nyilván a mások tulajdonát érinthető, rontás általi kár lehetőségétől való félelmek vezéreltek.⁹ Itt is ez a közösségi kíváncsi, ám a törvényhozói gyakorlattól újabb száz évre vagyunk: hasonló okokból azonban a novellában is a hegyközségből akarják kiszorítani, minden jogától megfosztani a károkozással vádolt Polixéna kisasszonyt. Egy alkalommal, mikor informális keretek közt épp újra perlekedik az egyik helyi fiskálissal, beleszap a villám és elevenen ég el. A szemtanú szerint égő testéből rovarok sokasága rajzik ki, ezzel pedig létrejön a filoxéra.

A történetekben tehát a hagyományos és eleven boszorkányhiedelemek irodalmi tükrével találkozhatunk, melyek kiegészülnek olyan boszorkányokra vonatkozatható elemekkel, amelyek az adott korszak normáiból, viselkedésmintáiból erednek, és így újat vagy mást tudnak hozni. Tett és magatartásmód, viselkedésforma forr itt össze a túlvilági képzetekkel. Egy asszonyhoz az adott közösségben betöltött szerepéből, életviteléből eredően társíthatta a hiedelmet a környezete, a közösség, amelyben élt. Felelőtlen viselkedéséből eredően könnyen válhatott valaki az egész közösséget ért csapások felelőssévé.

A boszorkányság „olyan ideológiaként határozható meg, amelyik az emberiséget sújtó csapásokat magyarázza, illetve olyan intézménynek tekinthető, amelyik a társadalmi ellentéteket szabályozza. A boszorkányságban való meggyőződés abból az előfeltételből indul ki, hogy a csapásokat az adott társadalmi kereteken belüli ellenségek idézik elő. Ezekről feltételezhető, hogy természetfeletti képességekkel rendelkeznek, és nem csak az embereknek, hanem gazdaságaiknak is károkat okozhatnak.”¹⁰

A boszorkány hiedelemalakjának tehát egyik alapvető funkciója, hogy a boszorkánysággal megvádolt személy betöltse a bűnbak szerepét: személyére mindig áthárítható legyen a felelősség, s általa mindig megmagyarázható legyen egy tragédia. A hiedelmek, illetve az újabb és újabb esetek egymást egészítik ki, erősítik meg. Mindegyik történetre igaz az, hogy az adott esemény mögötti, feltételezett rontó boszorkány alakját olyan asszonnyal azonosítják, akihez már számos más gyanús esetet is köt a közvélemény. Ugyanakkor az is igaz, hogy az aktuális eseten keresztül a régebben történet is más értelmet nyerhetnek: előfordulhat, hogy a jelenbeli események fényében válnak a régiek is gyanússá.

„Ő volt az, ki addig főzte
Pörge Dani bocskorát,
Míg elvette a Sinkóék
Cifra lányát, a Terát.
De most bezzeg bánja már,

⁹ Égető 2001: 227–232.

¹⁰ Lengyel 2013: 138.

*Váltig hajtja: kár volt, kár!
Hess, madár!*¹¹

Dani bocskorának megfőzése kapcsán nyitott kérdés marad, hogy az elhangzottak egy kollektív „tudást”, vagy Pörge Dani gondolatait visszhangozzák-e. Ahogy az is, hogy ez a bocskorfőzés már egyike volt az előzetes feltételezéseknek, a szóbeszédnek, ami miatt Rebi néni kerítónőként tartják számon, vagy utólag, az új viszony elősegítésének fényében értelmeződik így a régi szerep, vagyis: Dani, aki már úgy érzi, rosszul választott, az egykori érzéseit is a szerelmi megkötéssel, a bocskorfőzés rítusával magyarázza.

A három szöveg kapcsán nagyon jól megmutatkozik, hogyan társítja a népi gondolkodás a közösség normái szerinti helytelen viselkedésmódot és a pejoratív falubeli szerepkört a természetfeletti ártó tevékenységgel. Arany János Rebi néniét a környéken hírhedt kerítónőként tartják számon, és bár közkedvelt közvetítő, mégsem sikerül elég diszkrétnek és észrevétlenné maradnia. Nagyon is evilági módszerekkel segíti elő Pörge Dani felesége és a kasznár közötti viszony létrejöttét.

Kerítónői mivoltában ért a szerelmi viszonyok legkülönbözőbb manipulálási lehetőségeihez is: a szerelmi varázslás ugyan egy olyan gyakorlati tudás, amely nem csak a boszorkányok kiváltsága, ugyanakkor egy kapcsolat megromlásakor a szerelmi elhidegülést vagy az egykori heves érzelmek alatt hozott rossz döntéseket jellegzetesen és lehetőség szerint a boszorkányok bűbájának és rontásának tulajdonították.¹² Amikor a kasznár és a feleség viszonyára fény derül, Dani számára egyértelmű lesz, hogy Rebi néni keze benne van a dologban. Előzetes híre és annak ténye, hogy zavaróan gyakori vendég az otthonukban, a gyanút meggyőződéssé formálja és megerősíti a Rebi néni alakjához kötött boszorkányosság gondolatát, a jelenleg kialakult helyzetben játszott szerepének gyanúját is.

*„Pörge Dani most őbenne
Ha elbotlik se köszön,
S ha ott kapja, kibuktatja
Orrával a küszöbön.
Pedig titkon oda jár,
Szép asszonynak mondja: kár!
Hess, madár!*

*Cifra asszony színes szóra
Tetteti, hogy mit se hajt:*

¹¹ Arany 1951 [1878]: 366.

¹² Kiss 1998: 98–120.

„Kend meg köztünk ne csináljon
Háborodást, házi bajt,
Nem vagyok én csapodár.”
Rebi néni mondja: kár!
Hess, madár!

Másson is jön, hoz fehér pénzt,
Piros kendőt s egyebet:
„Nesze, lyányom! e mézes bor
Erősítse a szived:
Szépnek úgy nem tenni kár!”
– „Hadd jöjjön hát a kasznár.”
Hess, madár!”¹³

Mikszáth *Galandáné asszonyom* című novellájában a múltbeli események nyerneket értelmet a jelen különös esete által. Palyus bűnbeesése elsősorban nem kézzelfogható: állítása, hogy eladta a lelkét az ördögnek, a mulatság és az elmeállapotát érintő szánakozás tárgyává teszi, csak utólagos tettével ébreszt gyanút, ad súlyt szavainak.

„– Már aláírtam a kontraktust az ördögnek – liheg, és a fogai vacogtak.
– Bolondokat beszél kend, Palyus – szóltam én közbe. – Már hogy írta volna kend alá, mikor írni sem tud?
– Kezem keresztvonását adtam a véremmel – mondá keserűen, s felgyűrve durva ingeujját, egy kis léket mutatott a bal karján, melyen akkor is domborodott egy sötétpiros vércsöpp. – Innen buggyantotta a vért a sátán.
– Aztán mit írtál alá? – kérde apám nevetve.
– Eladtam magamat egy rámás csizmáért meg egy piros selyem viganóért, amit a Galandáné számára hoz az ördög a putnoki vásárról. Csak egyetlen esztendőre engedtem.
Mélyen emlékembe vésődött e jelenet, melyre vissza nem tértünk többé, mert mindenki elfelejtette a háznál, csupán én vigyáztam az öreg Palyust, ki napról napra komorabb lett, vasárnaponként pontosan eljárt a templomba s napközben is sokszor láttam valamely asztag mögé vonulva, levett kalappal imádkozni.
Szegény Palyus! Hiába volt az imádság, nem lett semmi foganatja! Esztendő fordulóján, egy viharos reggel, mikor fölébredtünk, ott himbálta a szél a kamraajtón, mert ott akasztotta föl magát a felső pántra: nagy bagariabőr

¹³ Arany 1951 [1878]: 366–367.

csizmáinak izmos két sarka össze-összeütődött, mintha a bokázót csinálná a szegény Palyus.

Most aztán egyszerre mindenki visszaemlékezett az ördöggel kötött kontraktusára, amit oly becsülettudóan beváltott. Visszaidéztek minden szavát, amit akkor mondott, különösen a Galandánéra való megjegyzését.”

Még napjainkban is élő képzet, hogy az öngyilkosság ördögi kísértés eredménye. A néphit úgy tartja, hogy az öngyilkosokat az ördög kísértette meg, vette rá arra, hogy önkezükkkel vessenek véget életüknek, cserébe egy rövid, evilági sikeres és befolyásos életért. Ez a nézet azonban csak az öngyilkossal és öngyilkossággal tanúsított elvi magatartást tükrözi. Elvi magatartást, „mert mihelyt az öngyilkos személye ismertté válik, a bűn oka, körülményei és az elkövető emberi múltja azonnal megosztják és differenciálják a közösségi megítélést.” Palyus halála előtti fordulata a valláshoz való viszonyában – a mély vallásosság és az intenzív vallásgyakorlat – arra ad indokot, hogy a közösség kételkedni kezdjen, enyhítő körülményeket keressen. Palyus vallomásából pedig kitűnik, hogy az ördöggel kötött szövetség nem kizárólagosan a saját javát szolgálta.

Arany balladájához hasonlóan a természetfeletti eseményekhez itt is a testiséghez köthető normaszegés társul, minthogy ez az asszony vénkisasszonyként egy agglagényre mosott, s ő kísértette ki a temetőárokba is. Ez a falusi viszonylatokban szeretői viszonyt jelölt, azaz kívülről így ítélték, ítélték meg. Valakire mosni vagy főzni, úgy, hogy mindkét fél egyedülálló, íratlan normaszegésnek számított. Bár Galandáné a novella tanúsága szerint öregasszony, ez a normaszegés is felidéződik és hozzákapcsolódik a történethez, ami egy lesz azon bizonyítékok közül, amelyek értelmében Galandáné felelős Palyus tettéért. Ezt a kissé abszurd erotikus jelentést erősíti az is, hogy a vásárról ajándékot hozni és adni a hagyományos paraszti kultúrában a romantikus érzelmek kifejezésének konvencionális gyakorlata volt. Itt azonban a vásári ajándék ördögi közbenjárással érkezik a magyarázat szerint, amiben már nincs semmi elfogadott.

Palyus öngyilkossága ad hitelt korábbi természetfeletti élményének, melynek ismeretlen okokból a hiedelmekben nagyon is hívő közeg nem akart jelentőséget tulajdonítani. Ekkor azonban már másként látják a helyzetet, és körülményekből kifolyólag rögtön külső felelőst keresnek. A hirtelen tragédiát igazolni és értelmezni kell, és hamarosan olyasmi történik, amivel nem csak ez az egy tragédia, hanem a hozzá hasonlóak is értelmet nyerhetnek: pontosabban az adott eset aktualizálása egyetlen felelőst „fedhet” fel.

Galandáné esetére is igaz az a kettőség, ami Vörös Rébék kapcsán felmerült: a konkrét esetnek megvannak az előzményei, Galandánénak megvan a híre, de az adott esemény által korábbi hasonló esetek is „értelmet nyernek.” A támadó

kutyák, a rosszul elhalt nyughatatlan lelkek haláluk módját kollektívan a boszorkány praktikáinak köszönhetik, s azon a napon, amelyen visszatérhetnek az élők birodalmába, megbüntetik, megbosszulják az őket ért sérelmeket. Ebben az értelmezésben pedig az élők is elégtételt nyernek, hiszen nem csak Palyus bűne, hanem minden olyan hozzá hasonló halált halt ember bűne is enyhébb megítélés alá esik, akik itt éltek, s akiknek a rokonai, leszármazottjai a falu közösségének tagjai. Így a népi logikában a természetfeletti magyarázat a bűnösből áldozatot kreál.

„A morális rossz oldaláról egy felelős elkövető bűnössé nyilvánítása egy homályos és titokzatos hátérről leválasztja a bűnösség tapasztalatának világosabb sávját. A bűnösség tapasztalatának mélyén pedig ott rejlik az érzés, hogy felsőbb erők kerítették hatalmukba, s a mítosz ezeket könnyen démonizálja. A mítosz ezáltal pusztán azt az érzést fejezi ki, hogy a rossz történeteinek részesei vagyunk, amely eleve adott minden ember számára. A rosszat cselekvés kellős közepette a passzivitás e különös tapasztalatának az a legfeltűnőbb következménye, hogy az ember bűnösként áldozatnak érzi magát.”¹⁴

Ez a típusú „traumakezelés” azonban kétélű fegyverré válhat: míg a hiedelem felold egy belső konfliktust, egy külsőt generálhat, főként akkor, amikor már nincs relevanciája annak, hogy a boszorkányok törvényes keretek közt elítélhetőek legyenek. Ez csökkenti, szabályozza ugyan az ebből eredő kínzásokat, halálokat, de nem szünteti meg a jelenséggel kapcsolatos, tettelegességig fajuló konfliktusokat. A tiltó rendelettel, a jogszabállyal nem lehet egyik pillanatról a másikra felszámolni többszáz éves szokásokat és nem lehet rögtön változtatni a mentalitáson. Ennek fényében a boszorkányperek beszüntetésével párhuzamosan növekedett a boszorkánynak gondolt személyek elleni önbíráskodók perbe fogása. Egy ilyen perirat anyagát fedezte fel magának nem sokkal a ballada megírása előtt Arany János is Nagyszalontán, ahol az egykori Vörös Rébékhez köthető szóbeszéd még elevenen élt a köztudatban is.

Béres András Arany János *„Vörös Rébék”-je és nagyszalontai Veres Rebeka boszorkánysága* című értekezésében levéltári kutatások alapján felfedi a valószínűsíthető azonosságot Nagyszalonta Veres Rebekája és Vörös Rébék között. A református felekezeti, gyenge fizikumú, középkorú asszony valóban boszorkány hírében állott,¹⁵ s történetének különös mozzanatai ekkor még elevenen éltek Arany idejében az emberek emlékezetében. A ballada egyes elemei összefüggésbe hozhatóak a valós személyiséggel a fennmaradt 1809-es és 1812-es periratok alapján. A perekből kiderül, hogy Veres Rebeka boszorkányságát szexuális szabadosságával kapcsolatos képzetek alapozták meg. Ugyanakkor a vallomásokból az is kitűnik, hogy inkább feltételezhető az asszony kapcsán bizonyos elmezavar, idegrendszeri probléma, ami

¹⁴ Ricoeur 1999: 96.

¹⁵ Béres 1971: 731–732.

miatt képtelen volt érzékelni a testi kontaktusra vonatkozó szabályokat is, s az ezzel kapcsolatos normák áthágása egyaránt bevonzotta az erkölcsösség megkérdőjelezhetőségét és a rontás aktusának érintkezés útján történő gyanúját is.¹⁶

A pszichés zavar valójában összeköthető a boszorkányság vádjával, a hiedelemmel vádolt személyek egy részére a 18. században kezdtek el bűnöző helyett betegként tekinteni.¹⁷ Annak a jelenségnek a részeként, hogy a pszichés zavarral rendelkező személyeket ekkor kezdték el „megkülönböztetni” a bűnözőktől.¹⁸ Az említett perek a boszorkányt bántalmazó személy ellen folytatott eljárások, nem pedig boszorkányperek. A vádlott abban a hitben, hogy Vörös Rebeka szemmel veréssel és érintéssel a megvádolt személyek egyikének feleségét megrontotta, az asszonyt elhurcolta és megkínozta.¹⁹

„N. Szalontai Lakos Veres Rebekát, Székely János Feleségét tsak ugyan N. Szalontai Lakos, Nemes Gali István, szép szín alatt magához tsalván midőn hozzá ment, ekképpen szólott néki: No mitsoda disznó teremtette boszorkánya, kurvája, meg rontottad a' feleségemet, ki tekerted a' nyakát, gyógyítsd meg, mert ha nem gyógyítod meg-öllek, itt eszi meg a' kutya a' véredet, – ezután N Gali István maga lévén a' szobába, lántzot tett a' Veres Rébék derekára, s lakatot vetvén reá, ki vitte a' Siket kamarába, s' ott fel-huzta a' lántznál fogva a' gerendába, de az Istenre kérvén N. Gali Istvánt Veress Rébék, le botosította a' gerendából annyira, hogy ülhetett. Az után meg-fogadta N. Gali István Füsüs Nagy Jánost, hogy Veress Rébéköt kötözze meg, – meg is kötözte F. Nagy János kötéllal a' nyakát, a' két karját, keze fejét, és a' két lábát, 's öszve kötvén gombolyagba fel huzta a' gerendába, mellyet N. Gali István kívülről a' kults jukán nézett. – Füsüs N. János pedig pusztá kézzel meg pofozván Veress Rébéköt, ki ment a' kamrából N. Gali Istvánhoz, 's vele borozván, a' borozás közbe bé bé szaladt a' kamrába, s egy kötéllal jól meg, megverte, 's vallatta, mondván: Péntek van, valylál mitsoda disznóteremtette kurvája, boszorkánya, meg mondtam, hogy a' kezembe akadsz – meg-gyógyítsd Galinét mert külömben itt eszi meg a' kutya a' véredet – ekkor Veres Rébék mondta F. Nagy Jánosnak, hogy mivel semmi gonoszságot nem tud, Galinét meg nem gyógyíthatja, 's a' Lelke esméretibe ne is turkálódjon, – melyre ismét így szóllott F. Nagy János: Megöllek, nem nyugszom míg ki nem végezlek az éjjel a világból, 's a' Veress Rébék jobb füléből egy késsel ki-vett a Veress Rébék kínzása alatt.”²⁰

¹⁶ Béres 1971: 434.

¹⁷ Tóth G. 2014 :63–83.

¹⁸ Foucault 2004.

¹⁹ Béres 1971: 732.

²⁰ Béres 1971: 732.

Magyarországon a 16–18. században a következőképpen zajlott egy boszorkányvád, melynek folyamán együttműködött a falusi közösség, a helyi törvényszék és az egyház: a megvádolt személyek jelentős része már eleve boszorkány hírében állott és az adott közösség, vagy annak egy tagja, csoportja aztán különböző esetekben konfrontálódott a személlyel, amikor pedig kár vagy tragédia érte, a helyi „boszorkányt” tette meg felelőssé, a korábbi konfliktust pedig az őt ért szerencsétlenség okaként értelmezte. Ha a történetek nem tűntek visszafordíthatatlannak, akkor az érintett személyek általában felkeresték az általuk bűnösnek feltételezett nőt, és megkérték, vagy megfenyegették, hogy „vegye le” róluk a neki tulajdonított rontást. Attól függetlenül, hogy a vádló fél valóban hitt-e az általa vádolt személy boszorkányságában, a rontás vádja lehetett ürügy is: a népi gyakorlat egyaránt működött traumakezelő „ritusként”, valamint a helyi érdekellentétek rendezésé-
ként. Ha a feleknek nem sikerült egymás között megoldani a konfliktusokat, akkor a hivatalos hatósághoz fordultak. Megkezdődött a nyomozás, azaz a vád tanúkat, erkölcsi és tárgyi bizonyítékokat keresett. A tanúk a vallomástételek során nem csak az adott ügy kapcsán vallottak, hanem más, az asszony boszorkányságához kapcsolható eseteit, konfliktusait is felidéztek, olyasmiről is beszámoltak, amit nem maguk tapasztaltak meg, hanem hallottak valakitől. A vádlottat az egyház és az állam képviselői utasítására kínvallatásnak vetették alá, aki többnyire a testi fenyegetés hatására mindent megvallott. Vallomása a közösség szóbeszéde és az egyházi démonikus képzetekről való tudása alapján artikulálódott. A pereket az állam helyi intézményei vezették le, az egyházi képviselők mint „szakértők” működtek együtt. A boszorkányságot mint eretnokség egy formáját, az egyházi képviselő hitelesíthették, így valamelyest befolyásolhatták a perek kimenetelét. A hivatalos vád képviselői a per folyamán megbizonyosodtak a rontás tényéről. Igyekeztek a rontást helyrehozni a saját erőik által – például a megszentelés, az ördögűzés gyakorlatával. Végül ítéletet hoztak a boszorkány felett, mely megszegyenítéstől a börtönön át a máglyahalálig különböző lehetett.²¹ Ehhez képest Mikszáth történetében – a vonatkozó részt hosszabban, kisebb kihagyásokkal idézem – a következőt olvassuk, mintegy a boszorkányüldözés jelenségének paródiájaként:

„Minthogy mi is erősítettük a tényállást, a magisztrátus nyomban bizottsággá alakult, hogy a helyszínén konstatálják az esetet.”²²

„A végzetes hely tele ruhafoszlánnyal. Egy darab kék gyolcs: ez a kendő, – egy piros selyemdarab: ez a viganó (talán éppen az, melyért Palyus

²¹ Tóth G. 1999: 121–157.

²² Mikszáth 1968 [1879]: 139.

a kontraktust kötötte az ördöggel), imitt-amott egy-egy foszlány durvább házi vászonból: ez bizonyosan az ingváll.²³

„Mialatt a főtisztelendő úr megjött a füstölővel s beszentelé a kívánt helyet és tárgyakat, azalatt odagyültek a felső vég összes öregasszonyai s azok csakhamar megállapították a tépett ingváll gallérján lévő hímzésről, hogy az senki másé, mint – dicsértessék a Jézus Krisztus – a Galandáné asszonyomé.

– Meg kell égetni! Nyársra kell húzni a megátalkodott, vén boszorkányt!
– kiálták mindenfelől, csupán én ráztam a fejemet, ki színről színre láttam, mintha e percben is szemem előtt volna, hogy az egy gyönyörű fiatal leány volt, akit a múlt éjjel a kutyák szétszaggattak.

– Nem ég az meg a tűzön sem! – hallatszottak a palóc asszonyok feleselgetései.

– Majd meglássuk, hé! – mondja az öregbíró uram. – Ha Szegeden meg bírták őket égetni, hát én is csak bírom... vagy micsoda?

S mellére ütve, nagy kevélységgel indult meg a menet élén, egyenesen a Galandáné szurtos viskója felé.²⁴

„A konyhába léptünk. Ott a tűzhelyen hatalmas fazekakban mindenféle koktumok rotyogtak, pokolbeli büzt árasztva. Befogott orral, lassan, lábujjhegyen léptünk a szobaajtóhoz, főtisztelendő uram meghúzta az ajtómadzagot s a nyíláson át beereszté előbb a szent füstöt s csak azután bátorkodtunk be.²⁵

„– Hogy van kigyelmed, édes nénémasszony? – kérde az öregbíró tiszteltes gyöngédséggel, mert bizony senki sem evett bolondgombát, hogy egy vén boszorkányt magára haragítson.

– Bizony rosszul vagyok, édes fiam. Tele vagyok sebbel, harapással. Nézzétek a testemet!

S ezzel feltakarta a dunyha csücskét, látni hagyva mellén a sebet s aszott lábain az ebharapások nyomait. Kidudorodó csontok kék mezőben, – mint valami heraldikus mondaná.

– Hihihí! – röhögött föl, fogainak hajdani lakóhelyét mutatva – egy kis dolgom volt az éjjel.

S vöröses szemeivel nagyokat sandított a tanácsbeliek felé, úgyhogy azoknak összevacogtak a fogaik.

– Már bizonyos, ő a boszorkány! – sűgá felém Buga Istók uram.

²³ Mikszáth 1968 [1879]: 140.

²⁴ Mikszáth 1968 [1879]: 141.

²⁵ Uo.

– Nem ő!... Dehogy ő – feleltem halkan vissza. – Amellett maradok, hogy a boszorkány egy szép leány volt. Színről színre láttam.

Csontos, bepólyázott kezét Galandáné kihúzta a dunyha alól s megfeytetett vele:

– Ej, ej! hát azt hiszi, hogy a vén Galandáné nem tud szép lenni, ha akarja? Ej, ej, vigyázzon, hogy valahogy a vén Galandánéval ne találkozzék, mikor a legszebb női arcot látja maga előtt...

Öregbíró uram megdőfte törvénybíró uramat, törvénybíró uram megdőfte a kisbíró uramat, kisbíró uram pedig megdőfte tisztelendő uramat s szép rendben, szó nélkül, csöndesen kisompolyogtunk a szobából.²⁶

A Mikszáth által rekonstruált jelenetet több szempontból is érdemes hosszabban idézni, hiszen itt egyaránt tetten érhető, hogy miként működik egy hiedelem, hogy hogyan képződik a vád, egy adott közösség tagjainak milyen szerepe lehet a folyamatban, s hogy miként kerül csírájában elfojtásra az önbíráskodás. Ahogy az is érzékelhető, hogy a másik élménye hogyan válik saját élménnyé, hogy az egyéni tapasztalat miként lesz kollektív tudássá, a szóbeszéd és a pletyka tényszerű állításá. A szöveg érdekes abból a szempontból is, hogy hogyan rétegződnek egymásra a boszorkányság képzetének „hagyományai”. A démonológia, a népi hiedelmekből eredő pletykák és a népmesék miként lépnek kölcsönhatásba. Mikszáth szövegében egy sajátos, mégis jellemző reakció is megörökítődik a vádlott részéről: ő ugyanis ráerősít a gyanúra, a vádakra, ám ezáltal megerősíti a közösségben betöltött helyét, úgy, hogy fokozza a félelmet a többiekben, akik a továbbiakban a jelenlegi tapasztalat fényében valószínűleg nem mernek majd együttesen fellépni ellene.

A folyamatnak mintegy kifordított ábrázolásában megmutatkozik a magyarországi boszorkányperek kapcsán az egyház már említett sajátos funkciója, szerepe is. Magyarországon az egyháznak inkább „csak” egyfajta szakértői-asszisztáló háttérszerep jut – tanú, ördögűző, szentelő, a szakirodalom ismerője és citálója, ebben az esetben ez ironikusan van megjelenítve az ismétlés poétikai eszközével. A szentelt füstölőt újra és újra meghimbáló pap látszólag passzív, monoton szerepe mulatságossá válik. Ugyanakkor a szövegvilágban érvényesülő rend, a hit keretei között mégis neki van a legnagyobb hatalma: a gonosz elleni védekezési mechanizmusban hívó emberek az ő tevékenységéből merítenek erőt, s érzik magukat biztonságban. Magyarországon a boszorkányperek nem az inkvizíció keretei között zajlottak le, hanem megyei szintű hivatali szervek vizsgálták ki az ügyeket és hoztak ítéletet.

A boszorkányper gondolata, a boszorkányégetés tehát kollektíven felmerül a falubeli önjelölt nyomozók körében is, de a Mikszáth-szövegben „elmarad a tragédia”. A falusiak nem elég heves vérmérsékletűek ahhoz, hogy Danihoz hasonlóan

²⁶ Mikszáth 1968 [1879]: 141–142.

jóvátehetetlen bünt kövessenek el. A múltbeli tragédia felidéződik ugyan az idézett szövegben a szegedi boszorkányper²⁷ felemlítésével, amely mintegy követendő példa lenne, de a tettelegesség elmarad. Galandáné állapota és megjegyzései rá is erősítenek a gyanúra, a gesztusai és a modora kivetnivalót hagynak maguk után. A gyanú megerősödése azonban nem a cselekvési szándékot, hanem a félelmet mélyíti el, ugyanakkor, szemben Arany balladájával, az esemény végkifejlete nem válik ahhoz hasonlóan tragikussá

A boszorkány elleni per kudarcát élük meg Cholnoky Viktor novelláinak hősei is. Cholnoky Viktor szövegének középpontjában egy speciális gazdasági károkat okozó boszorkány története áll, ahol az előzmények a boszorkányos természet megtapasztalásán alapszanak. Polixéna kisasszony súlyosan megsérti a hegyközségek törvényeit, tetteire azonban nincsenek kézzelfogható bizonyítékok. A neki tulajdonított cselekedetek épp a mágikus képzetek elhallgatásával vihetők el a perig; boszorkányságért nem lehetne őt elítélni, a tulajdonjog megsértésért, birtokháborításért vagy rongálásért azonban igen. Az elbeszélő szerint azonban a perek azért hiábavalóak, mert Polixéna kisasszony különös módon mindig megvezeti az aktuális hivatalos döntéshozókat.

„Polixéna kisasszony csapása volt az egész vidéknek, ahol lakott. Tűrhetetlen és összeférhetetlen volt a természete. Egyszer a szomszédja szőlejtől két katasztrális holdat levágatott éjjel a cselédjeivel bosszúból, egyszer meg a Havranekék nagy gyümölcsösében tette, szintén éjjeli orvossággal, tönkre az egész termést. Soha azonban rábizonyítani nem lehetett semmit. Pörölték, tagadott; a bíró előtt addig sírt, addig kiabált, addig pörgette a nyelvét, amíg mindenből kimosta magát. Egyszer azonban – megint éjjel – kigyulladt a szomszédja háza, és porrá égett. Arácson is, Csopakon is, Paloznokon is mindenki azt beszélte, hogy ez is a Polixéna kisasszony bosszúja, s addig beszéltek, amíg a kárvallott embert feleszelték, hogy jöjjön be az én principálisomhoz, és azzal varrassa a büntetőpört a vénkisasszony nyakába.”²⁸

A környékbeliek, akikben Polixéna nyilvános viselkedése, arroganciája tovább növeli a gyanút, minden új eset kapcsán igyekeznek rátalálni arra, aki végre sikerre vihet egy pert a vénkisasszony ellen, és úgy tűnik célegyenesbe is érnek, amikor bekövetkezik a különleges eset. A novella története szerint, amikor Polixéna átkot mond az ellene hivatalosan fellépőkre, belecsap egy villám. Ezt lehet a véletlen művének, de lehet istenítéletnek is nevezni. A boszorkány büntetése, a rajta

²⁷ Kristóf 2002: 12.

²⁸ Cholnoky 1980 [1910]: 64.

végrehajtandó ítélet hiába a múlté, itt a természeti jelenség kapcsán újra megcsik a jelenben, amiért senkit nem lehet felelősségre vonni. Hiszen a villámcsapástól Polixéna elevenen ég el. Halálában pedig megmutatkozik igazi arca.

*„Legtovább maradt velem a látás. De nem jóindulatból! Hanem azért, hogy a legszörnyűbb képet mutassa! A beözönlő lángtengerben Polixéna kisasszonyt láttam elégni. Láttam, hogyan kap lángra a lüszterruhája, láttam, hogy a teste is meggyullad, és ezer apró és ragyogó sziporkával égve, örvénylő szikraoszlop gyanánt emelkedik az égnek. És a kezdő ájulás delíriumában azt is láttam, hogy minden egyes kis szikraszeme rút, soklábú bogárrá változik át, s hogy ez az irtózatosságot bogárraj a vihar tombolása közben sercegeve, éhesen, jókedvűen kanyarog ki azon az ablakon, amelyet a mennykő, az Isten e legszörnyűbb csapása nyitott ki neki...
Az utolsó gondolatom valami ilyenforma volt:
– Nini, a mennykő százmillió részre oszlik! Aztán elájultam.”²⁹*

Polixéna kisasszony olyan alakváltáson megy itt keresztül, amelyben egyértelműen a másik világhoz tartozás, a boszorkány lét fejeződik ki. A boszorkányoknak alapvetően vannak árulkodó testi jegyei, melyek jellemzően, de nem kizárólagosan az átmeneti időszakokban mutatkoznak meg. Ezek a „teljes vagy részleges állatalak, hiányos emberalak, tüzes alak, az alakváltoztatás, láthatatlanság, vagy a láthatatlanná válás képessége, gyorsaság, repülés képessége, valamint a fordítottság jegyei”.³⁰

A néphit megkülönbözteti a földi létben érvényesülő tér- és időviszonyokat a természetfeletti lények világához tartozóaktól. Az előbbihez a mérhető, a megtapasztalható, a rendet és a rendezettséget köti, míg a másikhoz a káoszt, az ismeretlent, a veszélyest. A két világ közötti határhoz, az e világban megnyilvánuló természetfeletti keretéhez kötődik az átmenetiség fogalma. A másvilág bizonyos lényei ekkor és itt válnak láthatóvá, öltönek alakot, mutatják meg „igazi arcukat.”

Az alakváltás, az elváltozás mögött annak a gondolata áll, hogy a belső természet megmutatkozik a külső megjelenésen. A bogárrajjá alakulás azonban nemcsak a lelepleződést, nemcsak a titkolni való természetet jelenti, amelynek kitudódása a boszorkány életébe is kerülhet, hanem a büntetés lehetőségét is. Az pedig, hogy nem csak egy jegy, jel jelenti a változást, hanem állattá változik a boszorkány, képességet jelöl a hiedelemalakon belül is. Nem képes erre mindegyik, csak az úgynevezett striga.³¹ A strigák gyakorta állatalakban vesznek elégtételt azoktól, akiktől sérelmet szenvedtek el.

²⁹ Cholnoky 1980 [1910]: 68–69.

³⁰ Pócs 2002: 10–11.

³¹ Pócs 1997: 53–56.

„A filoxéra az a pusztító vihar, az az irtó jégeső, az a mindent felgyújtó villám, ami a Polixéna kisasszony testéből szakadt szerte százmillió darab apró, égő és égető bogárrá. És ami elpusztította a Balaton vidékét, és nyomorékká, koldussá tett mindnyájunkat. Az a nagy harag, ami nem az égből jön alá a földre igazságot tenni, hanem magából a földből mászik elő, és elhallgattatja a gyökereknek, a levélnek, a fürtöknek a beszédét. Amit az én princípálisomnál jobban senki sem értett meg, és ami, ahogy elnémult, elnémította örökre Hárshegyi Dénest is...”³²

Hasonló kettőség van Arany János Vörös Rébékjének striga-természetében is. Az alakváltás gondolata véglegesíti Rebi néni bűnét, büntetését, kiteljesíti bűnbak szerepkörét, és átkának beteljesülését.

„Asszony, ördög! vidd apádnak
Haza ezt a gyermeket
Ne! a varjut (hol a puskám?)
Útra meglövöm neked.”
Varju azt se mondja: kár!
El sem is rebbenti már:
„Hess, madár!”

Híre terjed a helységben:
„Tudjátok, mi az eset?
Pörge Dani egy varjút lőtt
S Rebi néni leesett!”
Rebi lelke nem von' kár:
De, mint varju, visszajár
Hess, madár!”³³

„Vörös Rébék általment a
Keskeny pallón: most repül;
Egy varjúból a másikba
Száll a lelke, vég ne'kül
S kinek ő azt mondja: kár!
Nagy baj éri és nagy kár.
Hess, madár!”³⁴

³² Cholnoky 1980 [1910]:70.

³³ Arany 1951 [1878]: 368.

³⁴ Arany 1951 [1878]: 368.

Az alakváltó boszorkány nem csak átváltozásra képes: halála után is meg tudja szállni egy-egy állat testét, vagy fel tudja venni egy, még élő boszorkánytársa alakját, és emberből állattá, halottból élővé lehet.³⁵ Vörös Rébék „szabadon költözhet egyik létformából a másikba”.³⁶ A versben bekövetkező átváltozás kapcsán nem azt a kérdést kell feltennünk, hogy ez valóban megtörténik, vagy csak egy metafora. A metafora kérdése itt elveszti a relevanciáját, mert a néprajzi megközelítés, értelmezés attól függetlenül is helytálló lehet, hogy a szöveget értelmező befogadó szerint a szövegvilág belső valóságán belül megtörténik-e az átváltozás. Sőt, épp úgy válik hasonlónvá a néprajztudós néphithez való viszonyához, kérdésfeltevéseihez a szerzői kísérlet, hogy a történetben ez a kérdés tulajdonképpen eldöntetlen marad. Hiszen Arany és Cholnoky a striga képzetnek a népi gondolkodásra, az egyéni és közösségi sorsra gyakorolt hatására koncentrálnak, ahogy Mikszáth is a sajátos alakváltás, a megszépülés és megfiatalodás kapcsán. Azaz, a ballada és a novellák a hiedelem működésének és funkciójának lenyomatai, annak a kivetülései, hogy az érintettek életükben megesett tragédiákat ők maguk és a közösség a képzzel magyarázzák.

A szörnyeteg természet ugyanakkor a transzfiguráció esetében nem zárja ki a szép külsőt sem: a visszataszító csúf külső és a földöntúli szépség is egyaránt jellemzője lehet a boszorkány éjjeli alakjának, ami feltételezhetően a tündérhiedelmekkel való kölcsönhatás, a tündérképzetek elfunkciótlannodása révén jelenik meg a hiedelemszövegekben. „Igazi” boszorkány akkor lesz a tündérből, amikor a szép külsejű alakváltozata az emberboszorkány mágikus alakváltoztatási képességének lesz bizonyítéka.³⁷

„Valóban pokoli zűrzavar hangzott kívülről, kutyavonítás, embersikoly, jajveszékélés s mennydörgésszerű roppanások.

Kitekintettünk az ablakon. A hold kísértetiesen világította meg a temetőt. A hóval borított sírdombok, mint legelésző bárányok, fehéredtek; csak kriptánk magas oszlopa piroslott.

Távolabb, a temető legszélén, hol a Palyus sírja volt, egy csodaszép leány állt, lebontott, fekete hajjal, csillogó, fényes szemekkel, s egy csomó óriási szelindek tépte, marta.

Márványhomloka, melyen valami démoni sötétség ült, sebből vértett, karjairól az ing letépve egészen, s délceg testéről is cafrangokban lógott a ruha. A piros vér vékony vízszugár alakjában bugyogott föl melléből.

³⁵ Pócs 1997: 43–68.

³⁶ Eisemann 1991: 16.

³⁷ Pócs 1986: 213.

A vért piciny tenyereivel fogta föl, s a pokolbeli szelindekeknek szemközti fecskendezte, amitől azok üvöltve, fájdalmasan vonítva ugrottak szét, hogy csakhamar új dühvel ismét visszaforduljanak.

*S mintha ezalatt sírok nyílnának a temetőben, kutya, kutya után támadt a fehér rögökből.*³⁸

Az átmeneti idő rendszerében tehát felfüggesztődik az idő múlása: az emberi világ szabályai nem érvényesülnek, így itt bármi megtörténhet, ami egyébként nem lehetséges. Így merülhet fel a közösség vezetőiben, hogy a temetőben látott fiatal, gyönyörű leány valójában az öreg, boszorkánynak tartott Galandáné, s hogy az őt megtámadó kutyák, valójában kutyaalakot öltő kísértetek. A kísértetkutyák támadásában sámánisztikus hiedelmek túlvilági harcai tükröződnek vissza, melyekre szintén jellemző az alakváltás. A népi tudatban, a néphitben maga a halál is misztikus, végső átalakulásként, átváltozásként van jelen, melynek „látható” formája a különleges jegyeket magukon viselő visszajáró holtak. A kutyaalakban való megjelenés egészen „speciális” szenvedéstípusra utal: a néphit úgy tartja, hogy úgynevezett Werwolf-démonná válhatnak a keresztleletlenek és a „rosszul meghaltak”, az öngyilkosok, akik felülírták az isteni akaratot.³⁹ Ez igazolhatja továbbá azt a gondolatot, hogy a kutyák csoportjában hasonló halált halt lelkeket gondolhatnak a helyiek.

Ami ezt a három szöveget még speciálisabb módon összeköti, az az, hogy ugyanarra az asszonyi korosztályra összpontosítanak: az idős asszonyokra vonatkoztathatóak, amelyekben kivételes és a korban gyakorlatilag egyedi lehetőségünk nyílik rá látni arra, hogy akkoriban miként gondolkodtak ennek a női korosztálynak a helyes viselkedési normáiról. A közéleti szerzők körében zajló korabeli, a nőiséggel, a nőemancipációval, az írók létjogosultságával kapcsolatos többszintű és többretegű élénk vitákban, értekezésekben ez a női életszakasz háttérben maradt. Az öregedésről, vagy az öregedés el nem fogadásáról a helytelen viselkedés kapcsán még ismerünk korabeli reflexiókat, de magáról az állapotról már nemigen. A boszorkányság hiedelmének irodalmi lenyomatai kapcsán azonban közvetetten bár, mégis elég markánsan megmutatkoznak előítéletek és sztereotípiák, és körvonalazódnak látszik, hogy melyek voltak azok az íratlan szabályok, amelyek az idős nők életét, megítélését és tisztességét behatárolták, meghatározták.

³⁸ Mikszáth: 1968 [1879]: 139.

³⁹ Pócs 1986: 198.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arany János 1951: Vörös Rébék. In: Arany János: *Kisebb költemények* (Arany János Összes Művei 1.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 366–368.
- Balázs Lajos 2008: „Az öngyilkos az ördög cimborája.” In: Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallászetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest. 181–189.
- Bárth Dániel 2014: Demonológia és katolikus felvilágosodás a 18. századi Magyarországon. In: Kis-Halás Judit – Tóth G. Péter (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*, Balassi Kiadó, Budapest. 85–107.
- Béres András 1971: Arany János „Vörös Rébék”-je és a nagyszalontai Veres Rebeka boszorkánysága. *Irodalomtörténeti Közlemények* (75.) 731–735.
- Cholnoky Viktor 1980: Polixéna kisasszony pöre. In: Cholnoky Viktor: *Trivulzió szeme: Válogatás Cholnoky Viktor novelláiból*. (Magyar Hírmondó), Magvető, Budapest. 59–70.
- D. Szakács Anita 2014: Egy kis közösség belső konfliktusai. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*, Balassi Kiadó, Budapest. 239–262.
- Égető Melinda 2001: Boszorkányszombat a szőlőhegyen: A szőlőhegy elkülönítettségének tükröződése a népi mentalitásban. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.). L' Harmattan, Budapest. 227–247.
- Eisemann György 1991: Az Arany-balladák tragikumához. In: Eisemann György: *Keresztutak és labirintusok: Elemzések a XIX. és XX. századi művekről*. Tankönyv Kiadó, Budapest. 7–36.
- Foucault, Michel 2004: *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Atlantisz, Budapest.
- Kiss András 1998: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Kriterion, Budapest.
- Kristóf Ildikó 2002: Léleklátó asszony köröztetik: Csizmadia Kata praktikái Szegeden, Egerben és egyebütt a XVIII. században. In: Csonka-Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András (szerk.): *MIR-SUSNÉ-XUM: Tanulmányok Hoppál Mihály tiszteletére*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 12–17.
- Kulcsár Zsuzsa 1960: *Inkvizíció és boszorkánypercek*. Kossuth, Budapest.
- Lengyel Tünde 2013: Keresd a nőt!: A nők mint bűnbakok a középkorban és a koraiújkorban. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbakok minden időben: Bűnbak a magyar és az egyetemes történelemben*. Kronosz, Pécs-Budapest. 135–148.
- Mikszáth Kálmán 1968: Galandáné asszonyom. In: Mikszáth Kálmán: *A tóth atyafiak, A jó palócok* (Mikszáth Kálmán Összes művei 8.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 136–142.

- Pakó László 2014: Boszorkányvadás az anyagi érdek és a bosszúvágy szolgálatában. In: Kis-Halas Judit – Tóth G. Péter (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi Kiadó, Budapest. 155–170.
- Pócs Éva 1986: Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán. *Ethnographia* (97.) 2–4; 177–256.
- Pócs Éva 1997: Élők, holtak, látók és boszorkányok. Akadémiai Kiadó, Budapest. 43–68.
- Pócs Éva 2002: Tér és idő a néphitben In: Pócs Éva: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán: Válogatott tanulmányok: I.* L'Harmattan, Budapest. 9–39.
- Pósán László 2002: A nemiség és a testiség szemlélete a középkor és a reneszánsz idején. In: Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álmom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Argumentum, Budapest. 25–48.
- Ricoeur, Paul 1999: A rossz: Kihívás a filozófia és teológia számára. In: Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris, Budapest. 93–115.
- Sinkó Katalin 2000: Historizmus – antihistorizmus. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.) *TÖRTÉNELEM–KÉP. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest. 103–115.
- Szajbély Mihály 2005: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Universitas, Budapest.
- Tóth G. Péter 2014: A mágia dekriminalizációja és a babonaellenes küzdelem Magyarországon és Erdélyben, 1740–1848. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi, Budapest. 63–83.

Bálint Angelika

„A nyomornak nincs mit kockáztatnia”

A kriminalizáció logikája a szegénység 20. század eleji ábrázolásaiban

A 19. és 20. század fordulóján a társadalom peremhelyzetben élő tagjairól szociális riportok tudósítottak. Elemzésük lehetőséget teremt az általuk közvetített szegénység-fogalom, illetve az ehhez társított értékítélet vizsgálatára. A riportok tanulmányozása egyúttal arra is rávilágíthat, hogy a társadalmi problémákra érzékeny szerzők miképp tapasztalták meg a nagyvárosi szegénységet, hogyan reflektáltak e jelenségre, és milyen formában adták tovább az általuk megszerzett tudást közönségüknek.

A riporterek a szegénység fogalmát sok esetben a fenyegetettség érzetével, valamint a bűnözéssel kötötték össze. Jelen tanulmány tárgya ennek a képzettársításnak az elemzése: Tábori Kornél, Székely Vladimir, Balla Jenő és Antal Gézáné műveit alapul véve azt az érvrendszert vizsgálja, amelynek segítségével alátámasztották a nélkülözés és a deviancia összetartozását. Az elemzés alapja a riportokban kialakított szegénység-fogalom vizsgálata, mivel a meghatározáshoz elválaszthatatlanul kötődik a nélkülözők megítélése, bírálata is. Az érdekes és érdemtelen szegények megkülönböztetése, mely gyakorlat a kora újkor óta része a szegénységet övező diskurzusnak, a vizsgált korszakban is általános eljárás volt. A kategorizálás gyakorlata kapcsán felmerülő kérdés, hogy miképp viszonyult a nélkülözést a bűnözéssel egybemosó narratíva ehhez a különbségtételhez. A szövegek elemzése így rávilágíthat a kriminalizálás logikájára, illetve a sztereotípiák kialakulásának, rögzülésének módjára.

Tudósítások a szegénységről

A nagyváros társadalmi problémáiról tudósító riportokra Perényi Roland meghatározását alapul véve alkalmazom a szociális riport kifejezést.¹ Ezek a tudósítások legtöbbször terepmunkán alapultak, a szerzők személyes élményeiket, adatgyűjtéseik eredményeit könnyedén befogadható irodalmi formában, gyakran a szenzációkra kihegyezve osztották meg olvasóikkal.

Magyarországon az 1890-es évektől jelentek meg hasonló írások, közülük a legnépszerűbbek a Tábori–Székely szerzőpáros munkái voltak. Tábori Kornél a *Pesti Napló* bűnügyi tudósítójaként kezdte újságírói karrierjét. 1905-től szociofotókat készített

¹ A műfaj jellegzetességeiről, történetéről lásd: Perényi 2014.

több lap számára (*Vasárnapi Újság, Tolnai Világlapja, Az Érdekes Újság*).² Tábori a szegénységet valamennyi művében a kriminalitással kötötte össze. A bűnözők iránti érdeklődésének kialakulásához saját tapasztalatai is hozzájárultak. Fiatalkorára visszaemlékezve beszámolt első fővárosi útjáról, mely során a Gellért-hegy egyik barlangjában két hajléktalan kirabolta őt. A visszaemlékezés szerint mindez meghatározó élmény volt pályája szempontjából. A történetet ifjúkori emlékként írta le, melyben a rablók módszerein túl a Gellért-hegy átalakításáról is beszámolt. Leírása a múlt és jelen között éles ellentétre mutat rá, miszerint a veszélyes, csavargóknak, rablóknak otthont adó barlangok helyén kápolna épült. Tábori saját szerepét hangsúlyozta, visszaemlékezése szerint figyelemfelkeltő riportjai hatására kezdődött meg a terület rendezése. A történet végén egy börtönben tett látogatása során találkozik egykori támadójával, akinek szerepe saját múltjára visszatekintve felértékelődik: „Nem éreztem iránta semmiféle ellenséges ösztönt, se haragot, se bosszúvágyat. Már csak azért sem, mert némi akaratlan része volt abban, hogy kriminalista lettem.”³

Tábori Kornél és Székely Vladimir közösen készített riportjait a *Bűnös Budapest* ciklus kiadványaiban publikálták. Székely Vladimir 1896-tól a fővárosi rendőrség munkatársa, rendőrfogalmazó, 1918-ig a rendőrség sajtóirodájának vezetője volt.⁴ Köteteik fő témája a bűnesetek tipizálása, illetve Budapest ismeretlen, rejtélyes világának bemutatása. A sorozat első része *Bűnös Budapest* címen jelent meg, ezt követte a *Nyomorultak, gazemberek* című kötet.⁵ Ez utóbbi íráson keresztül tanulmányozható a szegények kriminalizálásának logikája, a gondolatmenet szerves része a nyomor mibenlétének és a szegények életmódjának ismertetése. A riportokban a szerzők rendőrségi razziaik, nyomozások során szerzett tapasztalataikból merítettek, élményeik forrásként szolgáltak a tipikus karakterek kialakítása során. Az elbeszélés módja irodalmi jellegű: a valóság írói képzelettel való kiegészítését példázza az anekdotikus hangvétel, a motivációkat elemző értekezések, illetve a történetekben szereplő párbeszéd, melyek funkciója a legtöbb esetben a szerzőpáros érvelésének igazolása. A kötetben szereplő történetek hitelességét a személyes tapasztalat hivatott biztosítani, az elbeszélés módja az olvasást, a befogadást segíti elő. Ezzel a kettősséggel indokolták a sajtóban megjelent kritikák a kötetek népszerűségét, illetve erre hivatkozva ajánlották a könyveket az olvasóik figyelmébe.⁶

² Albertini 2005: 129.

³ PIM Kt, V. 4741/227/1–35. I.

⁴ Buzinkay 2005.

⁵ Tábori–Székely 1908.

⁶ OSZK 160/88. A *Bűnös Budapest* és a *Nyomorultak, gazemberek* című kötetekről megjelent kritikákat Tábori Kornél gyűjtötte össze. A gyűjteményben az alábbi lapok írásai találhatóak: *A Hír, A Nap, A Polgár, Az Újság, Budapest, Budapesti Hírlap, Budapesti Napló, Egyetértés, Magyar Hírlap, Magyar Esti Lap, Friss Újság, Független Magyarország, Magyar Nemzet, Népszava, Pesti Napló, Pesti Hírlap, Új Hírek, Aradi Közlöny, Tolnai Világlapja, Csendőrségi Lapok, Új Idők, Közbiztonság, Arad és Vidéke, A Hír, Szegedi Napló, Aradi Közlöny, Függetlenség, Temesvári Hírlap.*

Szintén a budapesti szegénység bemutatásával foglalkozik Antal Gézáé *Túl a palotákon* című könyve. Ebben a kötetben a szerzőnő a pesti nyomortanyákról készített riportjait gyűjtötte össze. Antal Gézáé (1858–1925), születési nevén Opzoomer Adél Sofia Cornélia, hollandiai származású író volt.⁷ Férjét, Antal Gézát⁸ az utrechti egyetemen ismerte meg, majd követte Magyarországra. A szerzőnő eltérő nézőpontból közelített a szegényekhez, mint Tábori: „*Szeretem a szegényeket, mert a szegénység olyan nagyon szomorú.*”⁹

A kötet előszavában megfogalmazott gondolatok alapján a szegénység romantikus változatát tárta olvasói elé. Az emberbaráti megközelítés ellenére azonban Antal Gézáé mégis elismerte, hogy ez a világ ijesztő, tagjai zárkóztak – álruhát kellett öltenie ahhoz, hogy szóra bírja őket. A kezdeti szimpátiát a riportokban a megrökönyödés és az ítékezés hangja váltja fel. Tábori Kornélhoz és Székely Vladimírhez hasonlóan Antal Gézáé is saját élményeit foglalta riportokba, álruhában tett útjain végzett megfigyeléseit osztotta meg olvasóival. A szerzőnő azonban nem tipizálta a szegényeket. Könyve ehelyett élethelyzeteket mutat be, személyes történeteket mesél el.

Balla Jenő *Bűn és nyomor* című könyvében egy „*irgalmassági razziáról*”¹⁰ írt, a riport a rendőrség éjszakai rajtaütéseit követi nyomon. A tudósítás szerint a rendőrség ezen éjszakai akciójának célja a szegények helyzetének megsegítése volt. A nevezett razziák követésére ugyanis a társadalom befolyásos tagjait is felkérték (a szerző nem nevezte meg, hogy pontosan kikről is van szó), az ő figyelmüket kívánták a szegények és a jótékonykodás szükségessége felé fordítani. A riport elsősorban nem a potenciális jótékonykodók nézőpontját jeleníti meg, azonban néha egy-egy megjegyzés arra utal, hogy a nyomor és a polgári normák hiánya megrökönyödést váltott ki a jelenlevőkből. A gyermekek sorsát látva mindez együttérzéssel is párosult, a résztvevők elsősorban rajtuk próbáltak segíteni. A Balla Jenő által bemutatott út ezáltal mintegy keveréke volt a rendőri felügyelet gyakorlásának és a jótékonykodásának.

A szegénység képe a szociális riportokban

A szegénység fogalma

A szegény, mint kategória nem egyértelmű, többféleképpen definiálható fogalom. A különböző megközelítési módokat Spéder Zsolt *A szegénység változó arcai* című

⁷ Gulyás 2002: 787.

⁸ Antal Géza (1866–1934) teológus, református püspök.

⁹ Antal 1913: 3.

¹⁰ Balla 1909: 9.

munkájában ismerteti.¹¹ Az összehasonlító elemzés kiindulópontja, hogy bár a szegénység egyértelműen a társadalmi hierarchia legalsó szintjén elhelyezkedőkre vonatkozatható, a szegények és nem szegények közötti határvonal meghúzása ennek ellenére elkerülhetetlenül szubjektív döntés, nincs ugyanis objektív definíció. Spéder rámutat az értelmezések sokféleségére, melynek függvényében változik a szegények számának, arányának meghatározása is. Az egyes megközelítések a jövedelmi helyzetet, az életkörülmények számszerűsíthető adatait tekintik kiindulópontnak, minimumértékek megállapításával határozzák meg az elemi létszükséglet feltételeit. Fontos differenciáló tényező a munkához való viszony. A munkanélküliség alapvető törésvonalat képez, azonban ez a megközelítés sem oldja meg a definíciós problémát; a 19. században megjelenő új szegénység jellemzője, hogy nem a munka hiányából származik. Robert Castel a bérmunkáról szóló monográfiájában ezt a jelenséget a munka új társadalmi szervezetéből, a szabad munkából vezeti le, és az iparosodás következményének tekinti.¹² A szegény-nem szegény közötti különbség kimutatható a normák felől közelítve is, továbbá vizuális jegyek alapján is megragadható:

„Noha mind a jómódnak, mind a szegénységnek vannak egyértelmű, szemmel látható jelei – kertes családi ház, kiváló autó, márkás ruházat az egyik oldalról, hajléktalanság, hiányos öltözet, gondozatlan külső a másik oldalon-, a társadalom tagjainak jelentős hányada a két említett pólus közötti kontinuum jegeit mutatja.”¹³

Szegénységi küszöb kijelölésétől a fenti érvelésből kiindulva eltekintek, helyette a kor normáit elemzem a szociális riportokon keresztül. Az alábbiakban azt vizsgálom, miképp kísérelték meghatározni a riportok szerzői a szegények csoportját, illetve igyekszem rámutatni a környezetábrázolás szerepére deviáns szegények képeinek kialakításában.

Tábori Kornél és Székely Vladimír a munkavállalás felől közelített a kérdéshez, könyveik szereplői a „kétes existenciák”,¹⁴ akik nem rendelkeznek biztos állással, állandó keresettel, a polgári normák szerint tisztességtelen úton tesznek szert bevételre. A csoport megnevezésére sajátos fogalmat alkalmaztak: „A Csikágói ember ugyanaz a főváros társadalmában, ami a spekulációszülte és krachot szülő Csikágói házcsoport a főváros épületei közt.”¹⁵

¹¹ Lásd: Spéder 2002.

¹² Castel 1998: 97.

¹³ Spéder 2002: 51.

¹⁴ Tábori–Székely 1908: 5.

¹⁵ Tábori–Székely 1908: 5.

A Csikágó megnevezés eredetileg egy városrész, a Csömöri út (ma Thököly út), a Damjanich utca, az Aréna út (ma Dózsa György út) és a Rottenbiller utca által határolt terület, fogalmával a szegénység és a bűnözés asszociációja párosult.¹⁶ A szerzők a városrész nevét alkalmazták az általuk tanulmányozott csoportra. A megnevezés lakóhelytől független, kapcsolatot a „spekuláció” és a „krach” teremt a városrész és a „kétes existenciák” csoportja között. A szerzők a könyv fejezeteiben felvonultatott típusokat kifejezetten a nagyvároshoz kapcsolták, vidéken szerintük a társadalmi kontroll akadályozza ezek kialakulását, továbbá úgy gondolták, csak a fővárosban ölthet egyedül olyan méreteket a nyomor, hogy képes életre hívni az általuk megjelenített foglalkozásokat.

A kötetben bemutatott foglalkozástípusok veszélyes voltát indokolja, hogy munkaköri velejárójuk a csalás és a megtévesztés. Ezek közül jó néhány jogi megközelítés szempontjából is bűnözésként értelmezhető, mint például a prostitúció (amit a kötetben a homoszexualitás következményeként tárgyalnak a szerzők), a biztosítási csalás, az okirat-hamisítás, a hamiskártyázás és a zsarolás. Ide tartozik a koldusdoktor foglalkozása is, akihez testük megcsonkításának igényével fordulnak páciensei, a szánalomkeltő látvány fokozásától magasabb bevételt remélve, illetve maga a koldulás is. Ebbe a kategóriába sorolhatóak a „szénhullajtók,” akik a szenet szállító kocsiokról kampós végű bottal lopják le az árut, illetve a kutya-tolvajok, akik később a becsületes megtaláló szerepében tüntetik fel magukat pénzjutalom reményében. A felsoroltakon túlmenően „kétes existenciának” számít minden olyan munka, ami az emberek megtévesztésével jár: például az áru feltűnő dicséretével vevőket becsalogni a boltba vagy szép hölgyek társaságával alkoholfogyasztásra bírni az áldozatot (ehhez a tevékenységhez nem egy esetben prostitúció is társult). Más foglalkozások esetében kevésbé értelmezhető a kriminalizálás, ide tartoznak a gesztenyeárusok, a hókaparók, a magándetektívek, a kávéházakban a kabát-tolvajokra figyelő fizetett vendégek. Esetükben a bűnözői hajlam képze a nélkülözés kényszerítő erejével hozható összefüggésbe, mely kérdés részletes tárgyalására a későbbiekben még kitérek. Nem célom a szerzők típusait további kategóriákba sorolni, csupán a bűn és nyomor fogalmának időben is eltérő értelmezési lehetőségeire igyekeztem rávilágítani.

Antal Gézáné riportjaiban nem határolja körül a szegények csoportját, az általa használt szegénységfogalom a nélkülözők és a jómódúak szembeállításában értelmezhető:

*„A belső városban fényes bál zajlik, százezreket érő ékszereket hordanak
Budapest szép asszonyai; odakünn a barakkban két pint borért adja el
feleségét a Kacsintáné veje...”*

¹⁶ Lásd: Valló: 2013.

A milliomos lánya fényes esküvőjét tartja; a gyermekbírószágon pedig találkoznak anyák és leányaik. Anyák, akik még egyszer el akarják adni fejletlen leányukat, – leányok, akik már a maguk kezére akarnak keresni... Gazdagot temetnek; díszes méltósággal halad a pompes funébres felvirágzott kocsija; tompán kopog a lovak patkója a Maglódi-úton, viszi az éjszakában a furgon az ingyenhalottakat. Dúsgazdagok tengeri fürdőre indulnak kényeztetett gyermekeikkel; a proletárgyerek egy félkerekes-korcsolyával nyaral a Mária Terézia-téren... Automobilon robognak az Andrássy-úton; – az Angyalföld ifjúsága is kocsin utazott egyszer; mert jött a háziúr és butorszállító kocsin kilakoltatta az egész házat...

*Milyen más bánatok és más örömeik!*¹⁷

Az ellentétek hangsúlyozása a leírás részeként végigkíséri a szöveget. Az éles kontraszt alkalmazása a vizsgált korszakban általános formája volt a szegénység ábrázolásának, a nagyvárosi lét negatívumaira utaló „modern Babilon” megnevezés mellett jellemző szófordulat a „csillogó nagyváros sötét világa” kifejezés is. A szegények és gazdagok szembeállítását a riportokhoz hasonlóan a képi ábrázolások esetében szintén tetten érhető.¹⁸

Antal Gézáni előszavából érzékelhető a szegények és gazdagok életmódbeli eltéréseiből fakadó feszültség; az anyagi helyzet az erkölcsi felfogás eltorzulásával, a polgári normák elvesztésével párosul. A nyomor szétzilálja az emberi köteleket, ebben a környezetben teljesen máshogy működnek a társadalom intézményei, mint a bíraskodás, a család, a temetés vagy akár a gyász.

A kétfajta életmód szembeállítására utal a kötet címe is, a riportok szereplői „túl a palotákon” élnek, ez a kifejezés azonban korántsem a földrajzi elkülönülésre vagy távolságra utal. Az említett kontrasztos ábrázolás része a paloták tövében meghúzódó viskók motívuma.

A két ellentétes környezet fizikai közelségben történő bemutatásának eszköze a palotákat építő szlovák munkások motívuma. E szerint az impozáns házak építői a bércszárnyák zsúfolt lakásainak ágybérletében, kunyhókban, nyomortelepeken húzzák meg magukat – Antal Gézáni könyve külön fejezetben értekezik róluk.¹⁹ A szlovákok viszonylag nagy arányban képviseltették magukat a Budapestre érkező migránsok között: az 1870 előtt bevándorló népesség 20-25 százalékát tették ki.²⁰ Többségük az északi hegyvidéki megyékből érkezett (Árva, Liptó, Turóc, Hont, Szepes), elvándorlásuk hátterében a tőkés háziipar válságba kerülése állt. 1880 után a szlovákok fővárosba áramlásának intenzitása csökkent, egyidejűleg

¹⁷ Antal 1913: 4.

¹⁸ Albertini 1997: 15.

¹⁹ Antal 1913: 129–131.

²⁰ Faragó 2008: 54.

megnőtt az Amerikába irányuló kivándorlás.²¹ 1880-ban a szlovák anyanyelvűek aránya a főváros népességéhez viszonyítva 6,1% volt, a későbbiekben ez az arány folyamatosan csökkent; 1910-re már a felénél is kisebb volt. A fővárosban élő szlovákok 80%-a a proletariátushoz tartozott, ipari munkások, napszámosok és házi-cselédek voltak.²² Az 1880-as évektől jelent meg az a nézet, mely a hajléktalanságot a szlovák etnikummal azonosította, mindez összefüggésben állt a hajléktalanokhoz társított negatív előkép megerősítésével. A veszélyt jelentő emberek csoportját a társadalmon kívül élőknek tekintették. Ennek a logikának megfelelően nem tarthattak a nemzeti közösséghez sem, azaz nem voltak magyarok.²³ A marginalizálódott szlovákok helyzetét a fenti gondolatmenet a csoport valamennyi tagjára kivetítette. Az otthontalan, nyomortanyákon élő szlovákok képe hozzájárulhatott ahhoz a Gyáni Gábor által leírt folyamathoz, mely a századfordulóra a nacionalizmus megerősödéséhez, a nyelvi és kulturális sokszínűséggel szembeni ellenérzéshez vezetett: „A nacionalista érzelmek és diskurzusok 20. század eleji burjánzása abból a sokakban gyökeret vert, félelemérzettel vegyes aggodalomból táplálkozott, amelyet a szláv és zsidó »idegenek« irritáló jelenléte keltett bennük.”²⁴

Antal Gézáné riportjaiban a szegények és gazdagok világa között éles szakadék húzódik, a szegénység kívülálló, felületes szemlélők számára kiismerhetetlen. Ő maga álruhába öltözve vegyült el közöttük, hogy aztán felfedezéseivel tájékoztatást nyújtson a közönségnek, rávilágítva egyúttal a társadalmi problémák által okozott feszültségekre, a szegénységben rejlő veszélyekre is.

Balla Jenő könyvében szintén hangsúlyos e két világ szigorú elhatárolása. Krecsányi Kálmán detektívőnök a kötethez írt előszavában mutatott rá a társadalmi különbségek jellemformáló vonatkozására:

„Az emberiség társadalmi és szociális érdekeiért, jogaiért harcoló tudósok azt vitatják, hogy az emberek az egész föld kerekén mindig és mindenhol egyformák [...] A tudósok ezen teoriája azonban az életben, fájdalom, csak annyiban igaz, hogy az ember, mint az összemérés egyetlen példánya, egymáshoz külsőleg tényleg hasonlít, egyebekben azonban, amint az olvasó azt ezen füzetke szerzőjének az élet nyomorultjairól szerzett tapasztalatainak leírásából is látni fogja, óriási úr választja el egyik embert a másiktól és különösen a szegényt a gazdagtól.”²⁵

²¹ Katus 2010: 253–254.

²² Katus 2010: 273.

²³ Lénárt 2006: 137–147.

²⁴ Gyáni 2008: 68.

²⁵ Balla 1909: 3.

Krecsányi azonban nem fejtette ki, hogy ténylegesen miben is nyilvánul meg ez a különbség: a válasz Balla Jenő írásában, pontosabban a bemutatás módszerében keresendő. Balla speciális helyekre látogatott el: a főváros azon negyedeibe, ahol biztos lehetett abban, hogy szegényeket talál. Balla Jenő hivatkozott kötete tipikus példája a térbeli elhelyezkedést alapul vevő tájékoztatói gyakorlatnak, mely módszer kifejezetten a nagyvárosi életformához kötődik. Az urbanizáció folyamata a társadalmi és gazdasági átalakulás mellett radikálisan megváltoztatta a hétköznapi viselkedésformáit és a városi térben való tájékozódást is. A jelenséget a korábbi intézményes jelrendszer eltűnése indokolja, melynek hiányában a város lakóinak új információs rendszert kellett kialakítaniuk. Mindezek következtében a nagyvárosi életformának a térben való eligazodás elengedhetetlen feltételévé vált.²⁶ A metropoliszok forгатagában az egyes személyek, csoportok külső megjelenés alapján történő azonosítása bizonytalanná vált, a csoporthatárokat lehetetlen volt külső jegyek alapján megállapítani. Az eligazodás ennek következtében térbeli elrendezésen alapult, a legfontosabb orientációs pont a városi tér szerkezete volt. Az egyes társadalmi csoportok térben is elkülönültek egymástól, a szegregáció elválasztotta és el is rejtette egymás elől a különféle rétegeket. Budapesten nem figyelhető meg olyan éles elkülönülés, mint a nyugati nagyvárosokban. A városnak mégis voltak olyan meghatározott terei, ahol hangsúlyosabban jelen voltak a szegények, illetve olyan városrészek, melyet a városlakók mentális térképe a szegénység világaként tartott számon. Balla Jenő idézett leírása alapján határozta meg Perényi Roland azokat az utcákat, városrészeket, amelyekhez a kortársak a bűnözésnek egy-egy tipikus megjelenési formáját kapcsolták.²⁷ Balla Jenő szegénységfogalmában a földrajzi meghatározottság domináns, a jelenséget azonban nem csak a város egyes helyszíneire köti, hanem az e negyedekben található környezeti és lakásviszonyok is befolyásolják:

„A külvárosok hatalmas bérkaszárnyaiban uralkodó életet kell tanulmányoznunk, hogy megtaláljuk a bűnbeesés okait, és közvetlenül lássuk, hogyan népesül be a bűnöző társadalom. Az első lépésnél már belébotlunk a nyomorúságba. Budapest speciális lakásviszonyai alaposan hozzájárulnak a nyomor és inség kidomborításához.”²⁸

A nélkülözés és a bűnözés kapcsolata eltérő formában valamennyi idézett kötetben megjelenik, a szegénységhez kapcsolt sztereotípiaként. A szerzők szegénységről alkotott képének azonban ez csak eleme, de nem kiinduló alapja. Műveikben

²⁶ Gyáni 1998: 33.

²⁷ Perényi 2012: 287–290.

²⁸ Balla 1909: 48.

mozaikokból áll össze a szegénység képe, a sokszínűséget a szerzők mégis egységként kezelik, valamennyien eltérő tényezők segítségével teremtenek koherenciát. A Tábori és Székely által bemutatott tarka világot a munkához való viszony foglalja egységbe, de nem a munka megléte vagy hiánya az osztályozás alapja, még csak nem is a jövedelmi szintet tekintik meghatározónak, hanem az adott munka „tisztetségét” veszik alapul. Kiindulópontjuk, hogy a felsorolt tevékenységek üzésére egyedül a nélkülözés és a kényszer adhat okot, ezen gondolatmenet a szegények kriminalizálását is megmagyarázza.

Antal Gézáné ellentétpárokra alapuló meghatározását az életmódra vonatkozó meglátások egészítik ki, a mindennapi viselkedés, az adott helyzetekre válaszul adott reakció egyaránt jellemzi a kívül rekedtek csoportját.

Balla Jenő látásmódjában a térbeli meghatározottság a domináns, ezen túlmenően a környezetnek tulajdonít determináló szerepet. A kötetben a szegénység tipikus előfordulási helyei nem csupán térszerkezeti szempontból értelmezhetőek, lakástípusok és intézmények is ide tartoznak. A következőkben az életmód, lakókörnyezet és bűnözés összekapcsolásának módját vizsgálom.

Helyszínek, a lakókörnyezet szerepe a jellemzésben

Antal Gézáné és Balla Jenő a szegénység helyszíneit felkeresve a nyomor tipikus megjelenési tereit tárták fel: „*Járok a tömeglakásokban, a barakkokban, az éjjeli menedékhelyen, a cselédutányakon, a kórházakban, a zsidóvárosban, a morgueban.*”²⁹

Mindketten ellátogattak a hajléktalanok menhelyére. Ezen intézményi kereteken túl a szegények jellemző környezete a zsúfolt, rossz fizikai állapotban levő lakások, illetve a nem lakhatás céljából készült épületek. A rossz lakhatási körülmények bemutatásával mindkét szerző a fővárosban jelentős méreteket öltő lakáshiányra és az ezzel együtt járó tömeglakások problémájára reflektálnak.

A 19. század második felében a budapesti lakáshiány az európai átlag felett volt, bár a nyugati fővárosoknak is hasonló problémákkal kellett szembenéznük. Míg a statisztikusok és politikusok a számok felől közelítették meg a lakhatási problémák kérdését, a riporterek eszköztárában a vizualitásnak jutott hangsúlyos szerep.

Balla Jenő leírásában a házak állapotának fontos szerepe van a lakásviszonyok javítását sürgető, illetve a lakásuzsorát kritizáló érvelésben. A bemutatott épületek esetében már külső ránézésre is szembeötlő hiányosságok tapasztalhatóak: az oldalai nyitottak, a tető hiányos, a lakás legelemibb funkcióinak sem felelnek meg, a természet viszontagságaitól sem óvják meg az ott élőket, inkább látszik „*baglyok és denevérek szállásának*”³⁰ mintsem emberi otthonnak. A beszámolóban a

²⁹ Antal 1913: 3.

³⁰ Balla 1909: 10.

megdőbentés ereje az épületek eredeti funkciójából is ered: Balla Jenő téглаegető kemencékbe, fáskamrákba, istállókba és bedeszkázott ereszaljban kialakított lakásokba kalauzol. A legtöbb épületben a lépcsők korhadtak, hiányzik a karfa, a folyosó hosszú, sötét és gödrös, az ajtók „sűrűn egymás mellett sorakoznak, akár egy fegyházban”.³¹

Az ajtók mögött feltáruuló látvány plasztikusan fejezi ki a lakhatási gondok természetét:

„Már az első lakás látása megrendíti az embert. Az egész lakás négy méter hosszú, három méter széles. Kis, négyszögletes nyílás képezi az ablakot. Konyha, ebédlő, hálószoba együtt van. Az egyik sarokban a takaréktűzhely, tele mosatlan edénnyel; a falak körül ágyak, szalmazsákok, ruhákból, rongyokból összerótt fekvőhelyek; ládák, néhány szék és asztal képezik az egész bútort. Ezek a lakások főleg éjszakai nyugvóhelyül szolgálnak és ezért is a legfontosabb bútordarab az ágy. Penetráns, rettenetes levegő tölti be a szobát. Amerre néz az ember, szenny, piszok, bűz. A szobában kötelek vannak végighuzva s rajtuk szárad a frissen mosott ruha. Még padlásul is szolgál a kis ürge-lyuk.”³²

A látvány megrendítő, ám a döbbenetet nem csupán a szoba telítettsége okozza. Az ablak csupán egy kis nyílás, ami egyrészt azért problémás, mert így nem jut fény a szobába – a sötétséget a „mennyezetről lelógó bádóglámpa”³³ csak kevésbé képes ellensúlyozni – másrészt a szellőztetésre sem alkalmas. E hiányosság káros következménye a kellemetlen szagokon túl az egészségügyi veszély: kellő szellőztetés hiányában a falak penészesedni kezdenek, az elhasznált levegővel karöltve a lakás a járványok melegágyává válik. A zsúfolt lakásokban uralkodó rendetlenség, a tisztátalanság a leírásokban nem csupán a fizikai viszonyok következménye, a szerző az itt élők mentalitásával is összefüggésbe hozta a higiéniai szempontból veszélyes környezet kialakulását. Ellentétként Balla beszámolt egy „hajdan jobb napokat látott”³⁴ családról: az özvegy gyermekeivel egy istállóban lakott, ennek ellenére rendet és tisztaságot tartottak otthonukban, sőt, szobájuk falát még kép is díszítette.

A leírásban a szoba bútortata jelzi a helyiség funkcióit: a (mosatlan edényekkel teli) tűzhely, illetve a vizespad a konyha, az ágyak a hálószoba, a székek és az asztal az ebédlő képzetét keltik, míg a száradó ruhák a padlás hiányára utalnak. A funkciók ilyenén keveredése szöges ellentétben állt a polgári lakásnormákkal.

³¹ Balla 1909: 12.

³² Balla 1909: 12–13.

³³ Balla 1909: 19.

³⁴ Balla 1909: 24.

(Az említett özvegy e tekintetben is ellenpéldát nyújt, ő az istállóban is megőrzi az elkülönülés igényét: az egyik szobában alszanak, a másikat vendégszobaként használják.) Az elsődleges szerep azonban a hálószobai minőségé, jellegzetes a legfontosabb bútordarab, azaz az ágy kialakítása, illetve feltűnő annak hiánya, melyet szalmazsákokkal, rongykupacokkal igyekeznek pótolni. Az ágy és a takaró hiánya jelzi, hogy a berendezés még a legalapvetőbb funkciókat sem látja el.

A lakbérdrágaság további megtestesítője a leírásokban az ágybérlet. Az egyébként is kicsi és rossz állapotú szobákat kívülállókkal kényszerülnek megosztani az itt élő családok, „*a szoba minden zugában mozog valami*”.³⁵ Ágy azonban az ágybérletnek sem mindig jut, viszont fizető vendégként előnyöket élvez, ő kapja a takarót, míg a családtagok rongyokon osztoznak meg.³⁶ A rossz lakhatási viszonyokat a szerző összefüggésbe állította a családi viszonyok és az erkölcsi értékek romlásával: „*Idegen férfiak, nők egy rakáson, szeméremérzés nélkül fetrengenek a rongyokon, a munkától teljesen kimerülve, meggyötörve*”.³⁷

A 19. századtól a privátszféra elkülönítése (aminek a ház vagy a lakás biztosított teret) a közsférától fontos elemévé vált a főváros közép- és nagypolgári mentalitásának,³⁸ és erre a tömeges lakások egyértelműen alkalmatlanok voltak. A jelenség kiemelése alkalmat adott az illetékesek meggyőzésére arról, hogy a lakásügy kérdésében sürgős lépésekre van szükség. A rossz lakásviszonyok azonban nemcsak a legszegényebbeket érintették. A polgári középosztály tagjai saját bőrükön is megtapasztalták a zsúfoltságot és a magánéleti tér szűkösségét, még ha ez esetükben nem is jelentkezett olyan súlyos tünetekkel, mint az alsóbb osztályoknál. Ezt a szűkösséget oldotta fel a kávéházak intézménye, mely nyilvános térként adott lehetőséget az egyéni elkülönülésre.³⁹

Balla Jenő leírásában a lakások rossz fizikai állapota, és a lakáshasználatnak a középosztály szempontjából tekintve megdöbbentő módja egyrészt a szegénység kifejezője, másrészt a bűnözés előidézője. Ez a környezet „elpusztítja az emberrel született szépérzékét”,⁴⁰ az ágybérlet jelenléte felbontja a családi kötelekeket. Az elkülönülés lehetőségének hiányában a legintimebb tevékenység is nyilvánosság előtt zajlik, ami károsan befolyásolja az erkölcsöket. Az itt élők kiábrándulttá, elkeseredetté válnak, az erőszak mindennapos jelenséggé válik, az ilyen környezetben nevelkedő gyermekeknek pedig már esélyük sincs arra, hogy másféle életet éljenek.⁴¹

³⁵ Balla 1909: 20.

³⁶ Balla 1909: 19.

³⁷ Balla 1909: 13.

³⁸ Gyáni 1998.

³⁹ Gyáni 1998: 86.

⁴⁰ Balla 1909: 49.

⁴¹ Balla 1909: 49.

A fenti érvrendszer a hivatalos szociálpolitikában is megjelent, az otthon hiányának Bárczy István és Ferenczi Imre is erkölcspszttító, kriminalizáló hatást tulajdonítottak.⁴²

A környezet sivárságának hangsúlyozása Antal Gézáné művében is megtalálható: „Üres, csupasz, nyirkos a szoba, bútor alig van benne, csak néhány szék, egy láda és egy asztal a szoba közepén.”⁴³

Míg Balla Jenő leírásában a túltelítettség a jellemző, ebben az esetben a higiéniai viszonyok hangsúlyozása mellett a bútorok hiánya, az üresség jelzi a szegénységet. Antal Gézáné a szükséglakásokba is ellátogatott:⁴⁴

„A Lenke-úti barakkban egy nagy terem négy-öt részre van felosztva. Itt nincsen látható korlát, de mégis mindenki pontosan tudja a maga helyét. Ami ilyen szabályszerűen elosztja őket: az a rang, mely itt kellően kidomborodik. A kályha mellett van a legjobb hely, ez az arisztokráciáé. És így tovább, rangban lefelé. Az ajtó melletti kuckó, oda különösen télen, már csak a proletárok proletárja jut...”⁴⁵

Antal Gézáné a barakkokat a hajléktalan lét előszobájának tekintette, valamenyny lakó sorsát reménytelennek látta. Különlegességként hívta fel a figyelmet arra, hogy még itt is mintegy természetes úton kialakulnak a társadalmi különbségek. A státuszok a szobában elfoglalt helyekhez kötődtek, a hierarchia létrejöttében a szobában egyedülként megnevezett berendezési tárgy, a meleget adó kályha játszott meghatározó szerepet.

Antal Gézáné és Balla Jenő is ellátogatott a hajléktalanok menhelyére. Míg Balla razzia során kereste fel az intézményt, Antal Gézáné álruhába öltözve gyűjtött tapasztalatokat a kényszerű éjszakai szálláshelyről.⁴⁶ A menhely bemutatásában is jelen van a kötetre jellemző kettős ábrázolásmód, a szegények és gazdagok világának szembeállítás. A hangnem ezúttal azonban ironikus, a menhely lakói rongyos ruháikat őrzik, féltik egymás elől. Az anyagi javak hiánya egyben érzelmi sivárság kifejezője: a hajléktalanság elpusztítja az emberi érzelmeket, erényeket, számukra

⁴² Lásd: Bárczy 1909; Ferenczi 1910.

⁴³ Antal 1913: 137.

⁴⁴ A szükséglakásként funkcionáló fabarakkokat a fővárosi hatóságok a járványok elkerülése és a zsúfoltság enyhítése végett építtették, azonban ezek a kezdetektől nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A lakhatási problémák felszámolására nem voltak alkalmasak, a zsúfolt és pincelakásokhoz hasonlóan szintén rossz higiéniai viszonyok alakultak ki bennük.

⁴⁵ Antal 1913: 109.

⁴⁶ Budapesten a korszakban a Hajléktalanok Menhelye Egylet kezelésében négy menhely működött. Az első épületet 1883-ban állították fel a Rottenbiller utcában (7. kerület), 1888-ban adták át a 8. kerületben az Alföldi utcai, 1892-ben a Szegényház utcai (2. kerület), majd 1893-ban a külső Váci úti (6. kerület) menhelyeket.

már csak az elhasznált ruhadarabok bírnak jelentőséggel. A hálótermekben szorosán a fal mellett sorakozó ágyak vasrudakból és szalmazsákból álltak, egy-egy párna és pokróc tartozott hozzájuk. Antal Gézáné viszolygott a helytől, az ágyba nem mert belefeküdni, az egész épületben a „szegénység szagát”⁴⁷ érezte. Balla Jenő ezzel szemben a menhelyek tisztaságát hangsúlyozva éles kontrasztba állította az intézményt a korábban részletezett zsúfolt lakásokban uralkodó viszonyokkal. A felvétel menetét Antal Gézánéhoz hasonlóan írta le, kitérve a tisztálkodásra vonatkozó részletekre is: „A szekrényfiókban elzárják a menhely lakójának cipőjét és kalapját, azután mindenkit a fürdőszobába vezetnek. A földszinten is, emeleten is van több fürdőszoba. Minden embernek meg kell fürödni.”⁴⁸ A hálótermek leírásában az ágyakon kívül egyéb bútordarabot is említ: „Az ágy felett polc van. Erre teszik a ruhájukat. Még az alsóruhát is le kell vetni. Egészen levetkőzve fehetnek csak az ágyukba a menhely lakói.”⁴⁹

Balla leírásában a ruhák elzárását higiéniai megfontolások indokolják: a szálláskereső ruhái, használati tárgyai feltehetőleg szennyezettek, emiatt abban nem használhatják az ágyakat, testüket is meg kell tisztítaniuk lefekvés előtt. A 19. század végén és a 20. század elején a hajléktalanokról, illetve szegényekről folytatott diskurzus hangsúlyos elemei voltak a tisztaságukkal kapcsolatos kifogások, amit gyakran párhuzamban állítottak a lélek tisztaságának kérdésével.

A bűnözéshez vezető út Tábori Kornél és Székely Vladimír *Razzia* című előadásában

Míg a szerzőpáros összegyűjtött riportjait tartalmazó könyvekben legtöbbször leíró jelleggel ábrázolta a bűnözés és a szegénység kapcsolatát, addig az Urániában tartott előadássorozat keretei között ennek a folyamatnak a fokozatait, összefüggéseit is boncolgatták.

A *Razzia* című darab premierjére 1911. november 7-én került sor, 1913-ban még műsoron volt. Az előadás keretében a fényképekhez a szerzők magyarázatot fűztek, történeteket meséltek a képek szereplőiről, és a gyűjtőmunka tapasztalatait is megosztották közönségükkel. A teljes előadás komplex elemzése szétfeszítené a tanulmány kereteit, ezért jelenleg csupán a szorosan a témához kapcsolódó rész kerül bemutatásra.

A bűn fogalmát, valamint eredetét a második, *A bűn lejtőjén* címet viselő felvonás járja körül: „*Mi a bűn? Voltaképp nyomor. Lelkinyomor.*”⁵⁰

⁴⁷ Antal 1913: 25.

⁴⁸ Balla 1909: 28.

⁴⁹ Balla 1909: 28.

⁵⁰ OSZK Kt. 160/78.

A szerzők nem elégedtek meg a szegénység és a bűnözés definiálásával, sajátos érvrendszert alakítottak ki, bemutatva a nélkülözéstől a normaszegésig vezető folyamatot. Ennek első lépése a munkanélküliség által okozott frusztráció: az alkalmazást kereső napszámos ideális esetben először a munkaközvetítőhöz, majd a különféle jótékonyági intézményekhez fordul, azonban a szöveg rámutat a társadalmi intézmények diszfunkcióira is: a legtöbb nélkülözőnek ezek nem tudnak segíteni. Ezt a kiszolgáltatottság-érzetet tették meg felelőssé a bűnözői életmód kialakulásáért: „*Hajlik a büszke derék, puhul a kar, s aztán belül a koponya rejtelmes rostjai közt is végbemegy a folyamat, amely úgy megváltoztatja a világfelfogást.*”⁵¹

A kilátástalanság ebben a kontextusban hosszú távon a társadalmi normák elértéktelenedéséhez vezet, a nélkülözés felülírja ezeket a szabályokat. Az érintettek lelkében a szerzők szerint mindez haragot és gyűlöletet teremt, egyetlen céljukká a túlélés válik: „*A nyomornak nincs mit kockáztatnia. Mert az éhes ember vörösen lát, és az élet, a drága élet olcsó, ha a nyomor viszi a vágóhídra, vagy a börtön falai közé.*”⁵²

Tábori és Székely a nélkülözés veszélyei kapcsán a társadalompolitika módszereit is kritizálta, ironikus stílusban vonta kétségbe a pusztán rendőrségi intézmények hatékonyságát, mivel azok figyelmen kívül hagyták az okozati tényezőket, csupán a következményekre koncentráltak. Az elzárást és kitoloncolás elhibázott lépésnek tartották, mivel ez nem tett különbséget az önhibájukon kívül utcára kényszerült koldusok és a dologkeverő csavargók között, pedig a korszak szegénypolitikáját ez az elkülönítés határozta meg. Arra a problémára is rámutattak, hogy börtönbe került gonosztevők társaiktól új módszereket tanulhatnak, így az elzárás ahelyett, hogy csökkentené a kriminalitás veszélyét, tovább növeli azt. A szerzők felhívták a figyelmet azokra is, akik az ingyen koszt-kvartély reményében igyekeztek börtönbe kerülni. Ez a gondolatmenet a szegények kriminalizálásának egyik visszatérő motívuma, mely szerint már csak azért is képesek bűncselekmény elkövetésére, mert a börtönben szálláshoz és meleg ételhez jutnak. Tábori a dologházak intézményét hiányolta, véleménye szerint az elítéltek munkára fogása lenne a megfelelő megoldási stratégia.

Az idézett szociális riportok ráirányították olvasóközönségük figyelmét a társadalmi problémákra, egy számukra ismeretlen világot tártak fel, annak fenyegető veszélyeit hangsúlyozva. A riportok a szegénység szélsőséges ábrázolásával a probléma súlyosságára mutatnak rá, így a korabeli társadalomkritika elemeit tükrözik. A

⁵¹ OSZK Kt. 160/78.

⁵² OSZK Kt. 160/78.

szegénységet ábrázoló technikák sajátosságaiból kifolyólag a művekben a sztereotipizálás és a kriminalizálás folyamata szintén megragadható.

A szegények környezetének a szerzők determinatív szerepet tulajdonítottak, a leírásokban a lakáskörülmények elrettentő, feszélyező légkört teremtenek: egyfelől a lakás különböző funkcióinak egy zsúfolt légtérbe történő összevonása okozza ezt az érzést, másrészt a berendezés hiányosságai, a tárgyak állapota utal erre. A fekvőhelyek megosztása által kialakult zsúfoltságnak erkölcsromboló hatást tulajdonítottak. Ezt egyrészt a tisztaság hiányával indokolták – ami egyúttal a lelki tisztaság hiányát is kifejezte a szövegekben –, másrészt az idegenek jelenlétét tették felelőssé: az ágybérlok befogadása által az otthon tömegszállássá alakult, ezáltal gyengítette család intézményét. A rokoni érzelmek és összetartás gyengülését különösen a gyerekek szempontjából tartottak veszélyesnek. A nélkülözés és a gyakori konfliktushelyzet állandó feszültségeket teremtettek, Tábori Kornél és Székely Vladimír a *Razziában* leginkább ezzel a lelki állapottal érvelt a szegények kriminalitása mellett.

Bár a beszámolókból megjelenik az érdemes és érdemtelen szegények megkülönböztetése, a bűnözés szempontjából ez a felosztás kevésbé hangsúlyos: a szociális riportok szerzőinek szemében valamennyi nélkülözőt egyaránt fenyegette a bűnözővé válás veszélye, tekintet nélkül arra, hogy önhibájukból, vagy azon kívül kerültek válsághelyzetbe. Különbségtétel mindössze annyiban érhető tetten, hogy a nőket és gyerekeket jellemzően áldozatként kezelték. Valamennyi vizsgált riportban a társadalom felelősségét is hangsúlyozzák a szerzők: a képmutatás, a problémák figyelmen kívül hagyása, vagy téves kezelése vezet a deviáns viselkedésformák kialakulásához.

FORRÁSOK

Levéltári és kéziratári források

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár
OSZK 160/78
Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár
PIM V. 4741/227/1–35. I.

Nyomtatásban megjelent források

Antal Gézané 1913: *Túl a palotákon: pesti riportok*. Dick. Nap Ny., Budapest.
Balla Jenő 1909: *Bűn és nyomor*. Wodianer Ny., Budapest.

Bárczy István 1909: *Bárczy István előterjesztése a tanácshoz a fővárosi lakásviszonyok tárgyában*. Budapest.

Ferenczi Imre 1910: *Közszégi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények*. Kilián, Budapest.

Tábori Kornél – Székely Vladimír 1908: *Nyomorultak, gazemberek*. Nap Ny., Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Albertini Béla 1997: *A magyar szociofotó története a kezdetektől a második világháború végéig*. Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét.

Albertini Béla 2005: Az első magyar szociofotó „album”. *Budapesti Negyed* (13.) 1–2. 119–142.

Buzinkay Géza 2005: A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr. *Budapesti Negyed*. (13.) 1–2. 7–30.

Castel, Robert 1998: *A szociális kérdés alakváltozásai: a bérmunka krónikája*. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest.

Faragó Tamás 2008: *A múlt és a számok: Pest Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században*. BFL, Budapest.

Gulyás Pál 2002: *Magyar írók élete és munkái*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest.

Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon: a társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Új Mandátum, Budapest.

Gyáni Gábor 2008: *Budapest – túl jón és rosszon: a nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Napvilág, Budapest.

Katus László 2010: Budapest népessége, népesedése és társadalma a 19–20. század fordulóján. In: Barta Györgyi – Keresztély Krisztina – Sipos András (szerk.) *A „világváros” Budapest két századfordulón*. Napvilág, Budapest. 247–287.

Lénárt Imre 2006: A társadalmi szemléletváltás fordulópontjai a hajléktalanok megítélésében. *Etnographia* (117.) 2. 137–147.

Perényi Roland 2012: *A bűn nyomában: a budapesti bűnözés társadalomtörténete, 1896–1914*. Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány – L’Harmattan, Budapest.

Perényi Roland 2014: Nyomor, bűn, deviancia. A nagyváros szociális problémáinak kép(-telenség)e a 19–20. századi szociális riportokban. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 39. 105–126.

Spéder Zsolt 2002: *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.

Valló Judit 2013: *Képzelt Csikágó*. Budapest, VII. kerületi Önkormányzat, Budapest.

Lászlófi Viola

A nemzet történezméből tudományos csaló – a magyar Osszián-történet*

Annak, aki egy kicsit is jártas a világirodalomban, James Macpherson és Ossian nevének hallatára szinte biztosan valamiféle irodalomtörténeti botrány vagy hamisítás kezd körvonalazódni az emlékezetében. Macpherson¹ skót költő 1760-tól járta a Skót-felföldet egy igen magasztos cél érdekében: a gael nyelvek egyikén, mégpedig skót gaelül (*gàidhlig*, a korabeli angolban: *earse*) írt terjedelmes ősi skót hőskölteményt keresett. 1762-ben a brit olvasóközönség számára úgy tűnhetett, hogy meg is találta: ekkor adta ki ugyanis *Fingal* majd *Temora* című kötetét, melyben Macpherson, saját elmondása szerint Ossian (Oisean, magyarosítva: Osszián), a Kr. u 3. században élt vak bárd műveit közölte. Ossziánt rajongva fogadták nem csak Skóciában, hanem szerte Európában, költeményeit a 19. század közepéig Európa szinte összes nemzeti nyelvére lefordították² és a festők is szívesen merítették ötletet a versekből.³

Macpherson azonban nem örülhetett sokáig a vak bárd (és közben saját) sikerének. 1775-ben ugyanis Samuel Johnson,⁴ angol irodalomtudós is ellátogatott a Skót-felföldre, de semmi olyasmit nem talált, amit kollégája 15 évvel korábban. Mikor Dr. Johnson hazaérkezett, rögvest kérdőre vonta Macphersont, és kérte tőle, mutassa meg az Osszián-versek oly sokat emlegetett eredeti kéziratát.⁵ Macpherson először az őt kritizáló munka kinyomtatását akarta megakadályozni, majd levélben erőszakkal fenyegette meg Johnsont.⁶ Később egy még tisztességtelenebb eszközzel élve, saját patronáltjait „felbérelve” próbálta meg a tudományos

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Bolgár Dánielnek és Halmos Károlynak, akik hasznos tanácsaikkal és építő kritikáikkal segítették a tanulmány megírását.

¹ James Macpherson (1736–1796) skót költő, versgyűjtő, politikus.

² Bővebben a fordításokról, valamint az Ossian-versek hatásáról az európai nemzeti irodalmakban: Gaskill 2004.

³ Okun 1967: 327–356.

⁴ Samuel Johnson (1709–1784) angol irodalomtudós, -kritikus, esszéíró, szótáríró, költő.

⁵ A történet tágabb kontextusához hozzátartozik, hogy Samuel Johnson tudományos pályafutása mellett a tory pártban is tevékenykedett. Ő maga a brit unionizmus lelkes híve volt, emellett széles körben ismert volt a skót néppel szemben érzett és elég nyíltan hangoztatott averziójáról is. (Bővebben lásd: McAuley 2013: 120. és Piozzi–Bladerson 1951: 165.) Így Macphersonnal szembeni fellépése a „tudomány tisztaságáért végrehajtott cselekedet” mellett egy másik értelmezési módot is megenged. Tettét úgy is felfoghatjuk, mint a tudományosság palástja alá rejtett, jól célzott nemzetpolitikai/unionista támadást – hiszen a skót patriotizmus fontos forrásának létezését kérdőjelezte meg. A skót hazafias érzések „tudományos” megnyirbálása így akár saját politikai céljainak elérését is segíthette.

⁶ Trevor-Roper 2008: 140.

életből kiíratni kritikusat.⁷ A két tudós között olyannyira elmérgesedett a helyzet, hogy Johnson nyílt levélben nevezte „haramiának” (*ruffian*) kollégáját, „csalásnak” (*cheat*) a tettét és „szélhámoságnak” (*imposture*) a könyvét.⁸

Macpherson félelme azonban eltúlzottnak bizonyult. Samuel Johnson kritikái, a szerző minden igyekezete ellenére, egy cseppet sem ártottak a kelta bárdnak és költeményeinek. Az Osszián-balladák hitelességébe vetett hit jóval a valódi szerző halála után, csak a 19. század folyamán gyengült meg, Hugh Trevor-Roper szerint⁹ akkor sem az észérvek hatására, hanem azért, mert már nem illett bele a skót nemzeti történeti narratívába.¹⁰ A hitelességi vita a 20. századig elhúzódott,¹¹ viszont a versek népszerűsége a mai napig sem csökkent.¹²

Amennyire James Macpherson és Ossianjának neve összefonódott a balladahasmitással a világirodalomban, olyannyira kapcsolódott össze ugyanezzel Thaly Kálmán neve a magyar irodalomban. A szigetországi eseményeknél 130 évvel később, egészen pontosan 1913-ban kirobbant, „kuruc dalpör” néven híressé vált irodalom- és történettudományi vitát Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos irodalomtörténészek filológiai kutatásai indították el. A két tudós ugyanis rájött arra, hogy a Thaly Kálmán által közölt kuruc balladák egy része – még hozzá éppen azok, amelyeket mind az olvasóközönség, mind a tudomány a legnagyobbra értékelt – nem hitelesek, mondhatni hamisítványok, és valójában Thaly költői tehetségét dicsérik.

⁷ Trevor-Roper 2008: 142.

⁸ Samuel Johnson szavai eredeti szövegkörnyezetükben így hangzottak: „*I hope I shall never be deterred from detecting what I think a cheat, by the menaces of a ruffian. [...] I thought your book an imposture; I think it an imposture still.*” (Boswell 1830: 253.)

⁹ Hugh Trevor-Roper egyébként maga is szerepet játszott – mégpedig azért, akit átverték – egy híres családi ügyben, a Hitler-naplókéban. (Bővebben: Steers 2013: 154–253.)

¹⁰ Trevor-Roper 2008: 188.

¹¹ Derick Thomson például 1952-ben azt igyekezett bebizonyítani, hogy Macpherson *Fingal* című művében igenis használt eredeti gael szövegeket, azonban eposza megalkotása során az eredeti történetekben szereplő hősöket és gondolatokat szinte a felismerhetetlenségig megváltoztatta. (Thomson 1952.)

¹² Nem csak a Samuel Johnson által leleplezett Ossian-vitát hozhatjuk fel a kuruc dalpör párhuzamaként. Szűk harminc évvel Thaly balladáit leleplezése előtt, 1886-ben a cseh filológus, Jan Gebauer (1838–1907) feltárta, hogy a cseh nemzeti múlt két fontos, ezerévesnek tartott kézírata, az 1817-ben és 1819-ben megkerült *Rukopis královédvorský* és *Rukopis zelenohorský* valójában 19. századi hamisítványok, Václav Hanka művei. A leleplezésben fontos szerepe volt a később fényes politikai karriert befutó Tomáš Garrigue Masaryknak (1850–1937), aki kezdettől hitt Gebauer eredményének és saját lapjában, az *Athenaeumban* publikálta a leleplezéssel kapcsolatos tanulmányokat. (Bővebben: Lass 1988: 456–474.) Thaly és Hanka forráshamisítási ügyeinek párhuzamára már Sárkány Oszkár, a cseh-magyar irodalmi kapcsolatokat tanulmányozó irodalomtörténész is felhívta a figyelmet 1936-ban, amikor Václav Hankát a „*cseh Thaly Kálmánnak*” nevezte. (Sárkány 1936: 84.)

A magyar és a cseh eset kapcsolatát tovább erősíti az a különös egybeesés is, hogy a királynéudvari kéziratot pontosan a Thaly Kálmánt leleplező egyik tudós, Riedl Frigyes apja, Riedl Szende nyelvész fordította magyarra, mit sem sejtve annak hamis mivoltáról. (Riedl 1856.)

Tanulmányomban azt vizsgálom, vajon a csalás leleplezése után Thaly Kálmánból, a „magyar nemzetnevelőből”¹³ közönséges „hamisító”,¹⁴ a „kuruc epika legbecsebb darabjaiból”¹⁵ pedig értéktelen hamisítvány vált-e? Vagy esetleg ő is Macpherson sorsára jutott, és kortársai az utókorral együtt szemet hunytak a tudományos normaszegés felett? És vajon mi lett a sorsa a csalás során létrejött tudásanyagának?

A nemzet történésze, a fejedelem íródeákja

Először is vizsgáljuk meg, hogyan tekintettek Thaly Kálmánra és a kuruc költészettel kapcsolatos műveire a 19. század végén és a 20. század első évtizedében, amikor senki sem tudott még a történész „kreativitásáról”.

A 19. századi kurucromantika két kulcsdarabja a Thaly Kálmán szerkesztésében 1872-ben megjelent kétkötetes *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, valamint az ugyancsak Thaly szerkesztette, 1885-ben kiadott *Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból* című mű volt. A kötetek paratextusaiból (tehát az előszókból és a költeményekhez fűzött kommentárokból) világosan látszik, hogy Thaly tisztában volt a kiadványokban szereplő költemények fontosságával és egyediségével: „nemesércként”¹⁶ aposztrofálta gyűjteményei darabjait, amelyek jelentősége, hogy „élő tanúbizonyságot szolgáltat[anak] [...] őseink irodalom-szeretetről, és így magasabb fokú műveltségéről”.¹⁷

A gyűjtemények be is váltották a hozzájuk fűzött reményeket. Az *Adalékokban* és a *Tanulmányokban* közölt kuruc versek és dalok hamar országos ismertségre tettek szert, és mindjárt elfoglalták helyüket a nemzeti irodalmi kánonban. Sorra jelentek meg a kötetekből ihletet merítő, a kuruc költészetet feldolgozó irodalomtörténeti munkák, többek között Ferenczi Zoltán, Endrei Ákos, Badics Ferenc és Bajza József irodalomtörténészek tollából.¹⁸ Ezekben a kuruc versek üdvözlése mellett a költemények közreadója is megkapta a várva várt glóriát: a szövegekben Thaly úgy jelent meg, mint a „Rákóczi-kornak nagyszorgalmú és lelkes búvárlója, kinek csaknem kizárólagos érdeme, hogy a kuruc korszaknak annyi szép költői emlékével rendelkezünk”.¹⁹ Thaly korabeli nagyra becsülttségét jelzi az is, hogy Mikszáth Kálmán 1898 tavaszán megjelent satirikus korrajzában, az *Uj Zrinyiászban* a tudomány legfőbb autoritásának szerepét osztotta rá. Mikszáth történetében a

¹³ Kertész 1944: 55.

¹⁴ R. Várkonyi 1961: 11.

¹⁵ Endrei 1904: 17.

¹⁶ Thaly 1872a: XIII.

¹⁷ Thaly 1872a: XIV.

¹⁸ Ferenczi 1880; Endrei 1904; Bajza 1906; Badics 1906.

¹⁹ Endrei 1904: 12.

Zrínyi Miklóssal 1566-ban kirohanó katonák feltámadnak, és a dualizmus kori Magyarországon találják magukat. A feltámadott Zrínyinek úgy mutatják be a műben Thalyt, mint „II. Rákóczi Ferenc történetírója”.²⁰ Még az öreg (tudniillik több száz éves) hadvezér is néhány mondatos beszélgetés után azt a következtetést vonja le újdonsült ismerőséről, hogy „nagy tudományú férfiú”,²¹ és mikor Thaly belekezdett a szigetvári kirohanás utáni történelem elmesélésébe, a feltámadt vitézek „úgy hallgatták, mintha mézzel lenne a szája megkenve”.²² Regénybeli tekintélyének mértékét az is mutatja, hogy tőle kérdeznak a történelmi szereplők, és nem ő kérdez tőlük, mint ahogyan azt egy mezei történésztől várnánk, ha ilyen „hiteles” forrásokkal találkozunk. Mikszáth művében a művészettörténész Czobor Béla²³ még némiképp irigyen meg is jegyzi: bámulatosabb, hogy Thaly tudja a Zrínyiék által feltett kérdésekre a válaszokat, mint maga a tény, hogy azok feltámadtak.²⁴

Levonhatjuk tehát a következtetést, hogy mikor 1913-ban Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos filológiai kritikái megjelentek az *Adalékokban* és a *Tanulmányokban* közölt kuruc balladák hitelességével kapcsolatban, az ekkorra már négy éve halott Thaly a nemzet régóta ünnepelt történésze volt.

A kuruc dalpör

Tolnai és Riedl kritikái szinte egyszerre jelentek meg. Ennek ellenére a két irodalomtudós egymástól teljesen függetlenül bukkant rá a kuruc költeményekben fellelhető hibákra.²⁵ Mint kutatók, mindketten a magyar tudományban ekkor haladó irányzatnak számító pozitivistá irodalomkritika „gyermekéi”²⁶ és már a korszakban is elismert követői voltak.²⁷ Szemléletmódjuk abban különbözött a korábban a kuruc költészetéről írókétól, hogy a romantikus nacionalizmus szemüvege helyett a filológiai elemzés perspektíváját választották: nem azt nézték, hogy milyen sokat jelentenek a magyar történelem és a nemzeti érzület szempontjából a versek,

²⁰ Mikszáth é.n.: 39.

²¹ Mikszáth é.n.: 40.

²² Mikszáth é.n.: 41.

²³ Czobor Béla (1852–1904) – a Mikszáth-regények szereplőinek jelentős részéhez hasonlóan – a valóságban is létezett személy, a 19. század utolsó negyedének közismert művészettörténésze volt.

²⁴ Mikszáth é.n.: 42.

²⁵ Tolnai 1913; Riedl 1913; Tolnai 1914.

²⁶ Riedl Frigyes pályakezdése egybeesett a pozitívizmus erőteljes előretörésének időszakával (a 19. század utolsó harmadával). Riedl az irányzatban belül az angol-francia iskolát követte, ezen belül is Hippolyte Taine volt rá a legnagyobb hatással. (Tarnóc 1981: 882–898.) Bogoly József Ágoston szerint Tolnai Vilmos a pozitívizmus korának legkiemelkedőbb magyar irodalomtörténészei által létrehozott szellemi örökség hatása alatt alkotott, a történelmi-filológiai, „kései pozitivistá” irányzat képviselője. A pozitívizmus befolyásolta problémaérzékenységét, meghatározta célkitűzéseit, és gyakran használta az irányzat körültekintő szövegvizsgáló módszereit. (Bogoly 1934: 38–51.)

²⁷ Bogoly 1994; Tarnóc 1981: 882–898.

milyen mélységesen igaznak tűnik a tartalmuk, hanem annak próbálták meg utánajárni (többek között a költemények szókészletének vizsgálatával), hogy valóban keletkeztek-e akkor, amikor Thaly datálja őket műveiben. Riedl és Tolnai arra jutottak, hogy a kuruc korinak titulált versek egy jelentős része²⁸ vagy Thaly saját szerzeménye (a korszakban a legszebbnek tartott kuruc versek ebbe a kategóriába estek),²⁹ vagy ő maga „ragasztotta össze” őket valós kuruc kori töredékekből, de a saját elgondolásai szerint.³⁰

Bár Riedl és Tolnai rámutattak Thaly szerzőségére, mégsem mondhatjuk azt, hogy leleplező hevülettel álltak volna a kuruc költészethez, vagy hogy a tudományos normák megsértéseként tekintettek volna a „legnagyobb kuruc” cselekedetére. Sőt, elvitathatatlanak tartották Thaly érdemeit, szövegeikből világosan látszik, hogy tisztelték őt. Lépten-nyomon emlegették, hogy ő volt az, aki „*az újabb nemzedék minden rétegébe bevitte és beleoltotta a kuruckor költészetét és az utóbbi évtizedek dívó irodalmának lényeges részévé tette*”,³¹ hamisításának oka is tisztességes volt, a „*bálványozott korszakot minél jobb színben szerette volna feltüntetni*”.³² Mi több, Riedl szerint azzal, hogy a legszebbnek tartott kuruc költeményekről derült ki az, hogy valójában Thaly tehetségét dicsérik, az ő „*költői dicsősége öregbedik*”³³ és „*jelleme is nő képzeletünkben*”.³⁴

Úgy látszik tehát, a magyar Samuel Johnsonok jóval megértőbbek voltak angol kollégájuknál: a fordított plágiumot (tudniillik Thaly saját munkáit mások szerzősége alá „lopta”) nem visszaélésnek, a tudományos normák áthágásaként mutatták be, hanem egyrészt önzetlenségként, másrészt Thalyban a tiszteletreméltó, de elavult tudóst látták, aki a rá érvényes – igaz idejétmúlt – normáknak megfelelt. Felmerül a kérdés, hogy mi vezetett ehhez a felfogásbeli különbséghez a brit és a magyar leleplezési ügyek között és mi volt az oka Tolnaiék feltűnően megértő fogalmazásmódjának? Vajon tényleg abból adódott a különbség, hogy Johnsonnal szemben magyar kollégái tisztelték a megkritizált tudóst és együtt éreztek vele?

²⁸ *Esztergom megvételéről* (Adalékok II.: 117.); *Ocskay Lászlóról való ének* (Adalékok II.: 271.); *Rákóczi búcsúja* (Tanulmányok: 407.); *Bezerédy nótája* (Adalékok II.: 184.); *Nagy Bercsényi Miklós* (Adalékok II.: 206.); *Balogh Ádám nótája* (Adalékok II.: 261.); *A kölesdi harcról* (Adalékok II.: 247.); *Német sas ver fészket* (Adalékok II.: 268.); *Ujváryak dicsérete* (Adalékok II.: 277.); *Dunántúli bujdosó kurucok éneke* (Adalékok II.: 314.)

²⁹ Toldy Ferenc irodalomtörténész volt alighanem az egyetlen kivétel, aki nem a később hamisnak bizonyult verseket használta és tartotta a legtöbbre az *Adalékokban* megjelent költemények közül. Toldy *A magyar nemzeti irodalom története* című nagyszabású munkájának harmadik kiadásában használt Thaly által közreadott verseket, amelyeket a „*népies politikai költészet darabjaiként*” aposztrofált. (Dávidházi 2004: 127.)

³⁰ Tolnai 1913: 412.

³¹ Tolnai 1913: 409; Riedl 1913: 420. A „*kuruckor tudományos feltámasztójának*” tartja Riedl is Thalyt.

³² Tolnai 1921: 126.

³³ Riedl, 1913: 427

³⁴ Riedl 1913: 427.

Bár különösen Riedl Frigyes volt híres „lélektanilag fogékony”³⁵ tudósi alkatáról, amely „fokozottan törekedett az írói-költői egyéniség megértésére”,³⁶ valószínűleg az együttérzésen kívül más ok is szerepet játszhatott a dicsérve bíráló szövegalkotásban. Tolnai és Riedl ugyanis – angol kollégájuktól eltérően – nem csak azért voltak nehéz helyzetben tanulmányaik megírásakor, mert a versek hitelességéhez és valódiságához nemzeti érdekek fűződtek,³⁷ hanem azért is, mert a leleplezés folytán „megtámadott” ünnepezt nemzeti tudós már évek óta halott volt. Így a szakmai cáfolaton kívül a magyar kritikusok számíthattak a „dőglött oroszán gyalázásán” szörnyülködő morális kritikára is. És ez a vád nem is tűnhetett annyira indokolatlannak, ha figyelembe vesszük, hogy Riedl néhány kuruc verssel kapcsolatos gyanúját egyetemi előadásain³⁸ már Thaly életében is hangoztatta. Csak éppen nem állt ki felfedezésével a szélesebb tudományos nyilvánosság elé. Ha tehát Riedl és Tolnai nem szerettek volna morális támadások kereszttüzebe kerülni, akkor bölcsen cselekedtek a dicsérve bíráló hangnem használatával, függetlenül attól, tényleg tisztelték-e Thaly Kálmánt.

Azonban a két filológus mondandójának súlya a megértő hangnemű megfogalmazás ellenére sem csökkent, és Riedlék kritikája azonnal hatalmas vizályt robbantott ki: a hírlapok a minél nagyobb botrány reményében napokig cikkeztek a tudományos vitáról.³⁹ Thaly Kálmán személyében ugyanis egy olyan tudóst, a kuruc versekben pedig olyan nemzeti értéket ért támadás, amely – a korszak újságíróinak vélhetően helyes meglátása szerint – a tudományosnál szélesebb közönség „ingerküszöbét” is elérte.⁴⁰ Emellett az irodalom- és történettudományos kiadványokban is sorra jelentek meg olyan irodalmárok és történészek, például Boros Jenő, Veszprémy Dezső vagy Márki Sándor vitacikkei, akik nem hittek a vádaknak, a leleplezett kuruc költeményeket továbbra is igazinak tekintették, és védelmükbe vették Thaly Kálmánt. Ezek a szerzők műveikben a nemzet történetének tudományos megbízhatóságát, és ez által a nemzet dicsőségét tekintették a kuruc dalpör tétjének. Úgy gondolták, hogy ha Thalyról tényleg bebizonyosodik, hogy az említett tíz balladát maga írta, akkor pont a legszebb és legnagyobb történeti értékkel bíró versek kerülnek ki a kuruc irodalom korpuszából, és ezzel a magyar nemzeti irodalom és történelem – hiszen a 17–18. századi versek értékes

³⁵ Tarnóc 1981: 882.

³⁶ Tarnóc 1981: 883–884.

³⁷ Vö. Dávidházi 2004.

³⁸ Riedl 1908: 210–221.

³⁹ Varga 1961: 19–31.

⁴⁰ Ezt azért is fontos megjegyezni, mert Riedlék kritikájukkal a szakmai közvéleményhez fordultak, és ez – elvileg – tudósként bizonyos védelmet jelenthetett számukra az olyan morális kritikákkal szemben, mint a „nemzeti értékek semmibe vétele” vagy a „dőglött oroszán gyalázása”. Azáltal viszont, hogy egy tudományos vita a modern tömegsajtó lapjain is feltűnt, ez a védettség már messze nem volt garantálható.

történeti források is – kijavíthatatlan károkat szenved. Céljuk elérése érdekében cáfolataikban a tudományos érvek hiányában gyakran szubjektív véleményükkel, tekintélyelvű háritásokkal próbálták meggyőzni az olvasókat és az ellentábort.

Az egyik védelmező, Veszprémy Dezső 1931-es, Thaly Kálmán hitelességének megőrzésére írott munkájában egyenesen „súlyos és meg nem érdemelt”⁴¹ támadásnak titulálta a leleplezők vádjait, amelyek „durva kezekkel letarolják irodalmunk régi korszakainak talajában fakadt és kihajtott gyönyörűen pompázó virágainkat”.⁴² Negyven oldalas művében, melyet teljes egészében Thaly védelmének, valamint Riedl és Tolnai kritikája semlegesítésének szentelt, valójában egyetlen érvet sem fogalmazott meg a filológiai kritika ellen. A szerző csak a kuruc versek lelőhelyének kérdésében foglalt állást, de abban többször is. Véleménye szerint, Riedl Frigyes, aki a leleplezett álkuruc balladáknak nem találta meg a kéziratát, és ezt szintén bizonyítéknak tekinti a hamisításra, egyszerűen csak a hanyag 19. századi iratkezelésnek esett áldozatául: Veszprémy Dezső ugyanis biztosra veszi, Thaly kutatása óta elkeveredtek a kéziratok. Arra az egybeesésre viszont nem ad magyarázatot, hogy miért csak a nyelvezetében leleplezett balladák eredetije keveredett el, miért csak azok nem találhatóak az *Adalékokban* és a *Tanulmányokban* megjelölt helyükön. Veszprémy belenyugszik abba, amit művében egyedül megvastagított betűkkel ki is emel: Thaly, jelleméből adódóan „történelemhamisításra nem kapható”.⁴³ Egy másik, a fejedelem íródeákját védelmező tudós, Boros Jenő, Márki Sándorra hivatkozva hasonlóan érvelt. Véleménye szerint azért nem lehetnek igazak Riedl kritikái, mert Márki, aki saját bevallása szerint Thaly életművét „majdnem betűről betűre” ismerte (és nem mellesleg jó barátja volt a csalással vádolt tudós),⁴⁴ nem tudott elképzelni a kuruc versek közreadójáról ilyen tisztességtelenséget.⁴⁵

Thaly védelmezői tehát úgy utasították el a kritikát, mintha az az ünnepeelt történelemszegőnek állította volna be. Bár műveikben a fejedelem íródeákja a tisztesség bajnokaként tündökölt, mégis vitathatatlanul ők voltak az elsők, akik Thaly Kálmán cselekedetét nem a művei megszületésének korszakába még illeszkedő, jó szándékú feljavításként értelmezték, hanem morálisan elítélendő cselekedetként, csalásként, ami persze csak aljas vád lehetett a bálványukkal szemben.

⁴¹ Veszprémy 1931: 6.

⁴² Veszprémy 1931: 37.

⁴³ Veszprémy 1931: 32.

⁴⁴ Márki 1911: 2.

⁴⁵ Boros 1926: 37.

Kuruc versek a Horthy-korban

Mivel Riedl és Tolnai filológiai érveit senkinek sem sikerült megdöntenie, azt gondolhatnánk, hogy a Thaly szerzőségével leleplezett, álkuruc balladák kérdése nyugvópontra jutott, szép lassan mindenki elfogadta a szövegek 19. századi eredetét.

Erről azonban szó sem volt. Hogy mennyire nem, ahhoz vizsgáljunk meg a leleplezett tíz kuruc ballada közül kettőt, mégpedig az *Esztergom megvételéről* és a *Rákóczi búcsúja* utóéletét az 1913 után kiadott elemi iskolai tananyagban.⁴⁶ Az *Esztergom megvételéről* című műre igen sok helyen, – az újra kiadott változatok figyelembevételével – szám szerint hét különböző olvasókönyvben találhatunk rá 1913 és 1945 között.⁴⁷ Ezek közül egy kivétellel (amely 1918-as kiadású) mindegyik a Horthy-korban, az 1920 és 1945 közötti időszakban íródott. Az említett olvasókönyvekben a hétből csupán kétszer nevezték meg Thaly Kálmánt, mint a vers szerzőjét. A többinél, ha volt valamilyen meghatározás, ilyen műfaji megnevezéseket találunk: népköltemény, kuruc népballada, régi kuruc ének.⁴⁸

A másik ballada, a *Rákóczi búcsúja*, két Horthy-kori tankönyvben⁴⁹ is megjelent, valós szerzője nélkül. Erre egy 1921-es kiadványban bujdosódalként sikerült rábukkannom, egy 1926-os tankönyv pedig Thaly gyűjtésének, de véletlenül sem szerzeményének titulálta a verset.

⁴⁶ Nem csak a tankönyvekben nyilvánult meg Riedl és Tolnai kritikájával szemben ellenállás, hitetlenkedés. A második világháború előtt a népi írók mozgalmának egyik vezéregyénisége, Féja Géza például „*meddő vitaként*” jellemezte a kuruc versek körül kialakult helyzetet. Véleménye szerint Thaly „*továbbfejlesztette a kuruc kor verses maradványait. Odaadással és hűséggel, »visszaérzéssel« cselekedte ezt. Megmentette és »visszatermelte« a kurucság belső arcát.*” (Féja 1939:8.) A népiek mellett egy másik jelentős szellemi irányzat, a szellemtörténet elismert képviselője, Szerb Antal is nagy tisztelettel gondolt Thaly Kálmánra és munkásságára. Szerb 1934-es *Kuruc költészet* című művében, bár elismeri a balladahasmitás tényét, azonban Thaly szerzeményeit igazabbnak titulálja a valódi kuruc költeményeknél. (Szerb 1934.)

⁴⁷ Bár más iskolatípusok tankönyveit nem vizsgáltam olyan mélyrehatóan, mint az elemi iskolaiakat, de azokban is felbukkantak Thaly költeményei, mint kuruc versek. Erre kiváló példák Glósz Ferenc és Reöthy Vladimir fiú és lány polgári iskolák számára szerkesztett, több kiadást megélt olvasókönyvei, amelyekben Thaly leleplezett versei közül kettő is, az *Esztergom megvételéről* és az *Ocskay Lászlóról* való ének is népkölteményként szerepel. (Glósz–Reöthy 1924a: 156–160. és Glósz–Reöthy 1924b: 127–130.)

⁴⁸ 1.) Az 1918-as *Katholikus iskolások olvasó- és tankönyve* szerint kuruc népköltemény. (N. N. 1918: 283.) 2.) Az 1925-ös *Falusi- és tanyai iskolások olvasó- és tankönyve* feltünteti Thalyt mint szerzőt. (Kiss 1925: 117.) 3.) Az 1925-ben átdolgozva megjelent *Faragó család olvasókönyv* szerint kuruc népballada. (Kozma–Somogyi–Ember–Szöllősi 1925: 129–130.) 4.) Az 1926-os *Új olvasókönyv* szerint régi kuruc ének. (Gyulai 1926: 175–177.) 5.) Az 1927-es *Magyar gyermek olvasókönyve* szerint kuruc ének. (Quint–Drodzy 1927: 243.) 6.) A szintén 1927-ben, a Singer és Wolfner kiadó által megjelentetett *Olvasókönyv* szerint népköltemény. (Havas–Mülbeck–Peress–Pósa 1927: 117–118.) 7.) A Debrecenben megjelent *Olvasókönyv: református elemi iskolások VI. osztálya számára* című kötet szintén említi Thaly szerzőségét. (Szondy [1938?]: 36–37.)

⁴⁹ *Szabadsághős unokái olvasókönyv* (Kozma 1921: 190.); *Új olvasókönyv* (Gyulai 1926: 180–181.)

Ha lehet, még tisztázatlanabb Thaly balladaszerzőségének a kérdése a korszak egyik igen széles közönségnek szánt, 1943-ban megjelent népművelő kiadványában: Marék Antal szerkesztésében a *Magyar klasszikusok* sorozaton belül kiadott *A háború költészete* című versgyűjteményben. A Magyar Népművelők Társaságának kiadványaként megjelent – így valószínűleg az alacsonyabb társadalmi rétegnek (is) szánt – mű összesen tizenhat kuruc tárgyú verset tartalmazott. Ezek közül három is beletartozott abba tízbe, amit Riedl Frigyes 1913-as cikkében Thaly Kálmán saját költeményének titulált.⁵⁰ Marék interpretációja a publikált kuruc versek eredetének kérdésében azonban egy ponton különbözött az imént említett tankönyvek szerzőitől: ő ugyanis egy lábjegyzetben írt bővített mondatban megemlékezett arról, hogy a kuruc versek egy része nem eredeti, hanem Thaly Kálmánnak, a korszak „*lelkes történetírójának*” költői tehetségét dicséri.⁵¹ Ennél többet azonban véletlenül sem árult el, sőt, a fejezet szerkesztésével mintha inkább elkenni igyekezne az előbb rendelkezésünkre bocsátott információt: ugyanis a közölt tizenhat vers mindegyikét nemes egyszerűséggel a *Kuruc költők* fejezetcím alá rendezte, nem tüntette fel egyenként a versek szerzőjét és eredetét, sem azt, mely szövegekre gondolt ezek közül, mikor Thaly költeményeiről beszélt.⁵² Ez a szerkesztési gyakorlat pedig mégis inkább azt sugallhatta az olvasóknak, hogy gyűjteményében található balladák egységesen ugyanakkor, a 17–18. században keletkeztek. És hogy végképp ne lehessen megkülönböztetni a kora újkorban keletkezett költeményeket a 19. századiaktól, a versek valódi keletkezéséről szóló, virágnyelven megfogalmazott információt is egy olyan költeményhez kapcsolva közölte a szerkesztő, amely teljes egészében nem Thaly szerzeménye volt.⁵³ Marék tehát annak ellenére, hogy általánosságban tájékoztatja a vershamisításról olvasóit, valójában a csalást egyrészt elbagatellizálta, hiszen interpretációja szerint a hamis verseket „*alig lehet az eredetiektől megkülönböztetni*”.⁵⁴ Másrészt, az egyes versek eredetét, normaszegő módon, szánt szándékkal elkente gyűjteményében: az álkuruc balladákat jelzés

⁵⁰ Ez a három: *Esztergom megvételeéről* (Marék 1943: 33.), *Ocskay Lászlórul való ének* (Marék 1943: 35.), *Balogh Ádám nótája* (Marék 1943: 38.)

⁵¹ Marék így interpretálja Thaly cselekedetét: „*E költemények nem mindegyike keletkezett a kuruc időkben. A kurucvilág lelkes történetíróját, Thaly Kálmánt is annyira megragadta a kuruc idők hősi világa, hogy maga is írt ilyen népies ízű, kuruc időkre vonatkozó verseket. Ezeket alig lehet az eredetiektől megkülönböztetni*”. (Marék 1943: 28.)

⁵² Ez alól egyetlen vers jelentett csak kivételt: a *Bátorító ének* címmel feltüntetett költemény. Erről a műről a cím alatt olvasható rövid szövegből kiderül, hogy Petkó Zsigmond írta, aki „*valami köznemes katona*” lehetett. (Marék 1943: 25)

⁵³ Marék a *Kuruc tábori dal* című műhöz kapcsolja az eredetiségről szóló kommentárját (Marék 1943: 28.) Bár ez sem volt egy autentikus, kuruc kori költemény, hiszen ebbe a formájába Thaly Kálmán ragasztotta össze a szöveget kuruc kori verstörödékekből, azonban mégsem tekinthetünk rá úgy, mint azokra a költeményekre, amelyek teljes egészében Thaly szerzeményei. (Esze 1951b: 28–29.)

⁵⁴ Marék 1943:25

nélkül az eredetiek közé keverte, és nem jelezte olvasói felé, hogy mely mű valódi és mely hamisítvány.

Felmerül a kérdés, vajon szélesebb körben miért nem terjedt el a hír az állítólagos kuruc balladák valós eredetéről 1945-ig? Azok a kiadványszerkesztők és tankönyvszerzők pedig, akik értesültek a balladahamisításról, miért állították be normaszegő módon keletkezett tudást hitelesnek?

Egyrészt Thaly említett művei, mint eredeti kuruc népköltemények illettek bele a Horthy-korszak hivatalos történelmi narratívájába. Trianon után ugyanis a Rákóczi-szabadságharcot egyfelől a történelmi Magyarország egészére, tehát Erdélyre is kiterjedő, revíziós értelmű, másrészt az egész nemzetet egybeforrasztó, nemzetiségi- és osztálykonfliktusoktól mentes szervezkedésként értelmezték.⁵⁵ Utóbbi igazolására kapóra jöttek Thaly költeményei. Ha ugyanis ezeket „népdalként” értelmezték, úgy a szabadságharc rögtön nem csak Rákóczi és Bercsényi, azaz a nemesek harca volt, hanem a velük érzelmileg azonosuló alsóbb rétegeké is, akik dalokat költöttek róla. A Horthy-korszakban ezekben a küzdelmekben vélték felfedezni azt a társadalmi osztályoktól független nemzeti egységet, amelyre trianoni katasztrófát nyögő hazában is szükség lett volna. Így a tankönyvek tudomást sem véve azok valódi eredetéről, népkölteményként említették Thaly saját költeményeit évtizedekkel a „kuruc dalpör” után is.

Ráadásul, ha az előbb említett, tankönyvekben is olvasható Thaly-mű, a *Rákóczi búcsúja* versszakait megvizsgáljuk,⁵⁶ azt láthatjuk, hogy az tartalmában és hangulatában is jól beleilleszkedett a korszak revíziós hangulatába. A vers főszereplője, a Károlyi Sándor által elárult, éppen bujdosni készülő, országától búcsúzódó fejedelem, akit „visszakíván Erdélyország”⁵⁷ és aki „istenhozzádot” mond Munkácsnak,⁵⁸ miközben a hazájára nehezedő „idegen nemzet jármán”⁵⁹ kesereg. Egyértelmű, hogy a verset akár egy, a 20. században az elcsatolt területek sorsa felett kesergő költő is írhatta volna, a címben szereplő „Rákóczi” helyett. Az álkuruc verseknek tehát több okból is maradniuk kellett. Legalábbis a nép és a gyerekek szellemi táplálékként, nem volt helye a tudományosan megalapozott, filológusi „finnyásságnak”.

⁵⁵ „Az elnyomás visszahatásaként támadtak a felkelések, amelyek Rákóczi fellépésével az egész országra kiterjedő mozgalommá nőttek. [...] [Rákóczinak] sikerült az egész országot – magyarokat és nem magyarokat, – Szent István állameszméjének megfelelően egységbe fogni. Ő nemcsak gazdag földesúr volt, hanem a „nagyságos vezérlő fejedelem, a népnek képviselője és vezetője, aki életközösséget alkotott működésével. Mísem mutatja jobban, hogy Rákóczi az egész népet kedvelő fejedelem volt, mint hogy a szegény népet, a jobbágyságot is magához tudta kapcsolni” (Kornis 1935: 8.)

⁵⁶ Thaly 1885: 407.

⁵⁷ Thaly 1885: 407.

⁵⁸ Thaly 1885: 407.

⁵⁹ Thaly 1885: 407.

Thaly Kálmán és dalai a szocialista (kori) tudományban

1945, majd a kommunista hatalomátvétel után a revíziós retorika gyors megszüntetésével az álkuruc versek elveszítették a nemzeti történelmi narratívában betöltött funkciójukat. Felmerül a kérdés, milyen sors várt ezután rájuk? Új funkciót kaptak, vagy a feledés homályába merültek?

A Thaly-történet 1949-től követhető újra nyomon. A Rákóczi-kutatás Köpeczi Béla és Esze Tamás nevével fémjelzett időszakának beköszöntével egyrészt úgy tűnt, hogy mindenki elfogadta a tíz, igazából Thaly által költött ballada eredetét; többé nem jelent meg olyan tudományos mű, amely ezekről azt állította volna, hogy kuruc koriak. Másrészt, ekkor kezdett el átalakulni Thaly cselekedetének értelmezése: a fordított plágium jó szándékú feljavításból és szerénységéből direkt megtévesztéssé vált.

Míg a megváltozott értelmezés Esze Tamás történész munkáiban 1949-ben még csak annyit jelentett, hogy szerinte „*Thaly pedig a kurucvilágból csak azt vette észre, ami érzéseit és képzeletét igazolta, mást meg sem látott. Kurucjai nem a történelemből, hanem az általa megteremtett kuruc-romantikából lépnek elő*”.⁶⁰ Addig 1951-re már úgy vélte, „*Thaly ártott is annyit a kuruckor és a kuruc költészet megismerésének, mint amennyit használt. [...] roppant munkásságot fejtett ki egy rajongó fanatizmusával és szüklátókörűségével a Rákóczi-kor glorifikálása érdekében. A társadalmi valóság és a történelmi hűség iránt nem volt érzéke*”.⁶¹ „*Jó adatait [...] romantikus-nacionalista hőskultuszának szolgálatába állította, mert a jobbágy-nemesi ellentétet nem ismerte fel*”.⁶² Bár az idézett szöveg keletkezési ideje miatt felmerül a kérdés, hogy mennyire nyilatkozhatott szabadon, igazi véleményének hangot adva a szerző, azt kijelenthetjük, hogy Esze Tamás írásai alapján nem csak egyszerűen hazugnak tartotta Thalyt, hanem komplex elképzelése volt csalóvá válásának folyamatáról, a tudós életében elkövetett egyre nagyobb és nagyobb normaszegések láncolatáról is. Esze gondolatmenetében Thaly Kálmán is, mint a legtöbb csaló, „kicsiben kezdte”: először csak a szájhagyomány útján fennmaradt verstörödékek kiegészítésével kísérletezett. Majd egymáshoz nem tartozó versfoszlányokat ragasztott össze saját ízlése szerint, így keletkezett két különböző vers töredékéből például az oly’ népszerű „*te vagy a legény Tyukodi pajtás*” kezdetű kezdetű *Kuruc tábori dal*.⁶³ Később azonban, addigi „restauráló” tevékenységének sikerén felbuzdulva, már nem elégedett meg mások költeményeinek toldozgatásával-foltozgatásával, inkább kitűnő archaizáló érzékével megírt saját szerzeményeivel egészítette ki a gyűjteményeit.⁶⁴

⁶⁰ Esze 1949: 261.

⁶¹ Esze 1951a: 34.

⁶² Esze 1951b: 28–29.

⁶³ Esze 1951b: 29.

⁶⁴ Esze 1951b: 29.

Esze Tamás nem állt meg a jellemformálódási folyamat leírásánál, hanem arról is határozott elképzelése volt, hogy Thaly Kálmán miért lépett a „rossz útra”: véleménye szerint az ösztönözhetette a hamisításokat, hogy Thaly kutatásai folyamán rájött, nem fog elegendő olyan kuruc kori verset találni, amelynek hangvétele beleerőltethető a korszak – és saját – Rákóczi koráról alkotott szemléletébe.⁶⁵ Azonban ahelyett, hogy lemondott volna a 17–18. századi költemények publikálásáról, maga alkotott megfelelő számú és minőségű ilyen művet. Esze Thalyról szóló szövegeiből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy narratívájában a csalóvá válás egyfajta negatív jellemfejlődésnek a következménye, amelynek során a normaszegést hősünk saját cselekedetei súlyának teljes tudatában követi el, így szánt szándékkal rúgja fel a tudományos normákat.

Úgy tűnik tehát, Thalyval mint tudóssal egyre nagyobb problémái voltak a formálódó marxista történetírásnak, és ezzel párhuzamosan elkezdett kialakulni a romantikus-nacionalista Thaly Kálmán képe is. Az abszolút negatív megítélés alapján azt gondolhatnánk, hogy a morális és ideológiai kritika után Thalyt és munkásságát – a többi nacionalistának ítélt történészével együtt – rövidesen elfedi a hatalom által erősen támogatott felejtés homálya. Ez azonban nem történt meg. Hamar nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a fejedelem íródeákja által kiadott, nem hamis kuruc költeményekre a korabeli történetírásnak igen nagy szüksége van saját uralkodó történeti narratívája alátámasztásához, így nem lehet egész munkásságával együtt kisöpörni Thaly Kálmánt a jeles tudósok Pantheonjából. Az *Adalékokban* és a *Tanulmányokban* kiadott kuruc versek népi költeményekként, a jobbágyok költészeteként éltek a fejekben, ami tökéletesen beleillett az ötvenes években domináns, Révai József népművelési miniszter által is támogatott Mód Aladár-i történelemszemléletbe. Mód koncepciója szerint, amelyet a *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáգért* című, hét kiadást megért – és kiadásonként az éppen fennálló politikai állapotokra aktualizált – művében fejtett ki, a magyar történelem függetlenségi harcok és egyúttal társadalmi küzdelmek, kvázi osztályharcok sorozata.⁶⁶ Az egyik ilyen függetlenségi küzdelem a Rákóczi-szabadságharc volt. Ha a kuruc költészet a nép költészete, azzal bebizonyosodik, hogy a jobbágyok saját harcuknak tekintették a kuruc szabadságharcot, tehát az a társadalmi haladást szolgálta és tényleg osztályharc volt. Így az a helyzet állt elő, hogy amíg a kuruc kori jobbágyok költészetének ékes példájaként a Thaly gyűjtött versek közül több is beleillett az új nemzeti történelmi narratívába, addig Thaly személye már közel sem.

A probléma áthidalásaként Esze Tamás és az első komoly tudományos publikációját jegyző R. Várkonyi Ágnes egy kétségtelenül ötletes módszert dolgozott ki a

⁶⁵ Esze 1951a: 35–37.

⁶⁶ Mód 1951: 5–6.

Thaly-féle gyűjtésben fennmaradt versek Thaly személyéről történő leválasztására. A két történész 1952-ben *A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században* című tanulmányban kuruc verseken keresztül próbálta bemutatni, hogyan élt tovább Rákóczinak és szabadságharcának emlékezete a 18. században a nép körében. Arra akartak rávilágítani, hogy az abszolutizmus kora – azzal szemben, amiként azt a régebbi történetírás értelmezte – nem a békés fejlődés időszaka volt, hanem meglehetősen puskaporos hangulatú periódus. A Rákóczi-hagyománynak, egyáltalán a fejedelem nevének a század folyamán végig komoly harcra hívó ereje volt.⁶⁷ Ahhoz, hogy ezt a szerzők bizonyítani tudják, a 18. századi népi kuruc költeményeket kellett forrásul használniuk, hiszen abból mutathatták csak meg a jobbágyok gondolatvilágát. Várkonyi és Esze Thaly gyűjtéséből szemezgetett és elemzett verseket, azonban – érthetően – kerülni szerették volna a nemkívánatos tudósra való hivatkozást. Logikusan adódott volna az az eljárás, hogy a versek eredeti forráshelyére hivatkoznak, tehát arra, hol, melyik énekeskönyvben találta meg őket Thaly. Ám ha a két történész ezt az eljárást alkalmazza, rögtön kiderült volna, hogy a versek valójában tanult, literátus emberek alkotásai, nem pedig népi termékek, ahogyan azt Horváth János 1913-ban a *Magyar Figyelő*-be írt cikkében már kifejtette.⁶⁸ Minden bizonnyal ezért folyamodtak a szerzők a következő cselhez: a költeményeket nem eredeti forrásokból, és nem is Thaly *Adalékok és Tanulmányok* című műveiből idézték hatból öt alkalommal a szövegben, hanem egy egyetemi tankönyvből: az 1951-es *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéből* című kötetből. Így a normatív tartalmú tudást, tehát a Thaly által összeszedett verseket normaszegő eljárással, azaz egy semleges forrás idézésével tették hasznosíthatóvá céljaikra a szerzők. Ezzel a versek tartalmát felhasználták, a versek „népietlensége” és Thaly neve egyaránt eltűnt.

Az Esze és R. Várkonyi által kifejlesztett módszerhez hasonló eljárást 1951 és 1953 között még három ízben alkalmaztak, két kuruc kori versgyűjtemény esetében, valamint egy városi és falusi népművelő előadók számára készített kiadványban. A három mű abban tér el az eddig elemzettektől, hogy elsősorban nem a történettudomány legfelsőbb rétegeinek, hanem a népnek, a laikus érdeklődőknek szóltak.

A két imént említett versgyűjtemény az 1951-ben Esze Tamás szerkesztésében kiadott *Kuruc költészet* és az 1956-os, tartalmában erősen az öt évvel korábbi műre támaszkodó, Szász Imre szerkesztette *Kuruc költészet*. A művek paratextusaiból kiolvasható, hogy kötetével mindkét szerkesztőnek az volt a célja, hogy végre igazi, Thaly Kálmán ártalmas tevékenységétől és nemesi szemléletétől mentes kuruc

⁶⁷ Esze–Várkonyi: 118–119.

⁶⁸ Horváth 1997: 107–111.

kori versgyűjteményt adjanak a szélesebb olvasóközönség kezébe.⁶⁹ A „thalytlanítás” azonban csak látszólag volt sikeres. Az 1951-es kötetben szereplő 33 kuruc költemény közül 18, míg az 1956-os gyűjtemény 29 verse közül 17 olvasható a *Tanulmányokban*, vagy az *Adalékok* két kötete közül valamelyikben. Azonban ezt nem kellene szóvá tenni – hiszen a tíz leleplezett kuruc ballada közül egy sincs köztük –, ha a szerkesztők előkeresték volna az eredeti forrásokat, és abból másolták volna ki a közölt szövegeket. Ez azonban minden jel szerint nem történt meg. Sem Szász, sem Esze nem vette a fáradságot, hogy az általuk már korábban kritizált,⁷⁰ pontatlan szövegközlések helyett az eredeti forrásokat használják. A két kötetben közölt költemények ugyanis a legtöbb esetben maximum a központozásban különböztek a Thaly Kálmán által használt változatoktól, nyelvezetükben és írásmódjukban viszont nem.

A harmadik mű a városi és falusi népművelő előadások megtartói számára Esze Tamás által összeállított *A kuruc szabadságharcok a költészet tükrében* című kötet. Ebben a szerző nem a törzsszövegben, hanem a mű végén egy külön részben tért ki a hamis kuruc balladák ügyére. Az itt leírtak első olvasásra fölöttébb ambivalens hatást kelthetnek az olvasóban. Ugyanis a kiadvány alapján az előadás hallgatóit Esze láthatóan arról szerette volna meggyőzni, a népművelőkön keresztül, hogy Thaly egy megbízhatatlan tudós, egy csaló volt, aki egy „regényes, érzelgős, heje-hujás és cigánymuzsikával vígadó kuruc világot teremtett”,⁷¹ ami a valóságban soha nem is létezett. Ellenben magukat a népművelőket, tehát akiknek a könyve valójában szól, arra ösztönözte, hogy bátran használják a Thaly kiadványaiban szereplő verseket, balladákat.⁷² Azt a következtetést vonhatjuk tehát le, hogy az 1940-es évek végének és 1950-es évek elejének történészei, bár fennen hangoztatták Thaly normaszegéseinek és romantikus nacionalizmusának bírálatát, ebben a szemléletben megjelent műveivel hallgatólagosan, de kiegyeztek.

Végül vizsgáljuk meg, mi lett Thalynak és a műveinek a sorsa a Kádár-korban. Az 1956-os események után a Mód Aladár-i történelemszemléletet, melybe Thaly munkái függetlenségi tartalmuk miatt még beleillettek, a történész szakma a hatalom igényeinek megfelelően – esetleg szakmai tisztességéből is – revideálta. Az új, Molnár Erik nevéhez fűződő elemzési keretbe úgy illesztették be a Rákóczi-szabadságharcot, hogy a „nacionalista töviseket” lenyesték. Ennek megfelelően az

⁶⁹ Esze 1951b: 28–31; Szász 1956: 5–8.

⁷⁰ Esze Tamás például kemény kritikát fogalmazott meg a hamisítás vádjába nem keveredett Thaly művekkel szemben is. Véleménye szerint Thaly „értékes forráspublikációkat adott ki pontatlanul, zavaros és csak adataikban használható hadtörténeti munkákat írt”. (Esze 1951a: 34.)

⁷¹ Esze 1953: 42.

⁷² Esze 1953: 43.

1950-es évek végétől a kurucok háborúja már sokkal inkább osztályharc volt, mint függetlenségi háború.⁷³

Thaly személye és függetlenségi, ráadásul nemesi szemléletű művei az új koncepcióval már teljes mértékben összeegyeztethetetlenek voltak. Munkáival együtt végleg mennie kellett, a kérdés már csak ennek mikéntje volt. A megoldást R. Várkonyi Ágnes 1961-ben megjelent Thaly-monográfiájában olvashatjuk. A mű keletkezési történetéhez hozzátartozik, hogy annak a még nem teljes, általam nem ismert változatáról 1959-ben vitát tartottak a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. A vitán elhangzottak azonban nem annyira a megvitatott szöveget érintették, mint inkább Thalyt bírálták. Várkonyi művének bírálói közül Esze Tamás és Heckenast Gusztáv egymást felüllicitálva fejtette ki, hogy a munka szerzője nem ír eleget Thaly *„beteg lelki alkatáról”*.⁷⁴ Majd Esze Tamás és Perjés Géza szakmai szempontból mértek végső csapást Thalyra: míg Esze szerint Thaly valójában minden volt történetíró címén, csak éppen történetíró nem, addig Perjés Géza kegyesebben fogalmazott, szerinte a tudós „csak” közepszerű elme volt, és rámutatott pszichológiai és szociológiai műveletlenségére.⁷⁵

A jelek szerint Várkonyi maradéktalanul beépítette művébe kollégái meglátásait. Monográfiája, mondjuk így, a Thalyról szóló művek *Száműzött Rákóczi*ja lett. Tudományos munkához képest feltűnően olvasmányosan megírt könyvének főhőse egy örök elégedetlen és boldogtalan személy, aki ráadásul még saját történelmi sikereinek sem tud igazán örülni, hiszen szíve vágya valójában az volt, hogy nagy költő legyen. *„Csak miután rájött, hogy koszorús költővé vagy második Jósikává új témája sem avatja, akkor fordul figyelme lassan a források tudományos feldolgozásának lehetősége felé”*⁷⁶ – írja a szerző. Várkonyi Thalyja a mű során egyre lejjebb és lejjebb csúszik, míg végül mentális gyengesége és már-már kóros sikerhajhászása arra készíti, hogy hiúsága legyezgetése érdekében kuruc verseket kezdjen hamisítani.⁷⁷ Tehát szándékosan rúgja fel a tudományos normákat, és ezzel maradandó károkat okoz a kuruc irodalom megítélésében. Úgy látszott, R. Várkonyi Ágnes monográfiájával végre pont került a Thaly kérdés végére: a dualizmus ünnepelet történetésének szerepét a korszakban nem értelmezték többször újra, nem születtek újabb, személyét és tevékenységét firtató művek.

A fejedelem íródeákjának neve azonban mégis képes volt még egy alkalommal nagyobb vitát kirobbantani, mégpedig egy másik hamisítási ügy kapcsán 1978-ban.⁷⁸ Ez az eset arra mutat rá, hogy Thaly neve a hetvenes évek végén már

⁷³ Molnár 1965: 22; 37–55.

⁷⁴ Benczédi 1958: 243–244.

⁷⁵ Benczédi 1958: 244.

⁷⁶ R. Várkonyi 1961: 79.

⁷⁷ R. Várkonyi 1961: 131–133.

⁷⁸ Bővebben a vitáról: Nagy 2006: 280–283.

a vershamisítás metaforája volt. Az újabb, országhatáron is átnyúló „Thaly-pör” fellángolásának oka Weöres Sándor 1977-ben megjelent, *Három veréb hat szemmel* című magyar költészeti antológiája volt. Ebben Weöres azt állította, hogy Thaly Kálmán nem csak a kuruc dalpörben leleplezett balladák valódi szerzője volt, hanem egy Szőke Ambrus nevű, 17. században élt vitéz költő versei is.⁷⁹ Az antológiában leírtakra reflektálva először Szócs István író és kritikus szólalt fel a Romániai Írószövetség lapjában, az *Utunkban*. Szócsról megtudjuk, hogy Thaly tényleg jelentetett meg Szőke Ambrus-verseket, de azokat, saját bevallása szerint, Kemény József iratai között találta. Az irodalomkritikus hitt Gelencei Szőke Ambrus valamikori létezésében, és igen sérelmezte, hogy Weöres csaló múltja miatt rögtön Thalyt vádolja meg a versek meghamisításával, nem ad hitelt szavának, és „ellenőrzés nélkül meghazudtolja” a történést.⁸⁰ Szócs cikke nem maradt megválaszolatlanul. Kovács Sándor Iván irodalomtörténész, aki maga írta a *Három veréb hat szemmel* bevezető tanulmányát és állította össze forrásjegyzékét, azzal a megállapítással vette védelmébe Weörest, hogy a hamisítás tényéhez kétség sem fér, Weöres Sándor csupán abban tévedett, hogy a hamisító nem Thaly Kálmán, hanem Kemény József volt. Kovács saját állítása alátámasztására a kuruc dalpörben is döntő szerepet játszó Tolnai Vilmos 1911-ben megjelent tanulmányát idézte. Ebben Tolnai filológiai érvekkel támasztotta alá Kemény József szerzőségét a korábban Szőke Ambrusnak tulajdonított versek esetében.⁸¹ Kovács Sándor Iván szerint tehát Weöres valójában nem követett el akkora hibát, mint amekkorát Szócs István tulajdonított neki, egyszerűen csak „két egyívású hamisítót”⁸² kevert össze.

Szócs István és Kovács Sándor Iván személyeskedésekkel teli vitája négy cikket ért meg az *Utunkban* és az *Élet és Irodalomban*,⁸³ és egy hosszabb tanulmányt Kovácstól a *Kortárs* folyóirat hasábjain. Írásaikból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az 1970-es évek végére Thaly neve a tudományos normaszegéssel és a vershamisítással asszociálódott, és ez fordítva is igaz. A Szőke Ambrus-versek esetében a csaláshoz ugyanis a fejedelem írődeákjának semmi köze sem volt, nem is lehetett, hiszen a hamis versek már kilenc évvel Thaly születése előtt, 1830-ban megjelentek.⁸⁴ Azonban ez a kisebb időzavar sem Weöresnek, sem a *Három veréb hat szemmel* már a kiadása előtt ismerő Kovács Sándor Ivánnak nem tűnt fel, pedig mindketten jártasok voltak a korszak irodalomtörténetében. A gyanú egész egyszerűen úgy terelődhetett Thalyra, hogy Weörest és Kovácsot megtréfálta

⁷⁹ Weöres 1977: 521–523.

⁸⁰ Szócs 1978a: 2.

⁸¹ Tolnai 1911: 300–302

⁸² Kovács 1978a: 9.

⁸³ Szócs 1978a; Szócs 1978b; Kovács 1978a; Szócs 1978c; Kovács 1978b.

⁸⁴ Thaly 1939. január 3-án született, míg Szőke Ambrus versei már 1930-ban kiadásra kerültek. (Nagy 2006: 583.)

saját emlékezetük. Tolnai Vilmos előbb említett 1911. évi cikkének lényegét, tehát azt, hogy Szőke Ambrus fiktív szerző, „szakmai közhelyként” fejből tudták. Kovács Sándor Iván maga is elismerte, hogy a tanulmányba eszükben sem jutott újra belelapozni. A legkézenfekvőbb irodalmi csaló pedig, aki a kötet szerzőjének először eszébe juthatott, és aki a 19. században 17. századi költeményeket hamisított, Thaly Kálmán volt, így antológiájában őt tette meg a Szőke Ambrus-versek szerzőjének is.

Úgy tűnik, Thaly Kálmánt közel fél évszázaddal leleplezése után az 1960-as évekre végleg kitesékelték a haza történetíróinak Pantheonjából. Bár verseit, mivel azok az aktuális nemzeti történelmi elbeszélésbe beleillettek, hol egyszerűbb, hol cseleesebb normaszegések árán az utókor még évtizedekig használta, deviáns tudósi attitűdjére hivatkozva végül az általa gyűjtött, nem hamisított verseket is kiutasították az érvényes hagyományból, valamint olyan hamisítással is megvádolták, amelyhez nem is lehetett köze. Bár kétségtelen, hogy nevéhez a hetvenes évekre a vershamisítás fogalma társult, a kisebbfajta Thaly-kultusz végét azonban a jelek szerint nem normaszegő viselkedésének elfogadhatatlansága eredményezte, az csak ürügy lehetett. Kiiktatásának igazi oka az volt, hogy történelemszemlélete a hatvanas évektől már egyáltalán nem fért össze az uralkodó történettudományos narratívával – mondhatni úgy járt, mint Macpherson és Ossianja Skóciában az előző században.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Badics Ferenc 1906: *Kuruc világ és kuruc költészet*. Athenaeum, Budapest.
- Bajza József 1906: *A kuruc elbeszélő költészet ismertetése*. (Doktori értekezés) Buschmann F., Budapest.
- Barta János – Klaniczay Tibor (szerk.) 1952: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. II. kötet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benczédi László 1958: R. Várkonyi Ágnes „Thaly Kálmán” című tanulmányáról. *Történelmi szemle* (1.) 1–2. 235–252.
- Bogoly József Ágoston 1994: *Ars Philologiae: Tolnai Vilmos és az irodalomtudományi pozitivizmus öröksége*. Pannónia, Pécs.
- Boros Jenő 1926: *A kuruc költészet és utóhangjának történetforrási jelentősége*. (Doktori értekezés). Endrényi Lajos, Szeged.
- Boswell, James 1830: *The Life of Samuel Johnson*. John Sharpe, London.
- Dávidházi Péter 2004: „Saját forrásvizsgálaton alapszanak” – Toldy és a filológiai ellenőrzés hermeneutikája. *Irodalomtörténeti Közlemények* (108.) 2. 203–230.

- Endrei Ákos 1904: *Szemelvények a kuruc költészet epikájából*. Stampfel Károly, Budapest. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához sorozat. 15. füzet. Sorozatszerk.: Dr. Bán Aladár.)
- Esze Tamás 1949: Két szegénylegény egymással való beszélgetése. *Irodalomtörténet* (37.) 2. 254–262.
- Esze Tamás 1951a: A kuruc költészet problémái. *Irodalomtörténet* (39.) 1. 31–47.
- Esze Tamás 1951b: *A kuruc költészet*. Szépirodalmi, Budapest. (Szépirodalmi Kiskönyvtár 42.)
- Esze Tamás 1953: *A kuruc szabadságharcok a költészet tükrében. Útmutató a városi és falusi előadók számára*. Művelt Nép, Budapest.
- Esze Tamás – Várkonyi Ágnes 1952: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. In: Spira György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. Akadémiai, Budapest.
- Ferenczi Zoltán 1880: *A kuruc világ énekei*. Aigner Lajos, Budapest.
- Gaskill, Howard. (Ed.) 2004: *The Reception of Ossian in Europe*. Thoemmes Continuum, Bristol. (The Athlone Critical Traditions Series: The Reception of British Authors in Europe. Series Editor: Elinor Shaffer)
- Glósz Ferenc – Reöthy Vladimir (szerk.) 1924a.: *Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák II. osztálya számára*. Lampel Róbert, Budapest.
- Glósz Ferenc – Reöthy Vladimir (szerk.) 1924b: *Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák II. osztálya számára*. Lampel Róbert, Budapest.
- Gyulai Ágost (szerk.) 1926: Új olvasókönyv a népiskolák V. és VI. osztálya számára. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Havas István – Mühlbeck Károly – Peress Sándor – Pósa Lajos (szerk.) 1927: *Olvasókönyv az elemi népiskolák V–VI. osztálya számára*. Singer és Wolfner, Budapest.
- Quint József – Drodzy Gyula (szerk.) 1927: *Magyar gyermek olvasókönyve. Az elemi népiskolák V–VI. osztálya számára*. Révai Testvérek, Budapest.
- Horváth János 1997: *Tanulmányok I*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kertész Dániel 1944: Egy elfelejtett magyar nemzetnevelő. In.: Marék Antal (szerk.): *Gyalupadtól a világhírig. Munkácsy Mihály regényes életrajza*. 55–64. k. n., h. n. (Nemzeti Könyvtár sorozat 117.)
- Kiss József (szerk.) 1925: *Falusi és tanyai iskolások olvasó- és tankönyve. A népiskolások V. és VI. osztálya számára. B évfolyam*. Lampel Róbert, Budapest.
- Kornis Gula (szerk.) 1935: *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára*. I-II. kötet. Franklin-Társulat, Budapest.
- Kovács Sándor Iván 1978a: Szőke Ambrus, a kitalált költő. *Élet és Irodalom*, 1978. november 4. 9.
- Kovács Sándor Iván 1978b: Thaly Kálmán a kriptában. *Kortárs* (23.) 2. 255–264.
- Kozma László (szerk.) 1921: *Szabadsághős unokája olvasókönyv*. Lampel Róbert, Budapest.

- Kozma László – Somogyi Béla – Ember János – Szöllösi Jenő (szerk.) 1925: *A Faragó család. Olvasókönyv elemi népiskolák VI. osztálya számára*. Lampel Róbert, Budapest.
- Lass, Thomas 1988: Romantic Documents and Political Monuments: The Meaning-Fulfillment of History in 19th-Century Czech Nationalism. *American Ethnologist* (15.) 3. 456–471.
- Macpherson, James 1763: *Fingal. An ancient epic poem in six books: together with several other poems, composed by Ossian the son of Fingal*. T. Becket and T. A. de Hondt, London.
- Macpherson, James: *Temora, an ancient epic poem in eight books: together with several other poems, composed by Ossian, the son of Fingal*. T. Becket and T. A. de Hondt, London.
- Marék Antal 1943: *A háború költészete*. Magyar Népművelők Társasága, Budapest. (Magyar klasszikusok sorozat.)
- Márki Sándor 1911: *Thaly Kálmán emlékezete. A Magyar Történelmi társulat közgyűlésén 1911. Márczius 16-án felolvasott emlékbeszéd*. (Különnyomat a Századok 1911. évi folyamából). Atheneum, Budapest.
- McAuley, Louis Kirk 2013: *Print Technology in Scotland and America*. Bucknell University Press, Lewisburg.
- Mikszáth Kálmán é. n.: *Uj Zrinyiász. Társadalmi és politikai satirikus rajz*. Lampel Róbert, Budapest. (Magyar Könyvtár Sorozat. Sorozatszerkesztő: Radó Antal)
- Mód Aladár 1951: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Szikra, Budapest.
- Molnár Erik 1965: Ideológiai kérdések a feudalizmusban. In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Kossuth, Budapest.
- N. N. 1918: *Katholikus iskolások olvasó és tankönyve*. Lampel Róbert, Budapest.
- Nagy Levente 2006: Járt-e külföldi akadémiákon Szalárdi János, avagy Kemény József esete a régi magyar irodalommal. *Irodalomtörténet* (95.) 4. 577–583.
- Németh G. Béla 1981: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig*. Akadémia, Budapest.
- Okun, Henry 1967: Ossian in Painting. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* (30.) 1. 327–356.
- Piozzi, Hester – Bladerson, Katherine 1951: *Thraliana: The Diary of Mrs. Hester Lynch Thrale. (Later Mrs. Piozzi). 1776–1809*. Vol. 1. Oxford, Clarendon.
- R. Várkonyi Ágnes 1961: *Thaly Kálmán és történetírása*. Akadémiai, Budapest.
- Riedl Frigyes 1908: *A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyey felléptéig*. Riedl Frigyes előadásai után jegyezte és kiadja Csoma Kálmán, Budapest.
- Riedl Frigyes 1913: A kuruc balladák. *Irodalomtörténet* (2.) 1. 417–452.
- Riedl Szende 1856: *A királyudvari kézirat. Költemények a csehek őskorából*. Magyarította Riedl Szende. Kiadja Hanka Venczel, Prága.
- Sárkány Oszkár [1936]: *Magyarok Prágában (1937–1849)*. In: Sziklay László (szerk.): *Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai*. Akadémia, Budapest.

- Steers, Edward Jr. 2013: *Hoax. Hitler's Diaries, Lincoln's Assassins and Other Famous Frauds*. University Press of Kentucky, Lexington.
- Szerb Antal 1934: A kuruckori költészet. In.: Kornis Gula (szerk.): *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára*. I. kötet. Franklin-Társulat, Budapest.
- Szócs István 1978a: Weöres és Szeőke. *Utunk*, 1978. október 6. 2.
- Szócs István 1978b: Utólagos magyarázatok. *Utunk*, 1978. október 13. 6.
- Szócs István 1978c: Igazságnak örvendezni kéne. *Utunk*, 1978. november 10. 2.
- Thaly Kálmán 1872: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. I. kötet: A bujdosók és Thököly kora (1670–1700)*. Ráth Mór, Pest.
- Thaly Kálmán 1872: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. II. kötet: Rákóczi kora (1703–1735)*. Ráth Mór, Pest.
- Thaly Kálmán 1885: *Irodalom és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból*. Ráth Mór, Budapest.
- Thomson, Derick 1952: *The Gaelic sources of Macpherson's Ossian*. Oliver and Boyd, Edinburgh.
- Tolnai Vilmos 1911: Szőke Ambrus. *Egyetemes Philologiai Közlöny* (35.) 1. 300–302.
- Tolnai Vilmos 1913: Kuruczok irodalmunk szövegeiről. *Egyetemes Philologiai Közlöny* (37.) 1. 408–412.
- Tolnai Vilmos 1914.: A kurucz balladák hitelességéről. Megjegyzés a Czáfolarára. *Egyetemes Philologiai Közlöny* (38.) 656–674.
- Trevor-Roper, Hugh 2008: *The Invention of Scotland. Myth and History*. Yale University Press, New Haven and London.
- Varga Imre 1961: A kurucz költészet kérdésének története. Adalékok a pozitivizmus és a szellemtörténet bírálatához. *Irodalomtörténeti Közlemények* (65.) 1. 19–31.
- Veszprémy Dezső 1931: *Thaly Kálmán védelme a tíz kurucz ballada hitelességének kérdésében*. Érseki Líceum Könyvnyomdája, Eger.
- Weöres Sándor 1977: *Három veréb hat szemmel*. Szépirodalmi, Budapest.

VALLÁS ÉS NORMARENDSZER

Kökényessy Zsófia

Család és normaszegés Szent Ágoston *Vallomásaiban**

A késő antikvitás a klasszikus normák megváltozásának kora. Annak a változásnak az időszaka, amelyben kialakul a korai egyház, fokozatosan elválik egymástól a laikus, világi réteg és a klérus. Az a korszak, amelyben a régi római családmoddelt leváltó új, keresztény erkölcsiségen alapuló társadalom kialakul. Ahol a kereszténység legmagasabb normájává válik az aszkézis, és bár nem lehet mindenki aszkéta, a házasságban is az erkölcsös, túlzott érzékiségtől mentes, a gyermekek nemzésére korlátozódó intimitást támogatták az egyházatyák. Milyen családi normák léteztek a késő antik társadalomban? Hogyan szegi meg ezeket a normákat az aszkéta forradalom? Tanulmányomban Szent Ágoston *Vallomásai* alapján vizsgálom a római családi normák bemutatását, valamint azt, hogy a keresztény családmoddell és a szerzetességre való törekvés mennyiben jelenti e normák megszegését. Szent Ágoston *Vallomásaiban* írja le, hogyan tért meg a keresztény aszkézishez – ezáltal bensőséges, istenközeli élményét nemcsak közösségével osztotta meg püspökként, de lelki élete, megtérése számtalan hittudóst, filozófust, történészt foglalkoztatott az évszázadok során. Szent Ágoston azt állítja, hogy Szent Pál apostol Rómaiakhoz írt levelének egy sora hatott rá olyan erősen, hogy az aszkéta kereszténység mellett elkötelezte magát.

A *Vallomásokat* nem lehet egyedüli, megbízható történeti forrásként kezelni. Egyik első példája a lelki önéletrajznak, egyszerre teológiai és filozófiai mű. Szent Ágoston filozófiai–teológiai kérdéseket tesz fel, s fejt ki róluk gondolatait az általa fontosnak tartott, egy-egy, életéből kiragadott mozzanatban. A *Vallomásokat* olvasva életének olyan pillanataiba nyerünk bepillantást, melyek elsöre hétköznapi apróságoknak tűnhetnek, ugyanakkor Szent Ágoston különösen hosszan és részletesen foglalkozik velük. Többször is boncolgatja a bűn kérdéskörét, számára a bűn az akarat Istentől való elfordulását jelenti, az Istentől való elszakadást. A normaszegés többször és hangsúlyosan megjelenik a műben, talán – némi sarkítással – azt is mondhatjuk, hogy legfőbb narratológiai eszköze, ugyanis a folytonos normaszegéseken, bűnbeesésen keresztül tudja legjobban megjeleníteni az istenkereső, önnön gyarlóságával vívódó, megtört embert.

A kereszténység filozófiájának és teológiájának formálásában Szent Ágoston meghatározó szerepet játszott, és a latin kereszténység családról, férfi–nő kapcsolatról

* Hálás köszönetemet fejezem ki Sággy Marianne-nak inspiráló ötleteiért és fáradhatatlan javításaiért, valamint Novák Veronikának konstruktív kritikáiért és állandó segítségéért.

alkotott teológiai magyarázataira is alapvetően hatott. Amennyiben a *Vallomásokat* valóban teológiai–filozófiai elmélkedésként, félig-meddig burkolt útmutatásként tanulmányozzuk, felmérhetjük azt is, hogy Szent Ágostonnak feltehetőleg milyen didaktikai céljai lehettek, amikor érzékletesen szemléltetett egy-egy esetet. A művet nemcsak történeti forrásként elemezhetjük, hanem didaktikai szempontból is. Ágoston nem csupán preskriptív ábrázolást ad írásaiban, hanem normatív megállapításai több korszakon átívelően meghatározók, s habár művének vizsgálatát óhatatlanul nem tudjuk kiemelni saját történeti perspektívájából, de filozófiai–teológia okfejtései, valamint megfigyelései forrásként szolgálhatnak társadalomtörténeti vizsgálatokhoz.¹ Nincs még egy egyházatyja, aki ennyire érzékletesen jelenítette volna meg ifjúkori éveinek tapasztalatát,² melyet arra használ, hogy azt a társadalmi elvárások összefüggéshálójaiba emelve, örökérvényű útmutatással szolgáljon a laikus híveknek. Műve erős kontrasztba állítja a családi viszonyrendszert, a házasságot a hőn áhított szerzetesség „tiszta és problémamentes” kapcsolataival.³ A *Vallomások* férfi–nő viszonyrendszerei a helyes keresztény értékrendet, viselkedésmódot hivatottak ábrázolni.

Tanulmányomban a férfi–női szerepekre, családképre, vágyakra visszavezethető normaszegéseket, szüleivel kapcsolatos megfigyeléseit kívánom kiemelni. Ezen keresztül érhető tetten Szent Ágoston vélekedése a helyesen megélt szerepekről, normákról. A késő antik társadalom keresztmetszete is megjelenik a szövegben. Arra keresem a választ, hogy hogyan mutatja be az általa normálisnak vagy a normától eltérőnek értékelt szerepeket és viszonyokat, családi kapcsolatokat, azokat a férfi–női viszonyokat, vágyakat, vonzódásokat, amelyek meghatározták életét. Mindez van-e valamilyen összefüggésben a késő antik társadalmi berendezkedéssel, valamint hogyan vélekedik ezekről: mit tartott követendőnek, elfogadhatónak, normának, és mit tartott a normától eltérő, bűnös, tévelygő cselekedetnek? Milyen értékrendet fogalmaz meg, kiken keresztül állít példát a mindenkori olvasó elé, és hogyan lesz Szent Ágoston maga normarendszerré azáltal, hogy megtestesíti ezt a változást?

Először a római család átalakulását vizsgálom meg a késő antikvitásban, majd a *Vallomások* szövegén keresztül szeretném kimutatni a normaszegő viselkedések formáit és értékelését: hogyan ábrázolja Ágoston a normaszegést, és mit tart követendő vagy megvetendő viselkedésnek.

¹ Shaw 1987: 6.

² Brown 1988: 388.

³ Brown 1988: 388.

A késő antik társadalom- és családmodell megváltozása

Milyen volt az a családmodell, amelyhez viszonyítja Ágoston környezetét? Ehhez a korszak társadalmát⁴ kell vizsgálni elsősorban. A késő antik keresztények más-képp gondolkodtak a testről, az emberről és a társadalomról, mint politeista társaik, a korai keresztény és zsidó kultúrkörben a testet és a lelket egyaránt az Isten által teremtettként kezelték. A lelket különálló entitásként értelmezték, felsőbbrendű voltát hangsúlyozták, hiszen a keresztény tanításoknak megfelelően a lélek halhatatlan volt a testtel ellentétben, s annak halála után „kiszabadult abból”. A testet ezzel szemben egy halandó, folyamatos fizikai szükségletekkel rendelkező teremtményként képzelték el, melynek megkötöttsége, és az eltévelyedésre, bűnbeesésre való hajlam pontosan a szükségletek kielégítése iránti vágyból fakadhatott. Ez a test azonban az is, amely a *lélek temploma* (ezt Szent Pál fogalmazta meg először), a keresztény gondolkodás alapján a helyesen megélt szükségleteken (és kielégítésükön, vagy éppen nem kielégítésükön) keresztül megőrizhető annak tisztasága, s így a lélek is tiszta maradhat.⁵

A keresztény társadalomban az ember az isteni lélek hordozója. Szívével, belső, rejtett érzéseivel képes elfogadni, vagy elutasítani a Teremtőt. A szív fogalma a korabeli gondolkodásban és szóhasználatban többletjelentést kapott: azt, aki nem szívlelte meg Isten tanítását, keményszívűnek tartották. A „szív őszintesége”,⁶ egyszerűsége a legfontosabb (társadalmi és vallásos) erények közé tartozott, masculin jellegűnek számított – az erkölcsös férfi és családfő, valamint az ifjú férfi legfőbb útmutatásaként értékelték. Ezen keresztül a társadalom is ideális irányba változhatott. Ez a virtus, vagy erkölcsi jóság azt az általános társadalmi moralitást is magában hordozta, mely elvárta a családfőktől, valamint minden olyan férfitől, aki alá gyengébbek tartoztak (gyerekek, nők, szolgálók stb.), hogy kegyesen és kíméletesen bánjanak velük.⁷

A családi szerepek a keresztény tanítás hatására a késő antik társadalomban átalakultak. A társadalom megkülönböztette a család (*familia*) és a háztartás (*domus*) fogalmakat.⁸ A késő antik római család feladata a társadalmi reprodukció volt. Nem nukleáris (anya-apa-gyerek), hanem többgenerációs családi kereteken belül éltek, és a cselédek (rabszolgák) is a család részeit képezték.⁹

A családfő (*paterfamilias*) a háztartása minden tagjára felügyelt, mindenkiért felelősséggel tartozott.¹⁰ A *paterfamilias* egyszerre volt családfő, biológiai apaként

⁴ Vö. Brown 2003; Lancel 2004.

⁵ Brown 1988: 34–35.

⁶ Brown 1988: 36.

⁷ Brown 1988: 35–36.

⁸ Shaw 1987: 3.

⁹ Shaw 1987: 3.

¹⁰ Cooper 2007: 3–33.

„törvényesítette” gyermekei létezését, valamint az atyai hatalom (*patria potestas*) – mint a korban külön jogi fogalom – birtokosa is volt. Emellett az egész háztartás feje (család, a *domushoz* tartozó szolgálók stb.). A római gondolkodásban egyfajta logikai összefüggés volt ez, ugyanis a *paterfamilias* egyszerre volt a gyerekei apja és tulajdonosa, valamint vagyis egyszerre rendelkezett biológiai és jogi réteggel ez a fogalom.¹¹

A *domus* különböző elvárásoknak felelt meg. Kellett egy belső, szuverén teret működtetni, ahol a valódi bensőségesség megvalósulhatott, miközben a *domusnak* mindenkor nyitottnak kellett lennie, s a családnak, élén a családfővel olyan élet képét kellett mutatniuk a külvilág felé, amely egyszerre volt erkölcsös, nyitott, tiszteletet parancsoló, irigylésre méltó, hogy a társak vagy szolgálók vonzóan találják. A nőknek kiemelkedő szerepük volt a tisztességes családkép közvetítésében, de a *domus* ügyeinek irányításába nem szólhattak bele. A római birodalmi területeken, jogos birtokosok között 40% volt a nők aránya, mégis a *domus* egyértelműen maszkulin jellegű. A családjában (*matrona*) is a férj, vagy a befolyásos apa hatalma alá tartozott, özvegyként a családfői szerepbe lépő fia, vagy veje vezetése alatt maradt.¹²

A keresztény szerzetesség megkérdőjelezte a család és a *domus* intézményét.¹³ Az aszketikus életre, Krisztus követésére, a földi világból, a városokból való kiszakadásra, a pusztába való elvonulásra való törekvés felbontotta a régi modellt.¹⁴ A keresztény püspökök is felkarolták a szerzetességet, és vizsgálták a házasságot és a férfi–nő kapcsolatot. Az egyházban – az ősszülők, Ádám és Éva mintája alapján – a legkisebb egységnek a férfi és a nő házasságát tartották. A korszak végére ráadásul a püspökök mindinkább beavatkoztak a családi folyamatokba. A *domus*-szal ellentétben, ahol a családtagokon kívül például a szolgálók is az egység részét képezték, a férfi–nő házasság, valamint utódjaik legkisebb társadalmi egységként való kezelése megteremtette a nukleáris család modelljét. Az erényes házasság lett a társadalom harmonikus működésének alapja. A házasság egyházi szentség volt, a püspök áldásával keltek egybe a házasulandó felek. A házasság a keresztény pár és az egyház javát szolgálta.¹⁵ A 3–6. században virágzó aszkétamozgalom valóban a társadalom legfontosabb alapegységét, a családot bontotta meg, s jogos volt az aggodalom, hogy ha hívő ifjak és lányok tömegével vonulnak aszkétának, fog-e valaki gondoskodni az utódlásról.¹⁶

¹¹ Cooper 2007: 4.

¹² Cooper 2007: 6–7.

¹³ Cooper 2007: 27–31.

¹⁴ Brown 1988: 57.

¹⁵ Brown 1988: 58–59.

¹⁶ Brown 1988: 57.

Ezzel párhuzamosan a 3–4. századra kialakult az a keresztény törekvés, hogy a nők, férjeik halála után, lehetőleg ne lépjenek egy új házasságba. Az özvegység mint alternatíva azért is ellentmondásos törekvés a korszakban, mert mindeközben a házasság számított a legtisztább, legerkölcösebb életmódnak, s az özvegység szorgalmazásában egyértelműen a keresztény aszkézisre törekvés jeleit fedezhetjük föl.¹⁷ Ez összefüggésben volt a keresztény aszkézis általános elterjedésével is.¹⁸ A korabeli társadalomban az önkéntes özvegységet vállaló nők számíthattak a helyi keresztény közösségek támogatására.¹⁹

Ágoston családja római család volt, amelyben keresztény normák is érvényesültek, Ágoston szüleinek viszonya pedig fontos információkkal szolgál Ágoston családfelfogásáról.

Egy késő antik család

Ágoston egy észak-afrikai tehetősebb család gyermekeként született Thagastében. Két testvéréről ír *Vallomásaiban*, bátyjáról, Navigiusról, és egy nővéréről, akit csak annak halála után említ, és a nevét sem tudjuk meg. Szerzetesi reguláját nővére számára írta,²⁰ aki apácaközösséget vezetett Hippóban. Szüleiről annál többet mesél: hangsúlyos szerepet kap írásaiban az anya és apa közötti kapcsolat bonyolultságának feltérképezése, valamint Monica jámbor hívőként való megjelenítése. Patricius pogány volt, s talán pont ezért Ágoston úgy mutatja őt be, mint aki semmilyen hatással nem volt rá. Patricius ábrázolása jól meghatározott csomópontok szerint történik: több olyan jellemvonását ismerhetjük meg, melyekre reflektál Szent Ágoston, s reflexióin keresztül rajzolódik ki a korszak, valamint saját felfogása a családfői szerepről.

Ágoston számára a társadalom alkotóeleme nem a család, hanem férfi és nő egyesülése (*copula/copulatio*). A háztartás már az ebből következő, magasabb szintű egység, de magvát a nő és férfi házasságban létrejött egysége jelképezte.²¹ A családot mint jól meghatározott rendszer és hierarchia alapján működő közösséget kezelte, melyben az atya, a családfő autoritása a legfőbb szabályzó erő. A szabályzás és büntetés családfő általi helyes végrehajtása a társadalmi kontroll alapvető eszköze, a családi béke átvitt értelemben a társadalmi békét is jelenti. A családfő a háztartás minden egyes tagja felett uralkodik (beleértve a szolgákat is), valamint a javak elosztása is az ő feladatköre.²² A család anyagi forrásainak kezelése mint

¹⁷ A Bibliában is megjelenik az istenfélő özvegy példája: „Aki azonban valóban özvegy, és magára maradt, bizzék az Istenben, imádkozzék kitartóan és könyörögjön éjjel-nappal...” 1Tim 5, 6.

¹⁸ Brown 1988: 145.

¹⁹ Brown 1988: 393.

²⁰ Puskey Mária 2014-ben megjelent munkája részletesen foglalkozik az ágostoni regulával.

²¹ Shaw 1987: 10–11.

²² Shaw 1987: 12–13.

családfői feladat, megjelenik a *Vallomások*ban is. Ágoston hosszasan ír arról, hogy Patricius akkor hunyt el, amikor éppen összegyűjtötte a fia taníttatására elegendő pénzt. Családfőként Monicával együtt fontosnak tartotta, hogy fia a boldoguláshoz szükséges klasszikus nevelést megkapja.²³

„Mindenki magasztalta akkor atyámat, hogy vagyoni erején felül is minden áldozatot meghoz, amire csak fiának tanulmányai folyamán a megszűnik idegenben szüksége lesz. Sokkal gazdagabb polgárok nem is gondoltak gyermekeik érdekében ekkora áldozatra. Pedig atyám ugyan nem törődött azzal, tetszik-e a fejlődésem Istennek, vagy hogyan állok a tisztaság dolgában – csak jó szónokká fejlődjek –, ha elvadulok is művelésed híján, Istenem, szívem kertjének egyetlen igazi és jóságos gondviselője.”²⁴

Ágoston Patricius hozzáállásán keresztül ismerteti saját véleményét arról, hogy mi a helyes fontossági sorrend egy ifjú neveltetésében. A fenti idézetben egyértelműen megjelenik a korszak viszonyulása a jó családfő szerepéhez, aki az elvárásoknak megfelelően anyagilag gondoskodik családjáról, valamint, gondolva a társadalmi reprodukcióra, fiát taníttatja egy majdan előnyösebb hivatás és minél előkelőbb házasság reményében. Ágoston azonban úgy látja, hogy édesapjának elsődleges feladata a keresztény értékrend átadása lett volna utódainak. Patricius széleskörű elismerést kivívó törekvését állítja szembe a keresztény tanításokkal: fontosabb szempontként fogalmazza meg az ifjú erkölcsi tisztaságát, Istennek tetsző nevelkedését, mint a nívós neveltetést, hogy később jó szónokká válhasson. Ezzel Ágoston azt is érzékelteti, hogy szerinte a klasszikus képzettség nem helyettesítheti az istenkereső ember tiszta erkölcsi törekvéseit, és azt a tudást, ami csak akkor nyerhető el, ha az ember megtér Istenhez.

A legtöbb történet, amelyben Patricius feltűnik, Monica relációjában jeleníti meg a cselekményt. Ágoston a szülei közötti kapcsolatot használja fel arra, hogy közvetítse a korszak elfogadott normarendszeréhez, családmodelljéhez képest a keresztény normák megélését.

Szülei gondolatait, vágyait rendszerint különválasztja, sokszor ellenpontként ábrázolva őket, s míg Patricius materiális, hívságos törekvéseit emeli ki (vagyis egyfajta negatív felhanggal nyilatkozik róla), addig Monicánál ugyanezt a törekvést jámbor cselekedetként aposztrofálja (segítség lehet az evilági tudás megszerzése a megtéréshez).

²³ Brown 2003: 36; Brown 2003: 18.

²⁴ Augustinus 1982: 25.

„Ebben [tanulmányi előmenetele] mindketten erős vágygal reménykedtek; – apám azért, mert terád szinte soha, reám pedig csak hívságos reményekkel gondolt; – anyám pedig azért, mert úgy vélekedett, hogy rendszeres, tudományos kiképzésem nemcsak semmi akadály, hanem segítsége lesz hozzád térésemnek.²²⁵

A fia gondos neveltetésén fáradozó apa, a család vezetője is, megegyezik a korban elfogadott családmoddal. Patricius igazi *paterfamilias*, Ágoston azonban nem ezt tekinti a legfőbb családfői erénynek. Monica az erkölcsös, családját szerető nő-képét jeleníti meg, ugyanazokon a reményeken keresztül. A tisztességes család képe, a *domus* tagjainak lelki síkon történő vezetése az asszony feladata, Ágoston megnyilvánulásai alapján azonban a keresztény famíliában ez elsődlegesen a családfői szerepkörbe tartozna. Patricius átlagos családfő, aki az új, keresztény normarendszerben pontosan azért nem ideális, mert nem tudja elsajátítani azokat a feladatköröket, amelyek Ágoston ábrázolása szerint a keresztény családfő legfontosabb lelki, atyai hivatása lenne.

„Hittünk tehát, anyám is, én is, sőt egész házunk – atyámat kivéve; ő azonban atyai hatalmát nem szegezte szembe vallásos anyám törekvéseinek s pogány létére nem akadályozta meg, hogy higgyek Krisztusban. Anyám arra törekedett, Uram, hogy atyám helyett inkább te légy atyám. S mivel segítetted, övé lett a győzelem. Törvényed szerint egyébként férje hatalma alatt volt, pedig sokkal érdemesebb volt, mint az; de ebben is neked szolgált.²²⁶

Monica nemcsak fiára gyakorolt rendkívüli hatást annak egész életében, hanem férjére is. Ha Patricius hűtlen volt, vagy ingerült,²⁷ ő mindig csöndesen megvárta, míg lecsillapodik, és megtér hozzá. Habár Szent Ágoston sokszor látta környezetében, hogyan ütnek meg más nőket férjeik, családjukban soha egyetlen pofon sem csattant el.²⁸

„Csudálkoztak az asszonyok, tudták ugyanis, hogy az ő férje hirtelen természetű, s mégse hallotta soha senki, és semmi jel sem mutatta, hogy Patricius megverte volna feleségét, vagy hogy csak egyetlen napig is házi perpatvar miatt haragban lettek volna egymással.²²⁹

²⁵ Augustinus 1982: 26.

²⁶ Augustinus 1982: 16.

²⁷ Cooper 2011. 9.

²⁸ Brown 2003: 35–36.

²⁹ Augustinus 1982: 126.

Ez a momentum azért is fontos, mert itt szintén megjelenik az ideális lelkület ábrázolása, az a kora keresztény férfiideál, amely a gyengébbeket, gyámoltalankat védelmezi, és nem folyamodik erőszakhoz. Ez nem Patricius erénye, hanem – Ágoston szerint – Monica helyes keresztény magatartásának köszönhető. A család megfelelő és erőszakmentes működését, sikerét egyértelműen Monica jámbor vallásos tevékenységének eredményeként mutatja be, és a valódi vezetői szerepet is neki tulajdonítja Ágoston. A korban normálisnak számított, ha a családfő a fizikai fenytéshez folyamodott, pont ezért Monica helyzete egyedülállónak számított.

„Más asszonyok, jóllehet valamennyiük férje szelídebb természetű volt, akárhányszor még arcukat is elrútító verések nyomát hordozták. Mikor aztán a barátnők beszélgetés közben férjük durvaságai miatt panaszkodtak, anyám nyelvükre figyelmeztette, s mintha tréfált volna, komolyan megintette őket. – Attól a perctől kezdve – mondotta nekik –, amikor az úgynevezett házassági szerződés felolvasását végighallgatták, eszükbe kellett volna venniük, hogy a szerződés eszköz volt, amely őket uraik szolgálóivá tette; következésképp tartsák szem előtt helyzetüket, s ne ágaskodjanak férjük ellen.”³⁰

Monicát engedelmes fiatal lánynak mutatja be, aki szülei által elrendezett házasságot kötött a nála idősebb Patriciusszal.³¹ Helyes, mértéktartó viselkedését, türelmét, alázatát férje iránt a sikeres házasság kulcsaként jeleníti meg Ágoston, olyannyira, hogy Patriciusról kiderül, élete végén megkeresztelkedik felesége hatására.³² Ágostonnak a családjáról alkotott értékítélete akkor válik egyértelműen pozitívvá, amikor Patricius megtér: „Nagy sokára férjét is megnyerte neked, de csak élete legvégén, s így nem kellett többé siratnia benne, immár keresztényben azt, amit túrt tőle, míg pogány volt”.³³

Monica és a normatív nőkép

Monica³⁴ „életrajzon belüli életrajzának” legújabb értelmezései azt vizsgálják, hogyan illeszkedik ábrázolása a *Vallomásokban* Ágoston askéta törekvéseihez.³⁵ Monica jellemén keresztül megjelennek azok a fő szempontok, amelyek a korszakban a család, házasság, férfi–nő kapcsolat szempontjából a legfontosabb ke-

³⁰ Augustinus 1982: 126.

³¹ Sággy 2015: 20.

³² Sággy 2015: 20–22.

³³ Augustinus 1982: 127.

³⁴ Brown 1988: 83–93.

³⁵ Sággy 2015: 15–17.

resztény erényeknek számítanak. Részletes jellemábrázolását, lelki fejlődését kísérelhetjük végig a *Vallomások* első nyolc könyvében keresztül.³⁶ A szülői kapcsolat Monica feddhetetlen és példaértékű személyiségét, a keresztény erkölcsösség és türelem mintáját hivatott ábrázolni legtöbb esetben. Monica élete narratológiai keretet nyújtott a *Vallomások* során Ágoston számára, hogy példáján keresztül az erkölcsös és hívő keresztény édesanya képét állítsa közössége elé Hippo püspökeként.³⁷ Édesanyja jellemábrázolásában megjelenik a keresztény ember esendő-sége is. Ágoston hangsúlyozza, hogy Monica bűnbocsánatra szorul,³⁸ és sokszor nyilatkozik bűneiről, tévedéseiről is. Ágoston családi viszonyainak ábrázolásában Monica a norma a háztartás keresztény életében. Az erkölcsös aszkéta özvegy szerepe is egyértelműen Monicához társítható, a *Vallomások* során többször is megjelenik a püspök segítségét, tanácsát kérő alázatos hívőként.

„Más választ is adtál egyik fölszentelt szolgád, a te Egyháznak élő és szent könyveidben igen tudós püspököd útján. Mikor anyám azt a kegyelmet kérte tőle, hogy beszéljen a lelkekre, mutassa meg tévedéseimet, világosítson fel a bűnből és igazítson jóra – amint szokta tenni, ha alkalmas emberekkel akadt össze – az megtagadta; igen bölcsen, mint később magam is megértettem.”³⁹

A legfontosabb mozzanat édesanyja jellemfejlődésében, hogy a korszak családmódel-jének elkötelezett támogatásától (mely egyfajta abszolútumként van megjele-nítve *Vallomások* során) el tud jutni odáig, hogy elfogadja fiának a kor normáitól való totális elzárkózását, az aszkézisre térését. Szent Ágoston megtérése az aszké-zishez normaszegésnek minősül a példás családfő képéhez mérten. Monica is egy-fajta második „megtérésen” megy keresztül azáltal, hogy elfogadja fia aszketikus életmódját, mely egyúttal a világi pozíciók feladásával, és a hön áhított unokák meg nem születésével jár együtt.⁴⁰ Ez a jellemfejlődés azért kiemelkedően fontos, mert Szent Ágoston ezen keresztül közvetíti a befogadóknak, hogy a házasságot és a nő – férfi kapcsolatot is lehet az Istennek tetsző módon, helyesen megélni, de az abszolútumot és tiszta lelkiséget az aszkézishez való megtérés jelenti.

„Magadhoz fordítottál ugyanis egészen. Már nem kívánkoztam feleség után, már nem voltak földi reményeim, hanem együtt álltam anyámmal a hit irányóján, ahol engem sok-sok évvel ezelőtt neki megmutattál. Sírá-

³⁶ Sággy 2015: 22.

³⁷ Burrus 2004: 77.

³⁸ Cooper 2011: 8; Burrus 2004: 78.

³⁹ Augustinus 1982: 41.

⁴⁰ Sággy 2015: 22–23.

*sát örömmre fordítottad bővebben, mint reménylette és sokkal tisztábbra és bensőbbre, mint aminőt érezhetett volna régi vágya teljesülésén: a tőlem származó unokák látásán!*⁴¹

Nőképét, az anyasággal kapcsolatos filozófiáját fejezi ki Monica ábrázolása. Ágoston úgy mutatja őt be, mint akinek állhatatos hite nagy szerepet játszott saját, az aszketikus életre való megtérésében. Életét, boldogulását anyja féltőn óvó, de birtokló szeretete határozta meg, melyet Szent Ágoston nem értékelt egyértelműen pozitívnak.

*„Az volt fő gondja, s jól emlékszem, négy szem között mekkora aggodalommal óvott, hogy testi bünt el ne kövessék s különösen más feleségére szemet ne vessék. Akkor mindezt asszonyi szóbeszédnek vettem s resteltem volna törődni vele. Pedig mind a te intésed volt; tudatlanságomban azt hittem, te hallgatsz s csak anyám beszél. Pedig ő a te tolmácsod volt s benne téged vetettek meg, én, az ő gyermeke, szolgálód fia, szolgálád.”*⁴²

Ez a kisajátító szeretet az egyik legfontosabb mozzanat a *Vallomásokban*. Az, ahogyan édesanyját a család valódi lelki vezetőjeként jeleníti meg, az új, keresztény szerepek felcserélődéséről is árulkodik. A keresztény családfő elsődlegesen kell, hogy gondoskodjon családjá lelki vezetéséről. Monica, a szerény és alázatos hívő, férje iránt engedelmes asszony valójában Ágostont és a családot vezette a kereszténység felé.

A késő antikvitás családról alkotott kérdéseinek keresztény átértékelése és megváltozása jól nyomon követhető a *Vallomásokban*. Ágoston korában a régi római családmodell számára egy új kihívás jelent meg, a szerzetesség. A *Vallomások* fő csomópontjai a család, házasság, társadalmi kapcsolatok: Ágoston olyan részletesen foglalkozik ezekkel, amelyből érzékelhető a szándékos intés is, nemcsak a filozófiai-teológiai problémafelvetés, ugyanakkor *Vallomásaiban* már megtért püspökként elemzi ezeket, az egyetlen és igazi megtérésének az aszkézis felvállalását tartotta. Szent Ágoston legnagyobb hatása a késő antik gondolkodásmód megváltozásában kétségkívül abban rejlik, ahogyan megtérése után, a saját családi mintáiból kiszakadva, képessé vált az aszketikus élet felvállalására, s ennek hatására teológiai alapjainak lerakására. Szent Ágoston a késő antik társadalmi konfliktust (t. i. a házasságban élés világias mivolta és az igaz keresztény aszkézis között húzódo

⁴¹ Augustinus 1982: 116.

⁴² Augustinus 1982: 25.

ellentétet) egyesíteni tudta teológiájában, anélkül, hogy bármelyiket is megvetette vagy elítélte volna. Egyszerre védte meg a házasság és család szentségét, valamint a szüzesség üdvös mivoltát.

Családjáról alkotott képét akkor láttatja jónak, amikor minden családtagja kereszténnyé lesz. A keresztény családmodell válik normává, szemben a késő antik családmodellel, amikor az utolsó családtag „devianciája” is megszűnik – Patricius megtér. Monica kereszténysége követendő norma. Ez megjelenik egyszerre az engedelmes feleség, a gondolkodó anya, a családjáról áldozatos és kitartó munkával és imádsággal gondoskodó nő, az erkölcsös, Istennek élő özvegy képében.

Ágoston életét összevetve a korszak társadalmi ideáival azt állapíthatjuk meg, hogy Ágoston egy új, követendő ideál, a szerzetesség normarendszerét is bevezeti. A régi társadalomban élők életén, példáin, s azok értékelésén keresztül a szerzetességet állítja be pozitív példának. Ám Ágoston teológiájában – annak ellenére, hogy az aszkézist állította a nő–férfi kapcsolatok normarendszerének egyértelmű középpontjába – a családban élés is egyértelműen pozitív tényezőként szerepel. Nem írja elő az aszkézist mindenki számára követendőnek. Az aszkézis és a család, a szerzetesség és a társadalom között nincs feszültség. Ágoston úgy tudja összhangba hozni a társadalom, s benne a legkisebb alapegység, a család érdekeit, hogy az harmóniában legyen a szerzetesség új értékrendjével. Ágoston önelemzése egyszerre tárgya és következménye az eseményeknek. Az élvezetektől való szabadulást, a szerelemhez, társhoz és a családhoz való földi, érzéki ragaszkodás elengedését értékelte saját valódi megtérésének, mely után az általa legmagasztosabbnak, legszentebbnek tartott földi állapotot, az aszkézist választotta hivatásul.

FORRÁSOK

Aurelius Augustinus 1982: *Vallomások*. Ford.: Dr. Vass József. Szent István Társulat, Budapest.
Szent István Társulati Biblia 2014. (<http://szentiras.hu/> – Letöltés: 2017. 02. 10.)
Puskely Mária 2014: *Szent Ágoston regulája*. Jel Könyvkiadó, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Brown, Peter 2003: *Szent Ágoston élete*. Ford.: Sággy Marianne. Osiris Kiadó, Budapest.
Brown, Peter 1988: *The Body and Society. Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*. Columbia University Press, New York.
Burrus, Virginia 2004: *The Sex Lives of Saints. An Erotics of Ancient Hagiography*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

- Cooper, Kate 2011: Augustine and Monica. In: Henrietta Leyser et al. (Eds.): *Motherhood, Religion, and Society in Medieval Europe, 400–1400*. Ashgate Publishing, Routledge, Farnham.
- Cooper, Kate 2007: Closely Watched Households: Visibility, Exposure and Private Power in the Roman Domus. *Past & Present*, 197. (1.) 3–33.
- Lancel, Serge 2004: *Szent Ágoston*. Ford.: Kamocsay Ildikó. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Sághy Marianne 2015: Ubi tu, ibi et ille: Monica ábrázolása Szent Ágoston Vallomásaiban. In: *Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Lazi Kiadó, Szeged. 15–31.
- Shaw, Brent D. 1987: The Family in Late Antiquity: The Experience of Augustine. *Past & Present*, 115. (1.) 3–51.

Gyöngyössy Orsolya

Adatok a római katolikus plébánosok erkölcsfegyelmezési gyakorlatának vizsgálatához a 19–20. században*

A római katolikus plébános békéltető és „erkölcsbírói” szerepe egyházközségén belül hivatásának egyik alapvető tartozéka volt.¹ Ahogy Schüch Ignác is kiemelte lelkipásztorkodási tankönyvében:

*„A házasság megkötése után gyengéd lelkipásztori gondoskodás, oktatás és fegyelem által azon kell lenni, hogy az igazi keresztény családi élet elére-
sék, s ha az megzavarodott volna, ismét helyre állíttassék [...] A házastár-
sak között támadt meghasonlásokat legelőbb lelkipásztori figyelmeztetések
és kibékítési kísérletek által kell megszüntetni.”²*

Mivel hívei többnyire feltétel nélkül hallgattak szavára, a pap hatása akár a családi békét, akár a közerkölcsi állapotokat tekintve felbecsülhetetlen volt.³

A plébánosi közbelépés elmaradását az egész közösség morális életére nézve káros hanyagságnak ítélték. 1826-ban két tanú a következőket mondta a csongrádi plébános magatartását kivizsgáló püspöki széki⁴ bizottságnak: „a házasságban lévő személyek egymást elhagyhatták a nélkül, hogy az együtt való lakásra a Tisztelendő Plébános Úr által szorítottak vagy kényszerítettek volna.”⁵ „Szabad ő végette [t.i. a plébános végett] a káromkodás, paráználkodás, házasságtörés, erőszakoskodás, in-

* A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport munkatársa.

¹ Az erkölcsi ügyekben való ítélkezést és közbenjárást tekintve a plébánosok illetékességi köre egyház-
jogi szempontból magyarázatra szorul. „A plébánosok az egyházi kormányzat terén ugyan tulajdonké-
peni joghatósággal nem bírnak, de a gondjaikra bízott hívek lelki vezérletében részint az egyházi, részint
a polgári hatóság megbízása folytán különféle hatalmat gyakorolnak.” Kazaly 1882: 239–241. Jogában
tehát nem, de hatalmában állt többek között a hívek erkölcsisége feletti őrködés és szükség szerint az
atyai megintés. Az ágyasokat a püspöki hivatalnak a plébános időnként bejelentette.

² Schüch 1872: 598–600; Hasonló gondolatokat fogalmaz meg: Reindl 1886: 340; Dubois 1870: 5; Ker-
schbaumer 1872: 289.

³ A plébános tekintélyének erejéről bővebben lásd: Gaith–Patzner 1892: 43; Gyöngyössy 2014: 68.

⁴ Püspöki szentszék: Az egyes egyházmegyék területén működő egyházi bíróság, mely létrejöttkor álta-
lános feladatokkal megbízott testület is volt. Tagjai a székeskáptalan kanonokjai, illetve a püspöki szék-
helyen működő, a püspök által kijelölt személyek. A testület élén az elnök (*praeses*) és a megyéspüspök
áll. A legjellemzőbb ügyek közé tartoznak a különböző házassági perek, valamint a papok és egyházi
alkalmazottak fegyelmi ügyei. Ezekről az esetekről kihallgatásokat rendelnek el, ha kell, személyesen
elutaznak a helyszínre. Döntéseket hoznak, jegyzőkönyveket készítenek.

⁵ Gyarmati Mihály vallomása. 1826. február 4. VPL APriv. Mátyus János.

*nepi munka sat.*⁷⁶ A szerepkör teljesítését nemcsak a nép, de egyházi feljebbvalók is számon kérték.⁷

Tanulmányomban a különböző erkölcsi vétségekben (káromkodás, erőszakoskodás) és a családi egységet veszélyeztető esetekben (házastársak békétlenkedése) alkalmazott módszereket és eljárás módokat mutatom be 19. és 20. századi csongrádi példákon keresztül. A felvázolt körkép korántsem teljes vagy általános, inkább metszete a római katolikus lekipásztorok, mint „erkölcsbírók” által használt fegyelmezési eszközök lehetséges tárházának. A felsorolt adatok elsősorban erkölcs- és mentalitástörténeti adalékként szolgálnak.⁸

Kapcsolatfelvétel és kivizsgálás

A vizsgált település, Csongrád lakói a 19–20. században jellemzően állattenyésztéssel, földműveléssel, halászattal és szőlőműveléssel foglalkoztak, 1848 előtt taksás, vagy szabadmenetelű jobbágyok voltak. Csongrád vallásilag homogén, 98%-ban római katolikus és magyar ajkú népességgel, így a plébániaközösség és a település évszázadokon keresztül majdhogynem megegyezett. A plébános hatása, befolyása ilyen körülmények között igen jelentős. Ahogy 1889-ben Zöld Antal néptanító egyik levelében megfogalmazta: „*ez az ember [t.i. a plébános] Csongrádon a legfőbb tiszteletre méltó egyéniség*”.⁹

A panaszos felek jellemzően személyesen, gyakran szentgyónás után fordultak családi ügyeikben a lekipásztorhoz tanácsért és közbenjárásért. A gyónás keretei közt elhangzott vallomásokot és a plébánián, négy szemközt tett panaszokat a plébánosnak szigorúan elkülönítve kellett kezelnie. A gyónási titok kiszivárogtatásának legkisebb gyanúja,¹⁰ illetve a gyónás közben gyakorolt morális kényszerítés híre ugyanis rengeteget ártott a pap megítélésének.

⁶ Takács Jakab vallomása. 1823. július 10. VPL APriv. Mátyus János.

⁷ A plébánosoknak a püspökség kérésére időként táblázatba foglalt, név szerinti kimutatásokat kellett összeállítania a pasztorálási területen ismert vadházasságokról, külön élő házastársokról és körülményeiről. NPI Erkölcsi kimutatások Csongrádon és Felgyő filiában (19. sz.).

⁸ Hasonló témát boncolgat Bárh Dániel a *Cumania* hasábjain 2003-ban megjelent írásában. Bárh esettanulmányában széles társadalmi kontextusba ágyazza Szloboda Mátyás küllödi káplán hadakozását a katolikus délszláv leányok szőlőőrzésének szokása ellen, melyet a segédlelkész az erkölcsi bűnök melegágyaként értékelte. Bárh 2003. A református egyházfegyelemről írt gazdag irodalomból lásd: Illyés 1941; Szigeti 2010; Kiss 2011.

⁹ Zöld Antal levele a váci püspökhöz. 1889. február 21. VPL APriv. Hegyi Antal.

¹⁰ Egy 1894-ben keletkezett panaszlevélben azt olvashatjuk, hogy Hegyi Antal plébánoshoz „*a hívek gyónni nem mernek, mert azt beszélik az emberek, hogy a bűnököt hangosan kibeszéli, a gyóntató székben türelmetlenkedik*”. *Csongrádi Közlöny*, 1894. március 3. (1.) 12. 1–2. A gyónás megtagadása súlyosabb esetben a pappal szembeni általános elégedetlenség kifejezője is lehet, ahogyan Szegváron is történt 1807-ben. Katus 1994: 157.

Példaként hoznék fel egy, az 1880-as évek végén történt esetet. Több országos napilapban is megjelent a hír, miszerint Hegyi Antal csongrádi plébános azzal a feltétellel oldozott fel egy gyónót, miután az vállalta, hogy az általa elkövetett gyilkosságot a rendőrségen is előadja. A férfi meg is tette a szükséges bejelentést. A püspöki szék erről úgy vélekedett, hogy csak akkor szabad világi hatóság előtt vallomástételre utasítani a gyónót, ha helyette ártatlant ítélték el. A történethez hozzátartozik, hogy Hegyi Antal egy 1890 januárjában keltezett levelében cáfolta, hogy valaha ilyen történt volna vele.¹¹

Ritka volt az, amikor a püspöki székig el nem jutó ügyeknek, illetve a helyi plébános felkérésének írásos nyoma maradt. Szedlacsek István apátplébános egyik levelében említést tett arról, hogy bonyolultabb esetekben feljegyzéseket készített a hozzá forduló házastársak ügyéről, saját használatra. Az említett feljegyzések ezidáig nem kerültek elő.¹² Szőke Mihály a református többségű Szentés lakosaként írt levelet Virter Lajos csongrádi esperes-plébánosnak. Panasza szerint a felesége hat éve elhagyta azért, mert édesanyja „*rossz anyai tanácsával élt*”, és birtokából, javadalmaiból is kiszorította a férjét. Mivel Szőke Mihály külön élt feleségétől, erkölcsi okokból az uradalomnál sem alkalmazták. A panaszos fél arra kérte a csongrádi plébánost, hogy terjessze az ügyet a főszolgabíró elé, egyben kérje meg a birtokhoz tartozó adókönyv és a birtoklevél kiadására. Így a feleség nem rendelkezhetne egyedül a közös családi birtok ügyeiben, az „*Aszszonyi Kény Uralma le lenne törve*”.¹³ Ezen esetben nem a kibékítés, hanem a békétlenségéből fakadó anyagi károk rendezése volt a cél, melyhez a panaszos a plébános közbenjárását kérte.

A hívek nemcsak saját ügyeikben keresték fel a plébánost, hanem abból az okból is, hogy egy részegség, erőszakosság, házasságtörés, erkölcstelenség vagy káromkodás bűnébe esett lelket jelentsenek neki. A bejelentett vétkest a plébános a harangozó, ritkábban a helyi hatóság segítségével vezettette elő. A házastársak közti egyenetlenségek rendezésekor többnyire elegendő volt a plébános szóbeli üzenete, melyet a harangozó továbbított az érintetteknek. Ez a beidézési forma azonban nem mindig volt elegendő. 1823-ban a lelkipásztor az alszolgabíróhoz fordult azért, hogy segítsen előkeríteni Ketskés László katonát, akit káromkodás miatt akart felelősségre vonni.¹⁴ Czimmermann János kalaposmestert erőszakoskodással vádolták meg, így a pap az egyik tizedessel¹⁵ hozatta a plébániára.¹⁶

¹¹ Püspöki széki ülés jegyzőkönyve. 1889. december 28. VPL APriv. Hegyi Antal.

¹² Szedlacsek István apátplébános jelentése a váci püspöknek. 1942. április 14. NPI.

¹³ Szőke Mihály dátum nélküli levele (1850–1865 között). NPI.

¹⁴ Püspöki széki kihallgatási jegyzőkönyv. 1823. június 6. VPL APriv. Mátyus János.

¹⁵ *Tizedes*: Ahogyan Csongrádon nevezték még a 19. század második felében: „*a város cselédje*”, elsősorban rendészeti feladatokkal megbízott, a város alkalmazásában álló személy (hajdú).

¹⁶ A csongrádi bíró és tanácsstagok levele a váci püspöknek. 1822. szeptember 10. VPL APriv. Mátyus János.

A pap és az előjáróság együttműködése Csongrádon körülbelül 1886-ig, Hegyi Antal plébános érkezéséig zökkenőmentes volt. A több évszázados együttműködés nemcsak szétbomlott, hanem idővel nyílt ellenségeskedésbe torkollt; itt nem pusztán az állam és egyház szétválásának következményét, a szekularizációt vagy a liberalizmus egyre nagyobb térnyerését kell látnunk, mint okot, hanem a plébános konfliktusos személyiségét is. Történt egyszer, hogy egy öngyilkos ügyében a plébános nem látta igazoltnak a beszámíthatatlanság állapotát, így csak az öngyilkosok parcellájában engedélyezte a temetést. Az elhunyt rokonai fellázdak a döntés ellen, és a település előjáróságán keresztül (vagyis a pap döntését felülbírálván), rendőri felügyelettel temették el halottjukat a „rendes halottak” sorába. Az eset híre a váci püspökhöz és a belügyminiszterhez is eljutott. A püspöki állásfoglalás végül Hegyi Antal plébánosnak adott igazat, akinek becsületében komoly károkat okozott a temetési engedélyt kiállító előjáróság.¹⁷

Felelősségre vonás és büntetési módok

Legyen szó akár házastársak nézeteltéréséről, akár erkölcsi kihágásról, a plébános – vérmérsékletétől függően – a büntetés meghatározott eszközeihez is nyúlhatott annak érdekében, hogy a békülést elősegítse, vagy a bűnös megszégyenítésével a közösségnek példát statuáljon.

Leggyakoribb a szóbeli, négy szemközti megrovás, súlyosabb esetben a kiprédikálás volt. Csongrádon jellemzően csak az eset vázlatos bemutatását adta elő szentmise keretei között a plébános, a vétkes nevének elhallgatásával, a hívek lelki épülése céljából. Ezidáig egyetlen olyan forrás került elő, melyben a munkáját hanyagul végző kántor neve egyfajta „kiprédikálás” formájában megemlítődött.¹⁸ A templomi kiprédikálás világi párhuzamaként említhető az a gyakorlat, amikor egyes asszonyok az ún. publikáló köről¹⁹ hirdették ki, hogy férjüknek senki ne adjon kölcsön, mert megbízhatatlanok, és pénzüket jó eséllyel soha nem látják viszont.²⁰

Hegyi Antal plébános elődeihez képest gyakrabban hagyatkozott a pénzbírság visszatartó erejére. A jegyesek házasság előtti szétválása esetén például kárpótlási bírságra ítélte a visszalépő felet. Egy ilyen ügy, mely végül a plébános polgári peres elmarasztalásához vezetett, teljes terjedelmében ránk maradt.²¹

¹⁷ A váci püspök levele a belügyminiszternek. 1892. január 11. VPL APriv. Hegyi Antal.

¹⁸ Sohlya Antal kántor levele a váci püspöknek. 1867. november 12. VPL APar. Cs.

¹⁹ Csongrádon a városháza, a Szent Rókus-templom és a Nagyboldogasszony-templom előtt állt ilyen publikáló kő. A templomok előtt rendszerint a vasárnapi „nagy mise” után dobolta ki a szolgabíró a lakosokat érintő rendelkezéseket és hirdetményeket.

²⁰ Lásd a tanácsülési jegyzőkönyveket (1850–1870 között) a Magyar Nemzeti Levéltár csongrádi fiók-levéltárában.

²¹ A csongrádi lakosok levele a hercegprímáshoz. 1892. március 14. VPL APriv. Hegyi Antal.

Bertus Rókus napszámos a váci püspöknek címzett levelében panaszolta el, hogy miután jegyet váltott Samu Juliannával, „köztük felmerült okok miatt” még a harmadik kihirdetés előtt visszaküldte a lánynak a jegykendőt. Mikor azonban pár hónappal később Pusztai Franciskával óhajtott volna beiratkozni, a plébános 30 forintos kártérítés rendezésére szólította fel a legényt, melyet korábban elhagyott menyasszonyának kellett volna kifizetnie. A vagyontalan legény igen sokallotta a kiszabott összeget, ezért a váci püspökhöz fordult igazságtételért.²² Mikor a püspök kérdőre vonta a csongrádi plébánost, Hegyi Antal válaszában hatásosan ecsetelte a szegény hajadont a gazdagabbért elhagyó ifjú történetét, aki volt menyasszonyáról valótlán betegséget állítva csapódott leánytól leányig. A plébános az elhagyott jegyes fájdalomának kárpótlásaként hajtotta be az összeget a legényen: „A szegény árvákat a mai igazságszolgáltatásban nem igen védelmezi más, mint a jó Isten! S így mint Isten szolgálója kötelességemnek tekintetem ezen védtelen árva leányt [...] becsületének gonosz megtámadója ellen a törvényes eszközökkel megvédeni.”²³ Hegyi plébános tehát azt vallotta, hogy „a zsebben való érvágás jobban hat mindennemű kapacitálásnál”.²⁴

Hegyri Antal a 19. század végén már a sajtó útján is hangot adott nemtetszésének azért, hogy a közösségi nyomást kieszközölje, a vétkeket megszegyenítse. Erre példa az a *Tiszavidék* 1893-as számában olvasható nyílt levél, melyet a plébános a helyi iskolaszék tagjainak címzett. A levélből az derül ki, hogy az egyik csongrádi tanítónő akkor már hónapok óta külön élt férjétől anélkül, hogy kibékültek vagy válópert indítottak volna. A plébános azt a kérdést tette fel a testületnek, hogy összeegyeztethetőnek tartják-e a tanítónő viselkedését, vagyis a „nyilvános botrányt a tan és nevelésügy érdekeivel”, és ha nem, miért nem intézkednek az ügyben.²⁵

A következő eset szintén Hegyi Antal plébánossága idején esett meg, leírása pedig a *Csongrádi Lap* 1896. márciusi számában olvasható:

„Különös módját eszelte ki néhány leányzó az ismeretség kötésének, ugyanis: 3 Kros okmánybélyeggel ellátott leveleket küldözgetnek a fiatal urakhoz, melyek egy némely helybeli nő photographált arczképét tartalmazták. Az arczképhez gyakran levelet is mellékelnek a következő tartalommal: 'Én téged nagyon szeretlek'. Különösen kiszemelték a helybeli rom. cath. Káplán urakat, kik naponként részesülnek ilyen kitüntetésben. Ezek az arczképes levelek inkább beválnának arczátlan leveleknek: mert ez az eljárás nagyon elszomorító erkölcsi romlottságra mutat.”²⁶

²² Bertus Rókus napszámos dátum nélküli levele a váci püspöknek [1891] VPL APriv. Hegyi Antal.

²³ Hegyi Antal levele a váci Egyházmegyei Hatóságnak. 1891. január 28. VPL APriv. Hegyi Antal.

²⁴ Hegyi Antal levele a váci Egyházmegyei Hatóságnak. 1888. október 25. VPL APriv. Hegyi Antal.

²⁵ *Tiszavidék* (4.) 3. 3.

²⁶ *Csongrádi Lap* (4.) 11. 3.

A hírlapi közzétételt tehát Hegyi Antal a provokáció megszüntetésének eszközeként is alkalmazta.

Részben a dorgálás, részben a letisztázás szándéka vezérelte Porubszky József plébánost, amikor 1909-ben nyílt levelet tett közzé a *Csongrádi Újság* hasábjain. Az újságban ugyanis hetekkel korábban „*embertelenséggel*” vádolták a plébánost azért, mert öngyilkosok és kéjnök elhantolásánál rendszeresen megtagadta az egyházi asszisztenciát. Porubszky plébános válaszul az egyházi törvénykönyvre hivatkozva, csongrádi eseteket alapul véve vezette végig döntésének okait. Levele utolsó mondatai már nem a közönséghez, hanem a cikkíróhoz szóltak: „*Figyelmeztetem, hogy saját vallását ne nézze sötét reakciónak, hanem isteni intézménynek, mely őt szeretetével a bölcsőtől az égig kíséri.*”²⁷

Az erkölcsi bíráskodás legszélsőségesebb formája a vétkes fél fizikai büntetése, melyre egészen 1830-ig találunk példát Csongrádon. Hogy Mátyus János csongrádi plébánostól korántsem állt messze ez a módszer, több forrás is megerősíti.

1822. augusztus elsején Kozma Anna özvegyasszony azzal a panasszal kereszte fel Mátyus plébánost, hogy Czimmermann János kalaposmester megpróbált erőszakot tenni rajta. A plébános a harangozóval üzent meg az elöljáróságnak, hogy fogassák el a kalapot, és vezessék elő. A tisztartó és a bírák nem voltak a városban, de egy tizedes (hajdú) a paphoz terelte a vonakodó Czimmermannnt. A tanúvallomások szerint a plébános ekkor arra utasította cselédjeit, hogy fogják le a kalapot, majd bikacsökkel ütlegelni kezdte.²⁸ Más forrás szerint 11 pálcaütést mért rá.²⁹ A plébános minden kivizsgálást nélkülöző bíráskodása nem csak a városi elöljáróságnál, de a nép körében is komoly megbotránkozást keltett.³⁰ Nem sokkal később Ketskés László katonát fenyegette meg hasonló módon, akit káromkodás miatt idézett maga elé.³¹

A püspöki szék közbelépése

A pap a magánügyeikben hozzá forduló hívek panaszát tehát kivizsgálta, majd az érintett feleket a plébániára hívatta elbeszélgetésre. A házastársak magánéleti gondjainak feloldására legtöbbször egy közös kihallgatás elegendőnek bizonyult. Ha azonban nem sikerült megegyezésre jutni, vagy az eset túlságosan szövevényes volt, a váci püspöki szentszékhez kellett folyamodni.

²⁷ *Csongrádi Újság* (7.) 19. 2.

²⁸ A csongrádi bíró és tanácstagok levele a váci püspöknek. 1822. szeptember 10. VPL APriv. Mátyus János.

²⁹ Varga István vallomása. 1823. augusztus 4. VPL APriv. Mátyus János.

³⁰ A csongrádi bíró és tanácstagok levele a váci püspöknek. 1822. szeptember 10, VPL APriv. Mátyus János; Czimmermann János levele a váci püspöknek. 1824. május 1. VPL APriv. Mátyus János.

³¹ Püspöki széki kihallgatási jegyzőkönyv. 1823. június 6. VPL APriv. Mátyus János.

Ez utóbbi okból döntött Hegyi Antal a püspöki szék bevonása mellett 1888-ban, Szlávik Veron ügyében. Az asszony azzal a panasszal kereste fel plébánosát, hogy férje rendszeresen megveri, ráadásul egy „megesett nőszeméllyel” is gyanús viszonyba keveredett. A pap beidézte a férjet, aki a verések okaként neje részeges természetét jelölte meg, az említett „megesett nőszemélyről” pedig azt vallotta, hogy csupán a szolgálója, nem az ágyasa. Hegyi Antal a püspöki szék felé továbbította az ügyet, ám levelében nem mulasztotta el megemlíteni, hogy az általa beterjesztett 20 házassági ügyből hosszú évek alatt csak egyet bírált el a jeles tanács. A lassú ügyintézés pedig óriási károkat okoz az amúgy is ingatag talajon álló erkölcsiségnek.³²

Ha a püspöki szék küldöttei személyesen avatkoztak az ügybe, a békítés jellemzően sikeres volt. A házastársak előidézése és kivallatása után egyfajta szerződésben rögzítették a családi béke alappilléreit. Ezekben az írásos fogadalmakban rendszerint mindkét fél elismerte hibáit, egyben kötelezte magát a jó férjhez, illetve feleséghez illő magatartásra. Újabb egyenetlenség esetén pedig ígéretet tettek arra, hogy ismét a helybeli plébánoshoz fordulnak tanácsért. Mintaként álljon itt egy csongrádi házaspár fogadalma 1842-ből:

„Mi alol íratlak jelen költsönös kötelezvényünk rendibe adjuk tudtára mindeneknek, a kiket a dolog most, vagy jövődöben illetni fog, hogy a Fő Tisztelendő Sz. Szék kiküldöttség Atyai intését Szivünkre vévén, az eddigi köztünk létezett egyenetlenségeknek, ön lelki javunkra, és egyéb embertársaink épülésére véget vetvén, magunkat a következőkre köteleztük, u.m.

Én Bernát László Kádár Ágnes hites feleségemet magamhoz veszem, ő vele mindenekben szeretetben, békességben és egyet értésben kívánván élni, ugy fogok bánni, mint egy betsületes, a józan okosságú férjhez illik, a kegyetlenségekkel, mellyek talán őtt tőlem el idegenítették, fel hagyok, és a netalán tán történhető hibákért az orvoslást mindenkor Egyházi Előljáráomnál keresni, és azt kikérni, legszentebb s legelsőbb kötelességemnek fogom tartani.

Más részről Kádár Ágnes férjemnek ebbéli nyilatkozatát kész szívvel elfogadva ő hozzája haladék nélkül vissza megyek, a nyelvességekkel és vissza feleselésekkel, mellyek eddig a házi tsendességet fel zavarták, végképpen

³² „Nem mulaszthatom el azonban Ftdő Szentszék figyelmébe ajánlani, hogy az a huza-vona eljárás, melyet a Ftdő Szentszék a házassági perekben, értem sommás perekben általában tanusít épen nem vezet jó eredményre, sőt csak istápot nyújt az erkölcstelenségre, mikor a felek azt tapasztalják, hogy szabad a vásár, a plébános fölterjesztésének semmi eredménye, a bűnösnek haja szála sem görbül meg.” Hegyi Antal levele a váci Egyházmegyei Hatóságnak. 1888. október 25. VPL APriv. Hegyi Antal.

fel hagyok. Férfjemnek az illető engedelmességet megadni, magamat hozzája alkalmazni, nekie mindenekben segedelmére lenni, Gazdaasszonyi foglalatosságaimat lelki isméretessen tellyesíteni, ötöt mintegy Férjet, illik megbetsülni, fő kötelességemmé teszem, valamint arra is ünepélyessen kötelezem magamat, hogy őt semminemű esetben el hagyni nem fogom, hanem ha netalán tán meg kívántató orvoslás, Fő Tiszt. Lelki Pásztoromnál keresvén, az általa hozandó ítéletnek és rendeletnek egész alázatossággal alá vetni, és kész szívvel engedelmességgel el fogadni fogom. Mellynek erejére adtuk ezzen saját nevünk alá írásával és kezünk kereszt vonásával megerősített levelünket.³³

Hegy Antal nemcsak a püspöki szék lassú ügyintézését bírálta, de illetékességét is több levelében megkérdőjelezte, miközben a hívei közt élő lelkipásztor egyedüli kompetenciáját hangsúlyozta: „A plébános ugyanis megtesz a béke helyreállítására minden kísérletezést, mert ez lelkiismeretbeli kötelessége is, s a hol ő nem boldogul, ott hiába való minden kísérletezés, mert hívei nevéhez nálánál senki sincs közelebb s rajtuk jobban senki sem uralkodhatik.”³⁴

Az 1950-es évekig bizonyíthatóan élt az a gyakorlat, miszerint a hívek magánéleti válság idején olykor a plébános közbenjárását kérték. Szedlacsek István apátplébános egy 1942-ben keltezett leveléből kiderül, hogy jómaga készségesen vállalta a házastársak közti békítést abban az esetben, ha a panaszokat gyónáson kívül tárták elé.

Egy alkalommal egy asszony azt kérte a plébánostól, hogy [Szedlacsek István levelét idézve]: „a férj büntársát idézzem be, és szidjam le”.³⁵ A plébános a bosszúszomjas hitves óhajának teljesítése helyett célravezetőbbnek látta a férjjel való elbeszélgetést. Az elhagyott feleség nem sokkal később a váci megyéspüspökhöz, majd a hercegprímáshoz fordult egy névtelen levéllel, melyben azt állította, hogy a plébános helytelenül kezelte az ő panaszát. A plébános – miután felvázolta püspökének az eset körülményeit – egy keserű hozzáfűzéssel toldotta meg levelét: „az ilyen névtelen vádaskodások a vezető emberek ellen Csongrádon nagyon gyakoriak, azért Csongrád sok polgármestert és plébánost fogyaszt”.³⁶

³³ Müller Mihály és Dudás Antal péteri lelkész, megbízott szentszéki küldöttek előtt tett fogadalom. 1843. NPI.

³⁴ Hegyi Antal levele a váci Egyházmegyei Hatóságnak. 1888. október 25. VPL APriv. Hegyi Antal.

³⁵ Szedlacsek István apátplébános jelentése a váci püspöknek. 1942. április 14. NPI.

³⁶ Szedlacsek István apátplébános jelentése a váci püspöknek. 1942. április 14. NPI.

Azok a példák is a plébános közbenjárásának súlyát és erejét mutatják, amikor a békülést elutasító felek minden eszközzel elkerülni igyekeztek ezt a találkozást.³⁷ Patai Péter felgyői kertész mellől öt gyermeket hátrahagyva szökött el a felesége. Ahogy a kertész vallomásában olvashatjuk: „*sürgettem és kértem számtalanszor [a plébánostól] feleségemnek vissza parantsolását, de a puszta biztatásnál egyebet nem nyerhettem*”³⁸. Patai Péter úgy vélte, hogy azért nem intézkedett ügyében a plébános, mert felesége a szökés előtt egy ökröt ajándékozott neki.³⁹

A plébános hitelessége, döntési kompetenciája magatartásának függvénye is volt, mely az egész plébániaközösség morális életére hatást gyakorolhatott.⁴⁰ Ezt a tényezőt a papi szemináriumokban oktatott tankönyvekben is kihangsúlyozták.⁴¹

1799-ben a szomszédos csépai hívek arra kérték a váci püspököt, hogy plébánosuk „*bokrossan öszve tódult törvénytelen tselekedetétül és üldözéseitül menté tenni méltóztasson*”.⁴² Attól félték a jámbor csépaiak, hogy a plébános viselkedése a nép erkölcsi és lelkeségi állapotán is nyomot hagy. A nevezett lelkipásztor, Mátyus János Cséparól Csongrádra került plébánosnak. Takács Jakab csongrádi földműves pár esztendővel később ekképpen vallott lelkipásztoráról: „*Szabad ő végette [t.i. a plébános végett] a káromkodás, paráználkodás, házasságtörés, erőszakoskodás, innepi munka sat.*”⁴³ Pont egy évszázaddal később keletkezett az a „*csongrádi lakosok*” által írt panaszlevél, mely szerint Hegyi Antal plébános túlzott politizálása miatt az „*ellenségeskedés, gyűlölet, elkeseredés, harag, bosszú és erkölcstelenség magvai*” szóródtak szét a plébániaközösségben.⁴⁴ A *Csongrádi Lap* pedig egyenesen Hegyi Antal plébánost hibáztatta azért, mert „*a csongrádi nép erkölcsileg lejtőre került*”.⁴⁵

³⁷ A kipurkálástól, a nyilvános megszégyenítéstől való félelem egyrészt komoly visszatartó erőt jelentett, másrészt a leírt esethez hasonló „kiskapuk” megjelenéséhez (jelen esetben megvesztegetéshez) is vezethetett. Jávor 2000: 794.

³⁸ Patai Péter vallomása. 1826. február 4. VPL APriv. Mátyus János.

³⁹ Makai András vallomása. 1823. július 10. VPL APriv. Mátyus János.

⁴⁰ A témához kapcsolódóan értékes meglátásokat tett írásában Fogl 2015.

⁴¹ „*Akármily jelentéktelennek látszék is valamely szabadság, melyet itt ott a papok maguknak megengednek, mégis mindig nagy befolyással bír az, ha nem is a papság, de a nép szellemére, mely a papot figyelemmel kíséri, a kisebbről a nagyobbra szeret következtetni, és ilyféle dolgokban saját kénye-és lanyhaságának szabadságlevelét látja.*” Kerschbaumer 1872. 267. Schüch Ignác egyedül a „*tévíuton járó, rossz pap*” hibájaként értékeli a hívek hideg érzéketlenségét az egyház ügyei iránt. Schüch 1872: 589.

⁴² A csépai lakosok levele a váci püspöknek. 1799. január 15. VPL APriv. Mátyus János.

⁴³ Takács Jakab vallomása. 1823. július 10. VPL APriv. Mátyus János.

⁴⁴ A csongrádi lakosok levele a hercegprímásnak. 1892. március 14. VPL APriv. Hegyi Antal.

⁴⁵ „*A csongrádi ember lényegében egészen megváltozott: tisztességet nem ismer, a törvényeknek nem engedelmeskedik; felebbvalóit, előljáróit kigunyolja; ur-gyűlölő. Akár van rá oka, akár nincs. Irigy annyira, hogy a tisztességes gunyát viselő hivatalnokra is görbe szemmel néz: mert azt hiszi, hogy az ő verejtékén, az ő zsírján szerezte.*” *Csongrádi Lap* (9.) 44. 3.

Itt a katolikus közösségekben jellemző, szorosabb plébános–hívek kapcsolat egyik következményéről lehet szó.⁴⁶

A plébánosok nem csak egyéni ügyekben tettek igazságot; szükség esetén nagyobb csoportokra vagy éppen az egész plébániaközösségre vonatkozóan is megfogalmaztak figyelmeztetéseket, dorgálásokat. Hegyi Antal plébános az 1880-as években templomi prédikációjába fűzte, hogy nem tekinti becsületes embernek és asszonynak azt, aki a Szentháromság téren felállított mechanikai műszínházba beengedi a gyermekét.⁴⁷ Évtizedekkel későbbi utódja, Szedlacsek István plébános azért írt levelet a csongrádi Iparos Nőegylet elnökségének, mert a többségében katolikus tagokból álló egyesület nagyböjt idején rendezett táncmulatságot. A plébános tapintatosan figyelmeztette az egyesületet, hogy az eset ismételt előfordulása esetén kénytelen lesz nyilvánosan is tiltakozni.⁴⁸

Az egymást követő csongrádi plébánosok tehát a hívek erkölcsi életének nyíltan és egyetemesen elfogadott őrzői maradtak, egészen az állami közbelépés időszakáig. A kutatás időbeli és módszertani kiterjesztésével, interjúk készítésével még felfedhető lehet egy, a fenyítés eszközeit nélkülöző, pusztán szóbeli gyakorlattá egyszerűsödött szerepkör utóélete, mely (a vallási társulatokhoz hasonló módon) afféle „búvópatakként” élhetett tovább.

FORRÁSOK

- Nagyboldogasszony Plébánia Irattára, Csongrád (NPI)
Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Acta Privatorum (VPL APriv.)
Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Acta Parochiarum Csongrád (VPL APar. Cs.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bálint Sándor 2009: A népi kultusz. In: Bálint Sándor: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Ős-kép kiadó, Budapest, 159–189.
Bárh Dániel 2003: Szokás és hatalom. Egyházi törekvés a szőlőörzés bácskai rendszabályozására a XVIII. század közepén. *Cumania* 19. 85–120.
Dubois Henrik 1870: *A gyakorlati lelkipásztor, vagyis mikép működhetünk áldásosan közösségünkben?* Írta Dubois Henrik constances-i tiszteletbeli kanonok és papnöveldei igazgató. Magyarítá: a veszprémi növendékpapság Pázmányköre, Pest.

⁴⁶ Protestáns egyházakban a lelkipásztor hatása, illetve a lelkipásztornak megadott tisztelet egészen más jellegű, hisz az eklézsia esztendőről-esztendőre maga választotta papját, aki ebből kifolyólag jobban ki volt téve a közösség szimpátiájának. Jávor 2000: 795.

⁴⁷ Gétzi János nyomtatásban megjelent nyílt levele. Schwartz Sándor nyomdájából. 1889. NPI.

⁴⁸ Szedlacsek István levele a csongrádi Iparos Nőegylet elnökségének. 1934. március 7. NPI.

- Fogl Krisztián Sándor 2015: A veszprémi egyházmegye alsópapságának fegyelmi ügyei, konfliktusai 1847–48 között (Esettanulmányok). *Egyháztörténeti Szemle* (16.) 4. 3–19.
- Gaith Rudolf – Patzner István (szerk.) 1892: *Lelkipásztori lexikon rövid egybefoglalása a főbb lelkipásztori, plébánia-hivatali, liturgiai, egyház-és házasságjogi, adó-és pénzügyi teendőknek. A katolikus magyar lelkipásztorok használatára*. Kiadja: Tokody Ödön új-pécsi plébános. Nyomtatott: Csanád-egyházmegye könyvsajtón, Temesvár.
- Gyöngyössy Orsolya 2014: *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében*. Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 48; A Vallási Kultúrakutatás Könyvei 16. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.
- Illyés Endre 1942: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban, XVI–XIX. század*. Debrecen.
- Jávor Kata 2000: Az egyház és a vallásosság helye és szerepe a paraszti társadalomban. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 791–830.
- Katus László 1994: A szegvári plébánia története. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 1–2. 149–216.
- Kazaly Imre 1882: *A katolikus egyházjogtan kézi könyve, különös tekintettel Magyarországi jogi viszonyaira*. III. kiadás, I. kötet. Nyomtatott Serédy G. Siketn. Iparint. Könyvnyomdájában Vácott.
- Kerschbaumer Antal 1872: *Paterfamilias. Lelkipásztorok példákban, idősb s ifjabb lelkészek számára*. Fordította: A Szt. Istvánról címzett esztergomi ősrégi papnevelde magyar egyházirodalmi iskolája. Esztergom. Nyomtatott Horák Egyednél.
- Kiss Réka 2011: *Egyház és közösség a kora újkorban, a Kükküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Reindl Román 1886: *A lelkipásztorok gyakorlati vezérfonala*. Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet.
- Schüch Ignác 1872: *A lelkipásztorok kézikönyve II*. Fordították a Győri nagyobb Papnevelő Intézet Szent Imre Egyesületének tagjai. Győr, Sauervin Géza könyvnyomdája.
- Szigeti Jenő 2010: A református egyházfegyelem gyakorlásának válsága a XVIII. és XIX. század fordulóján. *Ethnica* (12.) 1–4. 96–98.

Frauhammer Krisztina

A test a Szentlélek temploma (Normaszegő szexualitás?)

„Egy dolog kétségtelen. A modern Magyarország fejlődése lépést tart a külföldével, bajaik tehát közösek: a középosztály elszegényedése, a házasságok számának apadása nálunk is ijesztően mutatkozik. Tehát a nőkérdés is mind sürgetőbben fogja a társadalmat megmozgatni. Keresztény irányítását ne engedjük a kezünkől kisiklani.”¹

Így zárta a *Katolikus Szemle* hasábjain három részes női emancipációról szóló tanulmányát 1900-ban Vetési József, a kor neves katolikus újságírója.² A cikk szerzője arra figyelmezteti a keresztény értelmiségi olvasói kört, hogy a nők ügyével, szerepkörével és helyzetével az egyháznak is foglalkoznia kell. Keresztény válaszokat kell adnia a formálódó polgári társadalom nőket is érintő kérdéseire, így például a nők oktatásának, munkavállalásának, jogi helyzetének, családban betöltött szerepkörének ügyére. E fontos közéleti kérdések mellett olyan látszólag jelentéktelenebb ügyek is egyházi állásfoglalást kívántak, mint a nők szexuális viselkedése és morálja. Az okok között elsősorban azoknak a jelentős társadalmi és szellemi mozgalmaknak (naturalizmus, feminizmus, pszichoanalízis) a megjelenését és hatását kell látnunk, amelyek kapcsán a szexualitás kérdése az emberi szabadság általánosabb problémakörének részeként megjelent a kor nyilvános diskurzusaiban, illetve a hagyományos (irodalom, képzőművészet) és a modern (fénykép, film) médiumokban.³

A szexualitás fogalma is egy új, mesterséges konstrukció volt, ekkor került be a köznyelvi használatba.⁴ Gyökerei a 18. századig nyúlnak vissza, amikor a szexualitás dolgairól való gondolkodás alapvetően megváltozott, és kialakulóban volt egy újfajta látásmód, amelyet a szabadságról, individualizmusról, természeti törvény-

¹ Vetési 1900: 898.

² A *Katolikus Szemle* a korszak legnagyobb egyházi kiadója, a Szent István Társulat irodalmi és tudományos folyóirata volt 1887 és 1944 között. Az egykor papnak készülő Vetési József (1860–1909) bölcséleti doktor és újságíró számos cikket írt a lapnak. (Színnyei 1891–1914.)

³ Szigeti 2002.

⁴ Az egyén nemét leíró szex főnévből képzett szexuális melléknév jelentést csak a 18. században kezdték kiterjeszteni a nemzésre. Ebben fontos szerepe volt annak, hogy a biológia és az orvostudomány egyre gyorsabb ütemű fejlődése lehetővé tette az anatómiai sajátosságok és a viselkedés összefüggéseinek megállapítását. Például azt, hogy a növények és állatok is nemi lények, s nemük erősen befolyásolja viselkedésüket.

ről folyó 19. századi diskurzusok és a rohamosan fejlődő orvostudomány formáltak.⁵ A 19. század előtt a nemi élet témaköre az emberi élet szerves részét képezte; a kora újkori állam e kérdéseket csak a házasság vonatkozásában vette figyelembe, és fontos szocioökonómiai, büntetőjogi ügyekkel kapcsolta egybe.⁶ Elsősorban a nők szexuális reprodukív szerepére fókuszált, hiszen annak anyagi vonatkozásai is voltak. Ennek megfelelően a közélet meghatározó szereplői kétféle szexuális viselkedésformából indultak ki: a házasságon belülről és a házasságon kívülről. Mivel a házasságon kívüli kapcsolatból született gyermekben problémát láttak (a közösségnek kellett felnevelni), a testi kapcsolat egyedüli helyéül a házasságot jelölték meg. Minden egyéb más szexuális forma kívül esett az elfogadhatón.⁷ E gondolat közbeszédben való egyre gyakoribb artikulálása mögött azt is látnunk kell, hogy a nők szexuális reprodukív szerepe aggodalommal töltötte el az új európai elitet. A kor vezető férfijai attól féltek, hogy a nő viselkedésével szétszakíthatja, szétrombolhatja a társadalmi rendet. Ebből adódóan szükségesnek tartották a nemi élet legális és következetes figyelését és korlátozását.⁸ Egy olyan morális ideált, viselkedési mintát alakítottak ki a társadalom jólétének érdekében, amelyben a moralitást összekapcsolták a szexualitással. A nők ebben az elképzelésben egyszerűen voltak erővel teli és gyenge egyének. Gyengék és jelentéktelenek voltak abban az értelemben, hogy másodlagos és engedelmes szerepet osztottak rájuk. Ugyanakkor jelentős is volt a szerepük, hiszen a privát szférába tolvá őket szexuális erőt ruháztak rájuk, hiszen ők voltak azok, akik gyermekeket szültek, és az ő dolguk volt a család és a társadalom morális rendjének fenntartása.⁹

Mindezen folyamatok hatására a szexualitás a polgári korszak egy fontos témájává vált, és ebből az egyház sem vonhatta és nem is vonta ki magát. Azonban míg a világi intézmények és nyilvánosság fórumainak e témában folytatott diskurzusairól könyvtárnyi irodalommal rendelkezünk, addig az egyház álláspontjáról, különösen Magyarországon, nagyon hiányosak a feldolgozásaink. Sőt, a kutatóknak néha az a benyomása, hogy ez a téma szinte tabusítva lett az utóbbi évtizedekben, és egyfajta szemérmes hallgatás övezi. Jelen írás keretei között nem vállalkozom

A szex és a szexualitás fogalma így új dimenziót kapott, és a 19. század folyamán egy sor újabb és pontosabb megjelöléssel bővült. Megjelentek például a „szexuális vágy”, a „szexuális funkció” és a „szexuális aktus” fogalmi. Michel Foucault mutatott rá arra, hogy a fogalmak bővülése és pontosabbá válása mellett a 19. században egyre növekedett a témáról folytatott diskurzusok száma is, legalábbis jogi és orvosi vonatkozásban. A szexuális viselkedés pszichológiai tanulmányozása – vagyis a szexuális szerepek, képességek, motivációk és teljesítmények komolyabb vizsgálata – azonban a 19. században épphogy megkezdődött, s csak a 20. században bontakozott ki. Bővebben lásd: Szilágyi 2005: 11–13; Foucault 1999: 19–52; Frevert 1986: 129–130.

⁵ Hull 1988: 49.

⁶ Hull 1988: 50–51.

⁷ Hull 1988: 52.

⁸ Fuchs–Thompson 2005: 24.

⁹ Fuchs–Thompson 2005: 34.

arra, hogy a korabeli magyar katolikus egyház szexualitásról kialakított álláspontját a maga teljességében megragadjam. Csupán a 19–20. század fordulóján (1885–1925) Magyarországon kiadott, katolikus, elsősorban a nők, fiatal lányok és ifjak számára összeállított imakönyvek, elmélkedésgyűjtemények szövegeiben közvetített nézeteket kívánom elemezni, és a kortárs közvélemény álláspontjával összevetni. Célom az egyház évszázadok során formált toposzának, mely szerint a test a Szentlélek temploma,¹⁰ és az ebből fakadó szexuális viselkedés egyházi megítélésének és normáinak bemutatása, értelmezése. Az eddig teljesen feltáratlan forráscsoport ima- és elmélkedésszövegeit, gyónáshoz kapcsolódó lelkiismeretvizsgálatait és lelki tükröit felhasználva, arra keresem a választ, hol jelölte ki a korabeli klérus a szexualitás elfogadható határait és miként érvelt e határok kijelölésekor. Azaz nem egy, a katolikus egyházhoz kapcsolódó teológiai tételt mutatok be. Sokkal inkább azokat az álláspontokat, amelyekkel a hívő találkozhatott a mindennapi vallásgyakorlást segítő ima- és elmélkedésszövegek olvasása közben, és esetlegesen hatással lehettek mentalitására és mindennapi viselkedésének formálására.

A forrásokról és szerzőkről

Számos olvasástörténettel, alfabetizációval foglalkozó tanulmányban olvashatunk arra vonatkozó megállapításokat, hogy a Biblia és az imakönyv évszázadokon keresztül a legolvasottabb művek között szerepeltek.¹¹ Ennek ellenére máig sokak figyelmét elkerüli e műfaj, jöllehet a gondolkodás, magatartás alakítójaként, lelki- és mentalitástörténeti hatásuk nagyon jelentős. Egy több éve tartó, imakönyvet feldolgozó projekt irányította a figyelmemet a forrásanyagra.¹² A projekt során fő célunk az, hogy az imakönyvek szövegeinek felhasználásával feltárjuk a szerzők, azaz a klérus által szisztematizált és továbbadott vallási tanításokat, az egyes

¹⁰ A gyakran használt kép eredetét Szent Pál korinthusiakhoz írott levelének szavaira lehet visszavezetni: „Nem tudjátok, hogy aki tisztátalannal egyesül, az egy testté lesz vele? Az Írásban ugyanis ez áll: Ketten egy testté lesznek. Aki azonban az Úrral egyesül, egy lélek vele. Minden bűn, amelyet az ember elkövet, a testén kívül van, de a kicsapongó a tulajdon teste ellen vét. Nem tudjátok, hogy testetek a bennetek lakó Szentlélek temploma, akit Istentől kaptatok? Nem tudjátok, hogy nem vagytok a magatokéi? Nagy volt a váltságdíjatok! Dicsőítsétek meg tehát Istent testetekben.” (1 Kor. 6, 16–20.)

¹¹ A teljesség igénye nélkül: Bödeker–Chaix–Veit 1991. különösen 13–24; Tóth 1996. különösen 80–82; Sz. Kristóf 1995. 64–104; Keszeg 2008. 79.

¹² A projekt során elindítottuk *Az 1800 utáni imakönyvek adatbázisát*. Ennek elérhetőségét lásd a tanulmány végén a felhasznált forrásoknál. Az imakönyvek történeti kutatásokban alkalmazható forrásértékét már többen is felismerték. Így katolikus vonatkozásban Edit Saurer munkái lehetnek irányadóak (Saurer 1990a: 37–59; Saurer 1991: 335–358.), protestáns vonatkozásban Juliane Brandt tanulmányait említhetjük (Brandt 2004: 16–21; Brandt 2005: 96–127.), a zsidóság női imakönyveinek elemzéséhez pedig Bettina Kratz-Ritter 1995-ben, Weissler Chava 1998-ben és Devra Kay 2004-ben megjelent monográfiája adhat kiindulási pontokat.

felekezeti dogmatikai tételeit, és ezeken keresztül próbáljunk közelíteni egy adott kor vallási kultúrájához, spiritualitásához. A könyvek szövegei arra is lehetőséget adnak, hogy társadalomtörténeti szempontokat is érvényre juttassunk elemzésükkor, hiszen imáik nem teljes mértékben individualizált alkotások, szerteágazó igényeknek kívánnak megfelelni. Normatív jelleggel bírnak, útmutatást adnak az olvasóknak, elmagyarázzák számukra a kötelességeiket, és arra törekednek, hogy a legkülönbözőbb szituációkban és minél több embernél felhasználhatóak legyenek. A könyvek szerzői és összeállítói is használatra, olvasásra, újraindításra szánták műveiket, ezért imáik sem teljes mértékben individualizált alkotások, tehát egyfajta „tömegigényt” próbáltak kielégíteni általuk.¹³ Mindezek miatt az imakönyv műfajához tartozó szövegtípusok sokrétűen képesek megjeleníteni a nőkkel, fiatalsággal szemben támasztott egyházi elvárásokat, erkölcsi nézeteket és a viselkedésüket szabályozó normákat. Emellett az alfabetizáció szintjében bekövetkező kedvező változások (különösen a nők esetében), az imakönyvek populáris jellege, valamint tömeges termelése is alkalmassá tette a műfajt arra, hogy a klérus pasztorációs eszközként használja fel őket álláspontjának közvetítésére.¹⁴ Ahogy az egyik könyv előszavában is olvashatjuk: fokozzák a vallási buzgalmat, tökéletesítik az erkölcsöt, előmozdítják a testi-lelki épiséget, az olvasó kötelességeit tükröként tárják elő.¹⁵ A szerzők úgy vélték, az imák és elmélkedések gyakori újraolvasása, a gyakori gyónás és áldozás lehet az egyik leghatékonyabb eszköze az elvárások és kötelességek memorizálásának és a hívek „hiterőssé, ájtatossá, tiszta testűvé és lelkűvé” válásának.¹⁶

Jelen tanulmány megírásához kilenc, 1885–1925 között kiadott, magyar nyelvű, katolikus hívek számára összeállított imakönyv szövegei és egy lelki

¹³ Brandt 2005. 101.

¹⁴ Az imakönyvek népszerűségére vonatkozó szakirodalmi utalásokat néhány (a vizsgált korszakban közismert) imakönyv kiadási számára vonatkozó mennyiségi adattal is aláhúzhatjuk. Példaként említhető Pázmány Péter *Keresztyéni Imádságos Könyve*, mely 1606-tól 1885-ig 27, Pongrácz Eszter *Arany koronája*, mely 1719 és 1911 között 38, Ujfalusi Judit sokat olvasott népkönyve a *Makula nélkül való tiükör*, amely 1712 és 1904 között 18, Szikszai György protestáns *Keresztyényi Tanítások és Imádságok* című 1786-os imakönyve pedig 76 kiadást ért meg. Néhány 19. századi imakönyv esetében ismerjük az egyes kiadások példányszámait is, ezek szintén a tömeges használatra utalnak. Így tudjuk például, hogy Tárkány Béla nagyon népszerű *Lelki mannáját* 244.000 példányban, *Vezércsillagát* 21.000 példányban, Nogall János *Vezérkönyv a legfölségesebb Oltáriszentség imáadására* című könyvét 119.000, Soós István *Liliomfűzér* című elsőáldozási imakönyvét 24.000 példányban, Dr. Walter Gyula *A Boldogságos Szűz tiszteletére* című imakönyvét az 5. kiadásakor már több, mint húszezer példányban adták ki. Az adatok forrásai: Szinyei 1891–1914; Frauhammer 2013.

¹⁵ Ágoston 1930: 3.

¹⁶ Hock 1903: Előszó.

olvasmányokat tartalmazó füzet szolgáltak forrásul.¹⁷ Az adatbázis anyagából történő kiválasztásukat elsősorban a speciális, tematikus jellegük motiválta. Egy kivétellel (*Égi orgona virágok*) nők, fiatal lányok, vagy általában a tanuló ifjúság számára állították őket össze, és ennek megfelelően többnyire tartalmaznak önálló erkölcsnemesítő, oktató jellegű fejezeteket.¹⁸ A könyvek címleírásai és előszavai alapján az is körvonalazható, hogy jelentős részüket egyházi középiskolák, illetve általában a városi, olvasni, írni tudó műveltebb ifjak és lányok, egyházi leánytársulatok tagjai számára állították össze.¹⁹ Ezt a feltételezést erősíti a szerzők köre is, akik szinte kivétel nélkül pap vagy szerzetes gimnáziumi, főgimnáziumi tanárok az ország különböző városi iskoláiban (Budapesten, Székesfehérváron, Szegeden, Eperjesen).²⁰ Ezek a középszintű oktatási intézmények elsősorban a középosztály tagjai számára nyújtottak tanulási lehetőséget.²¹ Ez a körülmény nemcsak a szerzők célközönségét, hanem a könyvek lehetséges olvasói körét is kijelölte. Ismert, hogy az oktatásügy döntő mértékben egyházi kézben maradt a kiegyezés után is. A katolikus iskolák átfogó rendszere mind méreteit, mind eredményeit és hatá-

¹⁷ A felhasznált imakönyvek és a lelki olvasmányokat tartalmazó füzet pontos bibliográfiai adatait lásd a tanulmány végén, illetve további részletes információkkal *Az 1800 utáni imakönyvek adatbázisa* szolgálg. Az imakönyvekben a kiadási példányszámra vonatkozó adat nincs, a kis füzet címlapja viszont jelzi, hogy a *Kis Könyvtár a Kath. Hívek számára* sorozathoz tartozó füzet jelen kiadásából 20.000 (!) db készült. Molnár József *Égi orgona virágok* című imakönyve szintén nagyon népszerű volt, 1903 és 1918 között 14 alkalommal adták ki.

¹⁸ Az alfabetizációban és olvasáskultúrában bekövetkező pozitív változások új megvilágításba helyezték az egyházi kiadású nyomtatott termékeket: bennük a pasztoráció új lehetőségét látta a klérus. Ennek fényében születtek a 19. század második felétől az újabb, immár célzottan egyes társadalmi csoportnak címzett (nők, lányok, tanulóifjúság, anyák, katonák, özvegyek, művelt katolikusok) korszerű imakönyvek. Bennük már nem pusztán gyönyörködtető, vigasztaló imákat találhatunk, amelyek szavakba öntötték az ember Isten felé kinyilvánított óhaját és panaszát, hanem egyre gyakrabban tanácsadó, pedagógizáló jellegű, a hívek erkölcsösségét és erényeit szabályozó ima- és elmélkedésszövegeket. (Bendel 2007: 154.)

¹⁹ Edith Saurer a korabeli Ausztriában kiadott imakönyvek tanulmányozása során ugyanerre a megállapításra jut. (Saurer 1991: 351.)

²⁰ A szerzők között egyetlen hölgy van: Blaskó Mária (1891–1956). Ő írónőként, tanítónőként, majd polgári iskolai tanárnőként tevékenykedett Temesváron, később Budapesten. Egyik vezéralakja volt a magyarországi Jézus Szíve Tisztelet gyermek mozgalmának (Szívárdá), és ehhez kapcsolódóan több tucat gyermek- és ifjúsági regényt írt. (MKL I. 870.) Láng Ince (1868–1955) ciszterci szerzetes, főgimnáziumi hittanár és teológus. (MKL VII. 647.) Hock János (1859–1936) római katolikus pap, gimnáziumi hittanár, országgyűlési képviselő. (MKL IV. 904–905.) Sík Sándor (1889–1963) piarista tanár, költő, műfordító, egyházi író, az MTA levelező tagja. (MKL XII. 111–113.) Schütz Antal (1880–1953) piarista szerzetes, a 20. század legjelesebb teológusa. (Puskás 2010. 159.) Dr. Halász Pál (1890–1958) pap, hittanár, számos imakönyv, prédikációgyűjtemény, lelkeségi, ájtatossági mű szerzője. (MKL IV. 524.) Niedermayer Antal (1868–1924) plébános, tanítóképző tanár. (MKL IX. 800.) Molnár József (1866–1937) kántortanító, a korszak egyik leggyakrabban használt ének- és imakönyvének az *Orgonahangoknak* az összeállítója. (MKL IX. 286.) Jámbor László (1874–1963) jezsuita szerzetes, számos lelkeségi és pedagógiai jellegű vallásos mű szerzője. (MKL V. 573.) Kunszigethi Mihályról nem rendelkezünk adattal. Ágoston Károly (1847–1937) főgimnáziumi tanár és szentszéki tanácsos. (Értékkereső é.n.)

²¹ A korabeli elemi és középszintű oktatás társadalmi bázisáról bővebben lásd: Müller 2000: 131–205.

sát tekintve a legfontosabb kultúrateremtő és ismeretközvetítő szereppel bírt az országban. Különös tekintettel arra, hogy az óvodától a felsőfokú tanulmányokig az oktatás–nevelés minden szintjére kiterjedt.²² A kontrollnak, a katekizmus gyerekkori vagy korai indoktrinációjának ez kiváló és meglehetősen nagy terepet teremtett.²³ Emellett a nagyobb fokú szabadossággal, a polgári világ újdonságai-
val (mozi, színház, sajtóhoz, regényekhez való könnyebb hozzáférés) rendelkező városi közeg önmagában is indokoltá tette az egyház álláspontjának erősítését. Az akkor még tömegirodalmi terméknek számító imakönyvek jó eszköznek bizonyultak e célok eléréséhez.

A szerzők, Blaskó Máriát és Molnár József kántortanítót leszámítva, valamenynyien a korabeli hazai klérus, illetve a katolikus értelmiség meghatározó (többen az MTA tagjai), magasan iskolázott férfijai közül kerültek ki: írók, költők, teológusok, szónokok. Amikor tehát ima- és elmélkedésszövegeiket elemzés tárgyává tesszük, az ő nőkről alkotott képükről olvashatunk. Ez nem egy deskriptív kép, hanem normatív és preskriptív. Elsősorban azért, mert a nők elé állított normák legtöbbször nem csak a férfiak elé állított normáktól különböztek, hanem vélhetőleg a női élet realitásaitól is.

Középpontban a tisztaság erénye

Meglehetősen hosszú lista állítható össze azokból az erényekből, amelyek mentén megrajzolták a korszak imakönyvei, illetve azok szerzői az ideális keresztény nő alapvonásait: szerény, alázatos, szerető szívű, erős lelkű, áhítatos, megértő, kegyes, bölcs, hűséges, könyörületes, az Urat félő, mások boldogságán munkálkodó, áldozatkész, nemes lelkű, csendes, halk, nem pletykás, a jó kedély, ízlés őrzője, odaadó, engedelmes, lemondó, tiszta szívű és lelkű, mértékletes (táncban, ruhában, szórakozásban, érzékiségben, gondolkodásban), ártatlan, romlatlan, fegyelmezett erkölcsű, önmegtagadó, feddhetetlen, liliomtisztaságú, érzékiséget leküzdeni tudó, nem paráznalkodó, nem buja, szorgalmas, házias, takarékos, kötelességtudó, nem dorbézoló, nem cicomázkodó. Az erénykatalógusként is funkcionáló hosszú listából látható, hogy a sok általános érvényű és vallásos lelkületet segítő tulajdonság mellett kiemelkedően sok irányul a nő erkölcsösségére, ami legfőképp a testi tisztaságot és romlatlanságot jelentette. Az imák sokasága egyértelműen azt mutatja, hogy a polgári világból érkező veszélyek leküzdése mellett a testi tisztaságért és a romlatlanság megőrzéséért volt leginkább kívánatos fohászkodnia a fiatal lányoknak és az őket nevelő anyáknak. Ez a legtöbb imában és elmélkedésben központi témaként kerül elő. A szövegekben általában nem a testiség van a középpontban,

²² Gergely 1999: 246.

²³ Kádár 2014: 32.

hanem a tisztaság, annak megőrzése, féltve óvása és a vágyat felkorbácsoló mindennemű forrás elfojtása. Az egyházi beszéd tehát ugyanúgy, mint a világi közbeszéd, került a testiség témáját, pontosabban direkt módon nem beszélt arról. A testi tisztaság piedesztálra állításán keresztül, képekkel, kódolt kifejezések és szavak segítségével fejezte ki a szexualitásról, testiségről alkotott elképzeléseit a „*nő legundorítóbb és legutálatosabb tulajdonságának*” tartva a szemérmelenséget.²⁴ Míg a szavak többségét tabusította, a sajátos, metaforikus nyelvezet segítségével a szexualitás minden megnyilvánulását szabályozta.²⁵

„Nemde, kedves hugom, helyesen döntött a kertész? Mily szép virág is a liliom! Mily előkelő és nemes a tartása. Lágyan hajladozó kehelyszája, mintha csak azt suttogná: vigyázz magadra és ne légy soha közönséges! A mily édes, bájos az illata! Az is azt leheli, susogja: őrizd meg szíved nemeségét, érintetlen tisztaságodat. Sértetlen, ragyogóan tiszta leveleit néhány aranyos erecske élénkíti s ezen hótiszta levelek is mintha azt mondanák a szemlélőnek: ugye, mily szép a hószív-lélek, az ártatlanság! Mily kedves látvány, midőn reggeli harmatfürdője után habfehér koronáján ragyogó harmatcseppek tündöklenek és minden cseppből egy-egy napocska sugárzik feléd, édesen kérve téged: légy te is tiszta, szép; vigyázz szíved liliomára.”²⁶

A fenti, Mária-lányokhoz írott elmélkedés jól szemlélteti, hogy melyek voltak azok a kodifikált képek és célzások, amelyekhez előszeretettel nyúltak a női testiség leírásakor a katolikus értelmiség tagjai. Leggyakrabban a tisztaság szimbólumaként ismert virágok (rózsa, liliom) fejlődése és sajátosságai képezték a párhuzam alapját, hiszen a szó szoros értelmében lehetőséget adtak a téma virágnyelven való tárgyalására. Ez volt tehát a nyelvi közleményeknek az a rendszere, amelyen belül megengedetté vált a nemiségről való beszéd.²⁷ Az itt elemzett könyvek szövegei arra engednek következtetni, hogy egy meglehetősen egységesen alkalmazott fogalmi hálóról van szó, legalábbis az imák, elmélkedések műfajában.²⁸ Nyilvánvalóan maga a műfaj is indokolja ezt a képi megjelenítést.

Ugyanakkor számos olyan forrásszöveggel is rendelkezünk, amelyek azt sejtetik, hogy e virágnyelv mögött nem pusztán a szemérmesség nyelvi kommunikációját kell látnunk, hanem egy tudatos, tudományos felvilágosítás-ellenességet is. A

²⁴ Magyar 1895: 259.

²⁵ Foucault 1999: 19.

²⁶ Jámbor 1915: 11.

²⁷ Foucault 1999: 19–20.

²⁸ Jelen tanulmányban kevésbé kapnak szerepet a prédikációk és vallásos tárgyú erkölcsnemesítő olvasmányok. Átfogó feldolgozásuk híján, egyelőre csak elszórt adatokkal, de igazolható ez a megállapítás.

korabeli katolikus felfogás szerint ugyanis, a felvilágosítás célja nem az „élet nagy vegykamrájába való tudós belátás” elérése volt, hanem a gyermekek erkölcsi védelme, ezen belül is az „akarat ellenálló erejének a kiképzése”.²⁹ Arról egyébként is kevés adattal rendelkezünk, hogy a nők mennyit tudtak a szexualitásról. Kádár Judit tanulmányában egy további fontos szempontra is felhívja a figyelmet.

„Miközben a szexualitásról szóló szabadabb diskurzus hatására az 1910-es években az Osztrák-Magyar Monarchia keleti felében is megjelent a pedagógia új ága, a német nyelvű művekre támaszkodó szexuális pedagógia, melynek célkitűzése az ifjúság felvilágosítása volt, Magyarországon a nemi felvilágosítást szolgáló könyveknek is a keresztény normákhoz kellett igazodniuk. E kiadványok, köztük a középosztálybeli hajadon lányok, fiatal férjezett nők és külön a női cselédek számára összeállított életvezetési kalauzok jelentős részének szerzői is az egyház, illetve valamelyik szervezeteinek tagjai köréből kerültek ki.”³⁰

Ez is a tabusítás részét képezte, ahogy arról Dr. Csaba Margit nagylányoknak írott 1934-es felvilágosító könyvében olvashatunk. A katolikus orvosnő véleménye szerint a házasság előtt álló lányoknak semmi szüksége nincs arra, hogy a nemi életről részleteket tudjanak meg. Elég, ha férjhezmenetel után megtapasztalják azt, akkor pedig „örüljön, hogy nem tud többet”.³¹ A katolikus vélekedés szerint a mélységes vallásosság, így például az imák és elmélkedések gyakori újraolvasása, a gyakori gyónás, áldozás lehetett az egyik leghatékonyabb eszköze az elvárások és kötelességek memorizálásának és az „érzéki vágyak szabályozásának”.³² Az imádkozó leány, anya, feleség, özvegy a felsorolt kötelességek sorában magát ismerhette fel, az elmélkedések segítségével átgondolhatta saját helyzetét. Az ima funkciójának egyfajta pedagogizálódását figyelhetjük meg ebben, ami a korszak áhítatirodalmi alkotásainak egy jellemző sajátossága volt.³³ Ezt a nevelő jelleget erősítették a korszak imakönyveiben újként megjelenő, erkölcsnemesítő, moralizáló elmélkedés-betoldások.

„A szűzesség a hajadon érénykoszorújában a legszebb gyöngy, lelkének legékesebb kincse, állapotának legmegfelelőbb érénye. Rajta fordul meg

²⁹ Komócsy 1908: 411.

³⁰ Írt ilyet kamaszlányok számára Bánhegyi Jób bencés pap, Szegedy-Maszák Aladárné és Stumpf Károlyné a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségének elnöke és alelnöke, valamint a keresztény orvosnők nevében felvilágosító könyveket publikáló Csaba Margit doktornő. A témáról bővebben lásd: Kádár 2014. 32.

³¹ Csaba 1934: 111–112.

³² Komócsy 1908: 414.

³³ Saurer 1990a: 356.

*minden, vele áll vagy esik minden. Elvesztése fertőzött ifjúság és birto-
ka nagyobb becsű, mint a világ minden aranya. [...] Légy erkölcséidben
tisztá és szemérmes, magadra hagyatva is, gondolataidban és pillantása-
idban, testtartásodban és mindenben, amit művelsz. Tested a Szentlélek
temploma.”³⁴*

Látható tehát, hogy a lány tisztasága kulcsfogalommal és alapmotívummá vált a katolikus ima- és elmélkedésszövegekben. Minden további erényt ebből eredeztet-
tek, így szinte görcsös félelemmel igyekeztek óvni őket a szexualitásnak még csak
a gondolatától is. Ennek a meggyőződésé válását számos imaszöveggel kívánták
az imakönyvek segíteni.

*„Mindenható Isten! aki az embert saját képedre teremtetted és éppen azért
gyűlölsz benne minden tisztátalant: oltsd ki szívemből a fajtalanság láng-
ját, hogy méltó hajléka legyen a Szentléleknek. [...] Add, hogy az élet tisz-
ta örömeit keressem és szeressem és azokat a világ gonosz mulatságaival,
léha gyönyöreivel soha össze ne tévesszem, vagy föl ne cseréljem.”³⁵*

Ez a vélekedés természetesen bőven merített a katolikus egyház évszázados hagyomá-
nnyal rendelkező tanításaiból is.³⁶ Az újdonság itt nem a testi tisztaságnak, il-
letve az azt megjelenítő különféle szimbolikus képeknek a használata volt, hanem
annak kitarató tematizálása és ismétlése.³⁷ Ahogy a címben szereplő toposz is utal
rá, a katolikus klérus és értelmiség ideálja az a lány, illetve nő volt, aki vágyait el-
nyomva folytonosan a Szentlélek befogadására készítette fel testét, lelkét egyaránt.
A kedvelt képet a következőképpen magyarázza egy imaszöveg:

*„Mindenható Uram, Istenem, ki lelkemet saját hasonlatosságodra terem-
tetted, ne engedd, kérlek, hogy valaha bemocskoljam képedet. Te elvesz-
téssel fenyegeted azokat, kik megszentégtelenítik szent templomod; az
én testem, ó Istenem, a te megszentelt templomod, melyben a Szentlélek
lakozik kegyelmével s melyet Jézus Krisztus annyiszor megszentelt imá-
dandó jelenlétével, midőn velem a szentáldozásban egyesült. Azért, ó Is-*

³⁴ Ágoston 1930: 105–106.

³⁵ Halász 1924: 283–284.

³⁶ E szerint a testi vágy bűnnek számított, egyedül a gyermeknemzés céljából létesített nemi kapcsolat fért bele a megengedett kategóriába. A bűnbeesés által azonban „az ember önteltségében elhagyta Istent, s mivel nem engedelmeskedett Istennek, ezért nem tudott önmagával sem engedelmeskedni” írta Szent Ágoston. Szavaival arra utal, hogy a test eredeti tisztaságának elvesztése miatt minden hívőnek folyamatosan őrködni kell saját testi vágyainak megregulázása fölött. Bővebben lásd: Szent Ágoston 2006: 255–257.

³⁷ Saurer 1990a: 352.

*tenem, ne tûrd meg e templomban amaz ocsmányságokat, melyeket olyan nagy utálattal gyűlölsz, és ne engedd, hogy szívem vagy testem tisztaságát bármi módon is megsértsem.*³⁸

A vágyak féken tartása és megregulázása a házasság alatt is kívánatos volt. Az azonban, hogy mi az elvárt és megengedett az egészség és a szaporodás érdekében, szigorúan tabusítva volt, különösen, ha nőkről volt szó.³⁹ Az imák és elmélkedések tanúsága szerint a katolikus felfogás abból az alapvetésből indult ki, hogy a házasság legfőbb célja a gyermekek nemzése, így a szexualitás is csak e keretek között volt megengedhető. Ugyanakkor a születések szabályozása is tiltott volt, ami komoly dilemma elé állította az asszonyokat. Dr. Csaba Margit tanácsadó könyvében számos történettel példázza ezt. Több olyan történetet is leír leány olvasóinak, amelyben házas asszonyok keresték fel őt abortusz céljából. Megoldásként a vágyak megölését, a házaselet felfüggesztését és a testvéri egymás mellett élest javasolja.⁴⁰

Az imakönyvek nyilvánvalóan nem tárgyalják ezt a témakört ennyire részletesen, csak a gyónáshoz tartozó lelkiismeret-vizsgálatok kérdései között bukkan fel olykor a születésszabályozás tilalma. Az azonban az imádságokból és elmélkedésszövegekből is egyértelműen kiderül, hogy az egyházi vélekedés alapvetően kizárta a szexuális aktusnak, mint a házasságot megszentelő szentségi anyagnak, illetve alapvető biológiai igénynek a lehetőségét. Néhol állatiként (lásd fent), néhol a házasefél iránti engedelmisségből elviselt rosszként olvashatunk róla forrásainkban:

*„Aki férjhez megy, számolnia kell azzal, hogy férjének alá lesz rendelve a házaseletben, házastársi kívánságainak bûn terhe alatt köteles megfelelni, nehogy férjét hûtlenségbe, halálos bûnbe kergesse. A csak eszményi házaselet leányábránd. Kiváltságos szenteknél, közös megegyezésre, látunk szûzi együttélést házastársakként (Szent Imre) de ez csak közös megegyezésre a kiváltságos lelkek hivatása lehet, éppûgy, mint a szerzetesi élet. De a házaselet nem lehet csak érzeki. A házastársak egy lélek is; az is kell, hogy legyenek.”*⁴¹

A szövegek egyben utalnak arra is, hogy a kor szexuális modelljében az aktivitás mindig a férfihez volt rendelve, a nő szerepe passzív volt, ösztön nélküli.⁴² Ennek megfelelően a kor extremitásra, erotikára, szentimentalizmusra hajló vég-

³⁸ Sík-Schütz 1913: 367.

³⁹ Frevert 1986: 130.

⁴⁰ Csaba 1934: 18.

⁴¹ Blaskó 1923: 549.

⁴² Hull 1988: 61.

zet asszonya (*femme fatale*) szimbolikus alakjának ellenpólusaként a keresztény tisztaságot, szüzességet és engedelmisséget megtestesítő, szeplőtelenül fogantatott Mária alakját emelte legfőbb példaképpé. Itt nem egy új ideál megalkotásáról van szó, inkább csak bizonyos tulajdonságok (anyaság, jámbor, engedelmes és alázatos nő) előtérbe helyezéséről.⁴³ A következő fohászban erről olvashatunk:

„Lebegjen előttem szüntelen a tisztaság liliomának, a boldogságos szüz Máriának szeplőtelen példája, hogy az élet ösvényén az ő nyomdokait követsem. Szerényen magányba vonulva élt ő, egész alázatosággal hódolva szent akaratomnak, szelidség, angyali tisztaság, béketűrés voltak a szép erények, melyek őt előttem oly kedvessé tették; add, hogy ezek által igyekezzem én is megnyerni szent tetszésedet.”⁴⁴

A korábbi égi királynő, fájdalmas anya, közbenjáró, csodatévő Mária anyai alakja mellett tehát az erényes keresztény nő került a középpontba.⁴⁵ Ennek megfelelően a „máriás” erények tudatosítása már a női életre való felkészítésben fontos szerepet kapott. Az imakönyvek címében és szövegeiben felbukkanó „Mária hű leánya” és „Mária gyermekei” kifejezések jól visszatükrözik ezt a törekvést. Az ekkor meginduló katolikus lánynevelés egyik legfőbb alappilléret képezte ez a gondolat, ahogy azt a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek imakönyvében olvashatjuk a vallásosság rendszabályai között: „6. Mindennapi imáikat a növényekéket ájtatosan végezzék. Lefekvés előtt vizsgálják meg lelkiismeretüket. 7. A b. Szűz Máriát, Isten anyját, tiszteljék, mint a nőnem példaképét.”⁴⁶

Mária olyan identifikációs modellként működött, amelytől a klérus azt remélte, hogy a hívek – jelen esetben a fiatal lányok és asszonyok – ellenállnak a kor kísértéseinek, és távol maradnak a bűnös úttól. Ez fontos volt, hiszen a nőknél, anyákon keresztül a papság az egész társadalom erkölcsi, vallási, mentális megújulását is megvalósíthatónak látta. Máriának, mint második, tökéletes Évának a középpontba állítása ezt a tanítást húzta alá. E szellemiség jegyében alapították például a 20. század első harmadában szervezetenkénti hitbuzgalmi egyesületeket, a Mária-kongregációkat. Az egész országban népszerű és elterjedt, fiatalokat és lányokat megcélzó egyesületek gyakran az egyházi középfokú iskolákhoz

⁴³Az 1850 és 1950 közötti korszakot az egyháztörténelemben „Máriás évszázadként” is szokták nevezni. A periódust a Szeplőtelen fogantatás (1854) és a Mennybevétel (1950) dogmája foglalta keretbe, de erre az időszakra estek a lourdes-i és fatimai jelenések is. A felvilágosodás és a racionalizmus által háttérbe szorított Mária-tisztelet ebben az időben újra felvirágzott és nagyon népszerű lett. Erről bővebben lásd: Beinert 1984: 75–116.

⁴⁴Kunszigethy 1883: 380.

⁴⁵Schlögl 1995: 37.

⁴⁶1926: 4.

kapcsolódtak. Célkitűzései között kiemelt szerepet kapott az ifjúság vallási, erkölcsi nevelése, valamint a Mária-tisztelet terjesztése.

„Ahol a Mária-tisztelet virágzik, ott virágzik a hitélet is, ott szeretik és követik Jézust is; az anya tisztelete a fiú tiszteletét is melegebbé, bensősége-sebbé s erőteljesebbé teszi. A Mária-kép olyan ideál, amely millió és millió szenvedő szívébe öntött már balzsamirt s amely millió és millió ifjú keblében keltette fel a lelkes, lovasias ragaszkodást az erényhez, a tiszta élethez, a szeplőtelen lobogóhoz. A kongregáció ezt a Mária-tiszteletet választotta különös céljának.”⁴⁷

Ahogy olvasható, a Mária-tisztelet tudatos formálásában komoly társadalom megújító lehetőséget láttak. Általa megőrizhetőnek és megnyithatónak találták „azokat az erkölcsi erőforrásokat, amelyek nélkül nemzeti fennmaradásunk és feltámadásunk elképzelhetetlen” – írta Bangha Béla jezsuita szerzetes a kongregációról írott kalauzában.⁴⁸ A Mária kongregációk mellett a Mária-lányok intézményét említhetjük még, mint olyan szervezeti formát, ahol szintén megvalósulhatott az egyháznak az a tudatos törekvése, hogy lányait a Máriás-lelkiség jegyében készítse fel a keresztény női életre.⁴⁹

A büntudat ébrentartása

„Adj nekem szeretetet Te irántad, gyűlöletet enmagam iránt, vonzalmat felebarátaim s undort a csábító, bűnös világ iránt”⁵⁰ – olvashatjuk Niedermayer Antal lányok számára összeállított imakönyvében. A szöveg már jelzi, hogy a tisztaság hangsúlyozása mellett a bizalmatlanság volt a katolikus vélekedés másik fő sajátossága. Mindenben, ami az akkor kibontakozó modern polgári világhoz tartozott, az erkölcsöket romboló bűn lehetőségét látta. Minden kihágás, akárcsak gondolati síkon történt is, halálos bűnnek számított. Ezért kulcsfontosságú volt a büntudat ébrentartása, az ösztönök megfékezése és a megfigyelés fontossága. Mindezek a belső világra is kiterjedtek. Már Szent Ágoston óta érvényes az az önmegfigyelési

⁴⁷ Bangha 1911: 8.

⁴⁸ Bangha Béla (1880–1940) jezsuita szerzetes, hithirdető, szerkesztő, író. (MKL I. 589.)

⁴⁹ Mária-lányoknak nevezték az ország egyes helyein a Mária kongregáció tagjait, többnyire azonban különálló szervezetet alkottak. Egy idősebb asszony (Mária-dajka) vezetése alatt álló lányok általában vasárnapi miséken, körmeneteken, nagyünnepeken, esküvők, temetések alkalmával kaptak szerepet. Különleges tisztelet övezte őket, csak az arra legméltóbbak, a legbuzgóbb vallásosak, legtisztább erkölcsűek kaptak felvételt körükbe. Próbaidőszak után, fogadalomtétellel válhattak Mária-lánnyá és innentől viselhették a szüzi tisztaságot jelképező fehér társulati ruhát. Bővebben lásd: Varró 2007: 191–194; Dám 1944.

⁵⁰ Niedermayer 1903: 40.

doktrína, amely szerint a bűnös gondolat kerülése miatt szükségünk van az állandóan munkáló belső szemre.⁵¹ „Cselekedj azon alapos félelem szerint, hogy a mit bűnnek gondolván cselekszünk, hogy ez mindig bűn.” – tanácsolja Molnár József az *Égi orgona virágok* című imakönyv lelki tükrében.⁵² Láng Incze 1902-es *Venite Adoremus* című imakönyve szintén a büntudat ébrentartásának eszközét alkalmazza. Elmélkedésében arra emlékezteti az ifjakat, hogy az özönvíz, Szodoma és Gomorra pusztulása szintén az Isten fajtalankodásért járó büntetése, majd folytatja:⁵³

„Igy tehát ez a bűn nyilván iszonyat tárgya Isten előtt, valóban ég és föld előtt iszonyat tárgya. Nemcsak az Isten utálja ezt a bűnt, mely az ő képét emberben, Jézus Krisztus tagjait és a Szentlélek templomát minden más bűnnél jobban megbecsteleníti és meggyalázza; az emberek is, ha még oly alávalók és elvetemedettek volnának, ők maguk mégis undort és irtózatot éreznek az ilyesféle bűnösökkel szemben.”⁵⁴

Az elrendelt penitenciák, a kódolt utalások mind arra utalnak, hogy a híveknek is gondot okozott az előírások betartása. A papok pedig – például a gyóntatás intézménye által – tudtak ezekről, olykor vélhetőleg többet is, mint híveik érényeiről, házasságuk sikerességéről. Egyfajta kettősség ragadható meg ebben: a tagadó hallgatás, amivel szemben ott áll a kérdés erkölcsi szempontból történő aprólékos vizsgálata.⁵⁵ A gyónáshoz kapcsolt lelkiismeret-vizsgálatok és lelki tükrök, amelyekben olykor meglepően kimerítő részletességgel járták körbe a paráznság és a házasságtörés témáját, szintén a szexuális vétkek halálos bűn voltát igazolják.

„Tudnod kell, hogy e két parancsolatnak szabad akaratodból való megszegése, hacsak gondolat és vágyal történik is, mindig halálos vétek. Vizsgálj meg tehát magadat: Nem gyönyörködtem-e öntudatosan tisztátalan gondolatok és vágyakban? Nem gondoltam-e örömet előbbi ilyennemű bűneimre, nem tetszettek-e tudtommal s akaratommal tisztátalan álmaim? Nem mondtam-e parázna beszédek, nem nevettem-e ilyeseket hallván, nem hallgattam-e örömet másokat, nem engedtem-e alattvalóimnak ily beszédekbe ereszkedni? Nem voltak-e jelen gyermekek és más ártatlan személyek? Nem daloltam-e parázna dalokat, nem irtam-e, nem hallgattam-e örömmel ilyeseket, nem tanítottam-e ilyesekre másokat? [...] Nem

⁵¹ Pléh 2010: 404.

⁵² Molnár–Meiszermann 1925: 81.

⁵³ Láng 1902: 49.

⁵⁴ Láng 1902: 49–50.

⁵⁵ Vergote 2008: 88.

akartam-e szemtelen járás-keelés, illetlen ruházat, tisztátalan tekintgetés, kacsintgatás által másokat e bűnre csábítani? Nem történt-e magában a templomban? Nem vétkeztem-e túlságos hízelgés, csók, ölelgetés, vakmerő érintés által? Nem engedtem-e ilyeseket másoknak? [...] Nem voltam-e éjjel másnemű személyeknél? Nem vétkeztem-e ott valamiképpen a tisztaság ellen? Nem ártatlanok voltak-e még azon személyek, kikkel vétkeztem, nem hízelkedés, ajándék vagy erőszakkal vittem-e őket ilyes tettekre? Nősültek vagy nőtlenek voltak-e? Nem rokonok, nem Istennek szentelt vagy fogadás által szüzesség és tisztaságra kötelezett személyek voltak-e? [...] Nem valami különös módon vittem-e azon cselekedeteket véghez? Nem vonatkozott-e vágyam valami lelketlen teremtményre, állatra?”⁵⁶

Ezáltal „a lelkiismeret-vizsgálatot, mely a hitben az önismeret és az őszinteség gyakorlására való, megfosztják valódi szerepétől, és elsősorban az érzéki képzelgés és az önkéntelen testi megnyilvánulások kiirtására irányuló önmegfigyelés eszköze lesz” – írja Antone Vergote, valláslelektan-professzor.⁵⁷ Foucault véleménye szerint a katolikus lelkipásztorkodásban a bűnbocsánat szentségéhez kapcsolódó gyóntatás teremtett olyan beszédhelyzetet, amikor némileg feloldódott az engedélyezett szóhasználat, a kodifikált célzások és a metaforák retorikája.⁵⁸ A 18–19. századi gyóntatási segédkönyveket vizsgáló Edith Saurer a gyónás morális hasznosságáról írott tanulmányában hasonló következtetésre jutott. Azt hangsúlyozza, hogy a gyónás az egyházi pasztoráció számára a morál, a hűség, az engedelmesség, az őszinteség megtanulásának és megtanításának eszközévé vált. Általa volt lehetséges, hogy a pap, akire mint nevelőre tekintettek, közvetítse a hívek felé a bűnnek, mint a viselkedési szabályokról alkotott vallási elképzelésnek a mibenlétét.⁵⁹ Ez sokakban ellenérzéseket is keltett, ahogy arról például egy korabeli antiklerikális írásban olvashatunk:

„A prédikáló székéből elhíttetik a szegény néppel (ti. a papok – F. K.), hogy a ki az összes titkait, családi magándolgait az ő fülébe nem súgja bele, az pokolba megy. Mi a pokol? A katekizmus erre a kérdésre így felel: „A pokol az a hely, a hol az elkárhozottak lelkei örökké kínlódnak.” Tudjátok mi ez a szó örökké? Elhíttitek-e azt, hogy a jóságos, bölcs, irgalmas isten, azért, mert a papnak nem mondjátok meg valamelyik bűnötöket, örök kínlódásra kárhoztat? Persze, hogy elhíttitek. Az emberi természet olyan, hogy

⁵⁶ Molnár–Meisermann 1925: 81.

⁵⁷ Vergote 2008: 87.

⁵⁸ Foucault 1999: 20–29.

⁵⁹ Saurer 1990b: 143–145.

ha valamit sokszor mondanak neki, utoljára elhiszi. Ezzel a gyónással a markában tartja a pap az asszonyt, az asszonynál fogva a gyermekeket, a családnál fogva a férfit is.”⁶⁰

Milyen megoldást kínált az egyház? Az érzékiség veszélyeinek fő ellenszerei a teljes elzárkózás, elfojtás és az érzelmek tudatos elnyomása voltak. A hívő lányoknak, asszonyoknak folytonosan azon kellett örködniük, hogy ezeket a védelmi funkciókat működésben tartsák, gond esetén pedig lelki vezetőjüktől kérjenek tanácsot.

Konklúzió

A tanulmányban középpontba állított katolikus ima- és elmélkedésszövegek, valamint az ezek mellett felvonultatott egyéb, katolikus források mind arra mutatnak rá, hogy Foucault represszióteóriája ebben a kontextusban is teljesen helytálló.

„A házaspár a modell, a norma, az igazság letéteményese, és csakis a házaspárnak van joga ahhoz, hogy beszéljen a titokról. Mind a társadalmi térben, mind otthon, a négy fal között, egyetlen elismert, hasznot hajtó és termékeny színhelye van csak a szexualitásnak: a szülők hálószobája. Minden, ami ezen kívül van, ködbe vész; az illemtudó viselkedés kerüli a testiséget, az illemtudó beszéd sterilizálja a nyelvet. Az öncélú szexualításra pedig – ha nagyon makacsodik, ha maga mutogatóbb a kellenél – egykettőre rásütik a természetellenesség szégyenbélyegét: ez meg is szabja státusát, és azt is, milyen büntetés jár érte.”⁶¹

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy – jóllehet a kora újkorban mind az állam, mind az egyház intenzívebbé tette a szexuális viselkedésről folytatott diskurzust – érdekük eltérő volt. Míg az állam a külső rend, a téma fiskális vonatkozásai miatt tartotta ezt fontosnak, addig a katolikus egyház az ember, tágabb vonatkozásban pedig a társadalom egészséges lelkiállapotának megőrzésére fókuszált.⁶² A korabeli katolikus egyházi érvrendszernek az egyik legélesebb sarokpontja a néhol állati-ként, néhol a házafél iránti engedelmességből elviselt rosszként megjelenő szexuális aktus bűnnel való összekapcsolása volt. A bűn elkerülésének legfőbb eszközeként a test tisztaságának túlfokozott mértékű elvárását állították. Különösen a fiatal lányok számára felkínált ima- és elmélkedésszövegekben jelent meg ez markánsan. A piedesztálra állított és szakralizált testi tisztaság leírásának metaforákból és kódolt

⁶⁰ Egy római katolikus polgár é.n.

⁶¹ Foucault 1999: 7.

⁶² Fuchs–Thomson 2005: 34.

célzásokból épített saját nyelvezete mind e köré a gondolat köré épült. Sem az eddig megismert korabeli neológ zsidó, sem pedig a protestáns imakönyvek szövegeiben nem kap olyan kiemelt szerepet a nemi erkölcsök védelmének a kérdése, mint a katolikusoknál. Véleményem szerint itt, tehát a hangsúlyok különbözőségében, a bűntudat belsővé tételében, a tabusítás fokában és mértékében ragadhatjuk meg a katolikus imakönyvekben közvetített álláspont legfőbb sajátosságait. E tekintetben az egyéb kiegészítésül idézett forrásszövegek sem hoztak más eredményt. Nyitva maradt azonban a kérdés: mennyire tudták a szövegek olvasóikat fegyelmezni, azaz a felkínált ideálképeket mennyiben és hogyan fogadta be az olvasó? Azt feltételezem, hogy sokszor szemérmes hallgatással, máskor az elvárások nyomasztó terhével és minden bizonnyal sok esetben az előírások ellenében megnyilvánuló természetes viszonyulással.

FORRÁSOK

- Ágoston Károly 1930: *Mária hú leánya. Kongregációi kalauz egyszersmind imakönyv minden kath. nő számára.* Szt. István Társulat, Budapest.
- Bangha Béla 1911: *Mi a kongregáció? Rövid kalauz a Mária-kongregációk számára.* Mária-Kongregáció; Pallas Nyomda, Budapest.
- Blaskó Mária 1923: *Imádság és élet, imák és tanítások hajadonok számára.* Szt. István Társulat, Budapest.
- Dr. Csaba Margit 1934: *Amit a nagyleánynak tudnia kell.* Szt. István Társulat, Budapest.
- Egy római katolikus polgár é.n.: *Halgassanak a papok! Miért prédikálnak a r. kath. Papok a polgári házasság ellen?* Budapest. (http://mtdaportal.extra.hu/books/Hallgassanak_a_papok.pdf – Letöltés: 2017. január 9.)
- Dr. Halász Pál: *Mária gyermeke. Imádságokönyv katolikus magyar leányok számára.* Budapest.
- Hock János 1903: *Ifjúsági imakönyv serdülő ifjak és leányok számára.* Budapest.
- Értékkereső. A szatmári egyházmegye papjai 1904-től. (https://www.google.hu/webhp?sourceid=chromeinstant&rlz=1C1AVSK_huHU709HU709&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=%C3%81goston+K%C3%A1roly+pap – Letöltés: 2017. január 9.)
- Frauhammer Krisztina 2013: *Az 1800 utáni imakönyvek adatbázisa.* (Online elérhetőség: <http://neprajz.bibl.u-szeged.hu/IMA/login.php> – Letöltés: 2017. január 9.)
- Intézeti imakönyv. A Miasszonyunkról nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek Társultában fennálló intézetek növendékeinek használatára.* Kalocsa.
- Jámbor László S.J. 1915: *Levelek egy Mária-leányhoz.* Kis könyvtár a katolikus hívek számára 8. Jézustárs., Budapest.
- Dr. Komócsy István 1908: A gyermekek nemi fölvilágosítása. *Katolikus Szemle* (22.) 4. 405–416.

- Kunszigethy Mihály 1883: *A Kath. anya imádsága Szent Anna anyánk példája után vagyis: útmutatás szent Anna követésére és tiszteletére. Épületes, oktató- és imakönyv arák, férjezett nők, özvegyek, különösen pedig a szent Anna egyleti tagok számára.* Budapest.
- Dr. Láng Incze 1902: *Venite Adoremus! Katolikus oktató- és imádságoskönyv a tanulóifjúság számára.* Szt. István Társulat Budapest.
- Magyar Ferenc 1895: *Prédikáció Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepére.* In: Magyar Ferenc: *Vasárnapi és ünnepi szent-beszédei. 1. köt.* Egri Egyházmegyei Irodalmi Egyesület, Érseki Lyc. Ny., Eger. 255–265.
- Molnár József – Meisermann Ignác 1925: *Égi orgona virágok. Imá és énekeskönyv.* Steinbrenner Ker. János Katolikus Könyvkereskedése, Budapest, New York.
- Niedermayer Antal 1903: *Magasztaljátok az Urat! Katolikus imádságos és énekeskönyv tanítónő- és óvónőképző-intézetek, polgári és felsőbb leányiskolák használatára.* Szeged.
- Sík Sándor – Schütz Antal 1913: *Imádságoskönyv egyszersmind kalauz a lelki életre.* Szt. István Társulat, Budapest.
- Szent Ágoston 2006: *Isten városáról. 3. köt.* Fordította: Dr. Földváry Antal. Kairosz, Budapest.
- Vetési József 1900: *A nőemancipáció. (Harmadik, befejező közlemény). Katolikus Szemle (14.) 10. 880–898.*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Beinert, Wolfgang 1984: *Himmelskönigin – Urbild der Kirche – Neue Frau. Die Wandlungen des Katholischen Marienbildes von der Gegenreformation bis um Ende des 20. Jahrhunderts.* In: Wolfgang Beinert (Hrsg.): *Maria. Eine ökumenische Herausforderung.* Pustet, Regensburg. 76–116.
- Bendel, Rainer 2007: *Liturgie, Predigt und Gebet.* In: Dienzelbacher, Peter (Hrsg.): *Handbuch der Religionsgeschichte im deutschsprachigen Raum, 1750–1900. Band 5.* Schöningh, Paderborn. 133–194.
- Brandt, Juliane 2005: *Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve. A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe.* In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Csokonai, Debrecen. 96–127.
- Brandt, Juliane 2004: *Nők a magyar protestáns imádságoskönyvekben a 19. század második felében.* In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. aug. 6–10.) előadásai. I–II.* Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest. 606–613.
- Bödeker, Hans Erich – Gerald Chaix – Patrice Veit (Hrsg.) 1991: *Le livre religieux et ses pratiques. Etudes sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne. Der Umgang mit dem religiösen Buch. Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit.* Veröffentlicht-

- chungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 101. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Dám Ince 1944: A „Hordozó Mária” valláséleti szerepe Mátraalján: tanulmány a lelképásztori néprajz köréből. Magyar Barát, Gyöngyös.
- Diós István – Viczián János (szerk.) 1993–2010: *Magyar Katolikus Lexikon* (MKL). Szt. István Társulat, Budapest.
- Foucault, Michael 1999: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest.
- Frevert, Ute 1986: *Frauen-Geschichte – Zwischen Bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit*. Suhrkamp, Berlin.
- Fuchs, Rachel G. – Victoria E. Thompson 2005: *Women in Nineteenth-Century Europe*. Palgrave, New York.
- Gergely Jenő 1999: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Pannonica, Budapest.
- Hull, Isabel V. 1988: „Sexualität” und bürgerliche Gesellschaft. In: Frevert, Ute (Hrsg.): *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 49–66.
- Kádár Judit 2014: Az elfojtás szerepe a társadalmi identitás létrehozásában. Büntudat és bűnhődés Kosáryné Réz Lola műveiben. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat (TNTeF)* (4.) 1. 28–43. (<http://tntefjournal.hu/vol4/iss1/kadar.pdf> – Letöltés: 2017. január 9.)
- Kay, Devra 2004: *Seyder Tkhines: The Forgotten Book of Common Prayer for Jewish Women*. The Jewish Publication Society, Philadelphia.
- Keszeg Vilmos 2008: *Alfabetizáció és írásszokások, populáris írásbeliség*. Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 3. KJNT; BBTE, Kolozsvár.
- Kratz-Ritter, Bettina 1995: *Für „fromme Zionstöchter” und „gebildete Frauenzimmer”. Andachtsliteratur für deutsch-jüdische Frauen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Olms Georg Verlag, Hildesheim–Zürich–New York.
- Müller Ildikó 2000: Az alap és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában. *Sic Itur ad Astra* 2000/3. 131–205.
- Saurer, Edit 1991: Versprechen und Gebote. Gebetbücher für Frauen. In: Bödeker, Hans Erik (Hrsg.): *Le livre religieux et ses pratiques. Études sur l’histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l’ époque moderne*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 335–358.
- Saurer, Edit 1990a: „Bewahrerinnen der Zucht und Sittlichkeit”. Gebetbücher für Frauen – Frauen in Gebetbüchern. *L’Homme. Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft* (1.) 1. 37–59.
- Saurer, Edit 1990b: Frauen und Priester. Beichtgespräche im frühen 19. Jahrhundert. In: Dülmen, Richard van (Hrsg.): *Arbeit, Frömmigkeit und Eigensinn. Studien zur historischen Kulturforschung*. Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main. 141–171.

- Schlögl, Rudolf 1995: Sünderin, Heilige oder Hausfrau? Katholische Kirche und Weibliche Frömmigkeit um 1800. In: Götz von Olenhausen, Irmtraud (Hrsg.): *Wunderbare Erscheinungen*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, Wien. 13–49.
- Szigeti Péter 2002: A szexualitás nyilvánossága a századforduló Budapestjén. *Médiakutató*, 2002 tavasz. (http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_01_tavasz/07_szexualitas_nyilvanos – Letöltés: 2017. január 9.)
- Szilágyi Vilmos 2005: *Szexualpszichológia*. Tankönyv és dokumentáció. Medicina, Budapest.
- Sz. Kristóf Ildikó 1995: „Istenes könyvek – ördögös könyvek” (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján). In: *Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon*. Népi kultúra – népi társadalom XVIII. Akadémiai Kiadó, Budapest. 67–104.
- Szinnyei József 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Hornyánszky, Budapest. (<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> – Letöltés: 2017. január 9.)
- Tóth György 1996: *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 1996.
- Pléh Csaba 2010: *A lélektan története*. Osiris, Budapest.
- Puskás Attila 2010: Emlékkonferencia Schütz Antal (1880–1953) születésének 130. évfordulója alkalmából. *Teológia* 3–4. 159–160.
- Varró Ágnes 2007: A Mária-kongregációk és a Mária-lányok társulatának erkölcsnevelő törekvései és hatása a székesfehérvári egyházmegyében. *Alba Regia* 36. 191–194.
- Vergote, Antoine 2008: *Bűntudat és vágy. A vallásos szemlélet és torzulásai*. Fordította Karsai Gábor munkájának felhasználásával Mohi Zsolt. Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet, Budapest.
- Weissler, Chava 1998: *Voices of the Matriarchs: Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*. Beacon Press, Boston.

ABSZTRAKTOK

Bálint Angelika

„*A nyomornak nincs mit kockáztatnia*”

A kriminalizáció logikája a szegénység 20. század eleji ábrázolásaiban

A társadalom peremhelyzetben élő tagjaival szemben napjainkban is létező jelenség az előítéleteken alapuló kriminalizálás. Ez a gyakorlat nem új keletű, a nagyvárosok társadalmi problémáinak felszínre kerülésével párhuzamosan jelentek meg a szegénységet övező sztereotípiák is. Jelen tanulmány a 19–20. század fordulóján népszerű, kifejezetten egy műfaj, a szociális riport példáján keresztül elemzi, miként jutottak az újságírók arra a következtetésre, hogy a nélkülözés elkerülhetetlenül bűnözői életformához vezet. A szerzők érvelési technikáinak vizsgálata során arra is választ keres, miként viszonyult a budapesti szegénységről tudósító szociális riportok képe a korabeli társadalompolitikai elképzelésekhez. Tábori Kornél, Székely Vladimír, Balla Jenő és Antal Gézáne műveinek szegénységábrázolása némileg ellentmondásos. Valamennyien sötét képekkel ecsetelték az olvasóik számára ismeretlen világot, a megbotránkoztatás és a kriminalizáció azonban egyúttal figyelemfelkeltés eszközei is voltak: a veszélyek hangsúlyozásával párhuzamosan a segítségnyújtás fontosságára is rámutattak.

Bálint Petra

„*Csak valamennyire, de egészen lopásnak sehogy sem ösmerhetem.*”

A bűnösség kérdése és határai a 18–19. századi köznép körében

A tanulmány során Heves és Külső-Szolnok vármegyében 1770 és 1850 között lezajlott büntetőpereken keresztül ismerhetjük meg a korban megjelenő bűnfogalmakat és a bűnhöz való hozzáállást, példákat hozva mind a népi, mind pedig a hivatalos jogi, bírósági gyakorlatra. A cél az átlagemberek felőli közelítés, a hivatalos jogi gyakorlat hétköznapi életben való megélése. A levéltári kutatás során a következő kérdések merültek fel: a vizsgálat alá vett korszak mindennapi életében milyen helyet foglalt el a bűn, a bűnözés, hogyan gondolkodtak róla, és hogyan kezelték azt? Milyen viszonyban állt a lokális jogszokás, erkölcsi rendszer a hivatalos eljárásomóddal? A nép mindig is bizalmatlan volt a tételes joggal szemben, nem ismerte azt, s mivel sokáig hiányzott a felülről ható jogi szabályozás, a faluközösségek megalkották saját szabályrendszereiket.

A három kiemelt büntípuson keresztül – 12 eset részletes elemzésével – mind a bíróságok helyi működése, mind a nép jogismerete megjelenik. A tulajdon ellen elkövetett bűntetteket ismertetve többféle lopásfogalommal találkozhatunk, ahol például a gyűjtögetés, a találás, és a jogos elvétel tényezői keverednek egymással, s okoznak problémát az elkövetők számára, akik tettüket sokszor természetesnek véve kerültek összetűzésbe a hatóságokkal. A gyilkosságokon keresztül leginkább a közösségi erkölcs és az elvárt magatartásformák jelennek meg előttünk, mint például a jó feleség képe. A hivatalos joggal együtt általánosságban a közösség is elítélte a gyilkosság tényét, de egyes esetekben a tettes bűnösségét mégsem érezték teljesen jogosnak. A nemi erőszakkal foglalkozó fejezet a bírósági hozzáállás vizsgálatát kívánja érzékeltetni, amely esetben zavaros eljárás és kérdéses ítélethozatal rajzolódik ki számunkra. A gyerekekkel és nőkkel szembeni erőszakot alapvetően elítélték, ez utóbbit azonban a bántalmazott nők nem minden esetben tudták bizonyítani, igazukat nehezen tudták érvényesíteni.

A kutatás alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nép számára a bűn megítélése relatív volt, de keretet adott hozzá a jelenlévő erkölcsi elvárás és a hagyományos gondolkodásmód követése, melyek segítségével megőrizhették a közösség működőképességét. A hivatalos jogalkotással szemben állva sokszor sajátos elképzelésekkel álltak a mindennapokban előforduló bűntettekhez, így a hivatalos joggal való kapcsolatuk ingadozó volt, ám nem minden esetben ellentétes.

Bezsenyi Tamás

„Nem szabad minden egyszerű tolvajlásból rendszer-ügyet csinálni.”

A szocialista kori magánkereskedelem és állami vendéglátás területén jelentkező szervezeti és szervezetséget mutató bűnelkövetői hálózatok összehasonlítása

A Kádár-korszak első felében a szervezeten történő bűnelkövetés nem valósulhatott meg a társadalmi tulajdon szerepe és az állami érdekeltségű szervezetek közrehatása nélkül. A piacgazdaság viszonyai között alkalmazott kriminológiai fogalmak, mint a szervezett és a szervezeti bűnözés átalakítva, de főbb jellemzőiket megtartva alkalmazhatóak a szocialista kori bűnözői hálózatokra, amelyek közül jelen esetben két büntetőeljárás emeltem ki; egy országos jelentőségű vendéglátó-ipari vállalatvezető esetét, valamint egy megyei illetékességű zöldségkereskedő törvénysértő kereskedését. 1960-as évek első felében az állam még centralizálta a kialakuló szállodaipart, illetve a termény-nagykereskedelmet, így mindkét esetben lehetőségük volt informális kapcsolati tőkéjükkel élve jelentős haszonnal és lobbierővel működni az adott gazdasági szektorban. A két ügy eltérő módon érinti

a szocialista állam működését, és míg az egyik eset szervezeti, a másik szervezett bűnözésként értelmezhető, ugyanakkor mindkét eset jelzi az igazságszolgáltatás korlátait, a büntetőeljárást pedig egy együttműködési csatornaként is lehet értelmezni a terheltek és az eljáró hatóság között.

Frauhammer Krisztina

A test a Szentháromság temploma (Normaszegő szexualitás?)

Tanulmányomban a címben szereplő, az egyház által évszázadok óta formált toposzt értelmezem a 19–20. század fordulóján (1865–1935) Magyarországon kiadott katolikus, elsősorban nők és fiatal lányok számára összeállított imakönyvek szövegein keresztül. Azaz nem egy, a katolikus egyházhoz kapcsolódó teológiai tételt szeretnék bemutatni, sokkal inkább azokat az álláspontokat, amelyekkel a hívő találkozhatott a mindennapi vallásgyakorlást segítő ima- és elmélkedésszövegek olvasása közben. A női alfabetizáció szintjében bekövetkező kedvező változások, az imakönyvek populáris jellege, valamint tömeges termelése alkalmassá tette e műfajt arra, hogy a klérus eszközként használja fel az egyház álláspontjának közvetítésére. Úgy vélte, az imák és elmélkedések gyakori újraolvasása, a gyakori gyónás és áldozás az egyik leghatékonyabb eszköze lehetett az elvárások és kötelességek memorizálásának. Ideálja az a lány, illetve nő volt, aki vágyait elnyomva folytonosan a Szentlélek befogadására készítette fel a testét és lelkét. Középpontban a tisztaság erénye állt. Minden további erényt ebből eredeztettek, így szinte görcsös félelemmel igyekeztek óvni a nőket a szexualitásnak még csak a gondolatától is. Az érzékiség veszélyeinek fő ellenszerei a teljes elzárkózás, elfojtás és az érzelmek tudatos elnyomása voltak és ez az álláspont a vizsgált korszak egésze alatt változatlan maradt.

Gyöngyössy Orsolya

Adatok a római katolikus plébánosok erkölcsfegyelmezési gyakorlatának vizsgálatához a 19–20. században

A római katolikus plébánosoknak az egyházi jog szerint hatalmában (de jogában nem) áll a hívek erkölcsi élete feletti őrökös, szükség szerint az atyai megintés, figyelmeztetés. A házastársához hűtlen, családját elhagyó, vadházasságban élő, bármilyen más módon megbotránkoztató életet folytató (bántalmazó, káromkodó

stb.) tagokat a közösség elítélte. Ennek a morális ítéletnek kifejezésre juttatását jellemzően a paptól várták. Ez a „békéltető” szerepkör a pap hivatásának fontos része volt: nem csak az elégedetlenkedő hívek, de a kiegyezést óhajtó felek is felkeresték a plébánost, hogy tegyen ügyükben igazságot. A szerepkör maradéktalan teljesítését az egyházi feljebbvalók is számon kérték. Tanulmányomban a különböző erkölcsi vétségekben (káromkodás, erőszakoskodás) és a családi egységet veszélyeztető esetekben (házastársak békétlenkedése) alkalmazott módszereket és eljárásmodokat mutatom be 19. és 20. századi csongrádi példákon keresztül. A felvázolt körkép korántsem teljes vagy általános, inkább metszete a római katolikus lelkipásztorok mint „erkölcsbírók” által használt fegyelmezési eszközök lehetséges tárházának. A felsorolt adatok elsősorban erkölcs- és mentalitástörténeti adalékként szolgálnak.

Kovács Janka

Nyomor, bűn és kiszolgáltatottság. Női szerepek a londoni „alvilágban” a 16–17. századi irodalmi források tükrében

A tanulmány címében jelzett hívószavak – a nyomor, a bűn és a kiszolgáltatottság – a korabeli (populáris) irodalom tükrében a 16–17. századi Anglia alapélményeinek tekinthetők. A gazdasági, demográfiai és társadalmi változások, illetve az ezek nyomán felmerülő problémák, így a munkanélküliség, a migráció és a szegénység nyomot hagytak a korszak irodalmában. A tanulmányban e nyomok rekonstrukcióját kísérem meg a társadalmi rend felforgatásáért felelőssé tett nők egy csoportja, a bűnelkövető nők vizsgálatával.

A tanulmány fókuszában két, egymástól szándékolt üzeneteikben, kivitelezésükben és megcélzott olvasóközönségükben eltérő műfaj áll: a korszakban népszerű balladairódalom (*broadside ballads*), illetve a bűnözők hierarchiáját és különböző altípusait bemutató *rogue literature*. E művek, amellet, hogy az alvilág részletes bemutatására törekedtek a különböző bűn- és bűnözőtípusok leírásával és e (fiktív) világ bonyolult viszonyrendszerének feltárásával, gyakran hangsúlyozták a bűn, a haszontalanság, a munkanélküliség és az elszegényedés kapcsolatát. A londoni bűnözés világába a *rogue literature* mellett betekintést nyújtanak a szerkezetüket, tipográfiai kivitelezésüket és nyelvi regiszterüket tekintve kevésbé kidolgozott balladák is. E röplap formában nyomtatott, illusztrált kiadványok szinte minden botrányos esetre azonnal reflektáltak és könnyen hozzáférhető, liminális (átmenet az írásbeli és a szóbeli műfajok között) műfajként szinten mindenhol jelen voltak.

A női bűnözők (tolvajok, gyilkosok) és különösen a „természetellenes” bűnököt elkövetők (férj- és gyerekgyilkosok) fontos szerepet játszottak mindkét típus esetében, ezért a tanulmány fő célja annak rekonstrukciója, hogy e sajátos „feje tetejére állított világban” milyen viszonyban állt egymással a norma és a deviancia, illetve, hogy e narratívák miként konstruálták meg a társadalmi rend felforgatójának tekintett természetellenes, barbár és kegyetlen nő alakját.

Kökényessy Zsófia

Család és normaszegés Szent Ágoston *Vallomásaiban*

A késő antikvitás (3–6. század) az a korszak, amelyben a klasszikus világ normái – a testről alkotott felfogás, a házasság, az intimitás és az aszkézis – a keresztény tanítások hatására átértékelődnek. Ekkor változik meg a régi római családmódel, és a kereszténység legmagasabb normájává válik az aszkézis. Szent Ágoston *Vallomásaiban* megjelenik a késő antik társadalom keresztmetszete, így jelen tanulmány ezen alkotáson keresztül vizsgálja a késő római családi normákat, valamint azt, hogy a keresztény szerzetesség mennyiben jelentette e normák megszegését. Szent Ágoston férfi–női szerepekre, családképre és vágyakra visszavezethető normaszegéseit, szüleivel kapcsolatos megfigyeléseit ismerteti és elemzi, ugyanis ezeken keresztül tetten érhető gondolkodása a helyesen megélt szerepekről, valamint az ebből következtethető normákról. A tanulmány arra keresi a választ, hogy az egyházatya hogyan mutatja be az általa normálisnak vagy a normától eltérőnek értékelt családi viszonyokat, emberi kapcsolatokat, férfi–női szerepeket. Mindez összefüggésben áll-e a késő antik társadalmi berendezkedéssel, vagy éppenséggel ellentmond annak, valamint hogyan vélekedik ezekről: mit tartott követendőnek, elfogadhatónak, normának, és mit tartott a normától eltérőnek? Milyen értékrendet, normarendszert fogalmaz meg, és hogyan lesz Szent Ágoston maga normarendszerré azáltal, hogy megtestesíti ezt a változást?

Lászlófi Viola

A nemzet történeéséből tudományos csaló – a magyar Osszián-történet

A 19. századi kurucromantika két kulcsdarabja, a Thaly Kálmán szerkesztésében 1872-ben megjelent *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, valamint az ugyancsak Thaly szerkesztette, 1885-ben kiadott *Irodalom- és*

műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból című kötet volt. Azok a kuruc költemények, amelyeket Thaly ezekben a munkákban közölt, hamar ismertségre tettek szert, és mindjárt elfoglalták helyüket a nemzeti irodalmi kánonban. 1913-ban azonban, évekkel Thaly halála után Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos filológiai kutatásai feltárták, hogy az előbb említett kötetekben közölt kuruc balladák egy része – még hozzá éppen azok, amelyeket mind az olvasóközönség mind a tudomány a legnagyobbra értékelt – hamisítvány, és valójában Thaly Kálmán költői tehetségét dicséri. Bár a filológiai kritikát érdemben senki nem cáfolta, az eredetiség-vita még sokáig elhúzódott, és Thaly cselekedetének többféle értelmezése élt párhuzamosan. Az 1950-es évekre azonban a „fordított plágiumot” a tudományos normák szándékos áthágásaként értelmező diskurzus vált uralkodóvá, így diszkreditálták Thaly teljes tudósi munkásságát. A magyar Osszián-történet azzal végződött, hogy a tudomány kitessékelte a „fejedelem íródeákját” a haza nagy történetíróinak panteonjából.

Tanulmányomban arra szeretnék rámutatni, hogy a csaláson kapott tudós által normaszegőnek minősülő eljárással megtermelt tudás – mivel a nemzeti történelmi narratívába nagyon is jól illett – tovább élt. Thaly művei beszivárogtak az iskolai tananyagba, sőt az irodalom- és történettudományban is mint hiteles kuruc kori szövegemlékek bukkantak fel időről időre, még évtizedekkel később is. A normaszegő történész által létrehozott, de nagyon is normatív tartalmú tudást, találékony módszerekkel, de mondhatjuk úgy is: újabb normaszegésekkel évtizedeken keresztül sikerült megőrizni.

Molnár Dániel Márton

Deviancia, ideológia, politika – Az 1640-es évek új-angliai bestialitási hulláma

A puritánokként ismert angol telepesek erkölcsfelfogásáról az átlagembereknek az önmegtartóztatás, a már-már bigott vallásosság, a fegyelmezettség, törvénytisztelet, illetve a prüdéria jut eszébe. Ezt a benyomást erősítheti az is, ha megvizsgáljuk törvényeiket, amelyekkel nem csak köztörvényes eseteket, hanem ártalmatlannak tűnő dolgokat is szankcionáltak, mint az illetlen beszéd, a megbotránkoztató öltözet, szemüveg vagy álarc viselése. Az egyház rendszabályai és a világi ítélkezés szorosan összefonódtak. Törvényeik Nathaniel Hawthorne (1804–1864) *A skarlát betű* című regényéhez hasonló felfogású világot tárnak elénk. Ennek ellenére az erkölcsi jellegű törvényeket sokáig nem alkalmazták teljes szigorral. Mindössze néhány halálos ítéletet találunk nem köztörvényes ügyekben.

Ezek az ítéletek viszont időben egybeestek, az esetek pedig már-már egy boszor-

kányüldözés- vagy hisztéria-hullámot mutatnak, amelyek során nehezen hihető vádaknak esnek áldozatul olyan férfiak, akikben látszólag semmi közös nincs. Ha megvizsgáljuk az eseményeket, illetve a párhuzamosan az anyaországban zajló történéseket, feltételezhetjük, hogy a perek a lakosság számára közvetített politikai indíttatású üzenetek voltak.

Polyák Petra

Társadalmi bíróságok a felsőoktatásban az ötvenes évek elején

A pártállam fegyelmezési mechanizmusainak markáns sajátossága volt a vétségek szankcionálásának irányított nyilvánossága. Ennek egyik leglátványosabb formája az ötvenes évek elején az üzemekben bevezetett társadalmi bírósági tárgyalások voltak, ahol elvben a vádlott közvetlen környezete, munkatársai közösen vitatták meg az elkövetett vétségeket, és határoztak szankcionálásukról. A társadalmi bíróságok nem tagolódtak a pártállam jogintézményei közé, megrendezésük elsősorban kettős nevelési céllal bírt. Egyrészt megkísérelte a normasértőt társai előtti „bűnbánatra” készíteni. Másrészt példát statuált a közösség számára: egyértelművé tette, hogy mi minősül normaszegésnek és demonstrálta a szankciórendszer működését, hogy megakadályozza a hasonló magatartásformák elterjedését. Sőt, a véleménynyilvánítás és a nyílt szavazás révén, azaz az egyetértés nyilvános kifejezésének kényszerítésével, a közösséget a fegyelmezési mechanizmusok közvetlen működtetésébe is bevonta, felruházva a döntés felelősségével.

A társadalmi bíróságok egyetemeken és főiskolákon való megjelenése egyenesen következett a felsőoktatás funkciójának szocialista értelmezéséből. A felsőoktatási intézmények ugyanis – akárcsak az üzemek – az ötéves terv részei voltak, olyan „munkahelynek” számítottak, ahol a diákok „munkája” a tanulás volt. A hatalom a hallgatók tanulmányi eredményét a szocializmus építésének kontextusában értelmezte. Az igazolatlan hiányzás, a bukás, de akár a jegyzetelés elmulasztása is a társadalmi-politikai rendszer ellenségeként tüntethette fel elkövetőjét. Társadalmi bíróság elé elsősorban a tanulmányi jellegű vétségek, illetve az osztályidegen származás eltitkolásával összefüggő ügyek kerültek, s ezeken belül is főként azok az esetek, amelyekről a fegyelmi bizottságok feltételezték, hogy nyilvános kitérgyalásuk leghatékonyabban szolgálja a kívánt kettős nevelő hatást.

A nyilvános tárgyalás a már lefolytatott eljárás megismétlését jelentette, nagyobb közönség előtt. A hagyományos fegyelmi tárgyaláshoz képest hozzáadott értéke elsősorban a közösség elítélő hozzászólásaiban rejlett. A tárgyalások lebonyolítói tudatosan törekedtek a véleménynyilvánítások kontrollálására. Pontosan

kijelölték a jelenlévők számára az elkövetett vétség értelmezési kereteit, ugyanakkor bátorították a különvélemények megfogalmazását is, annak érdekében, hogy az ítéletet ellenzők hiányos ideológiai felkészültségét és „helytelen nézeteit” leleplezhessék.

A társadalmi bírósági tárgyalásokon az oktatók és hallgatók számára a pártállam fegyelmezési mechanizmusai működésük közben váltak láthatóvá, melyeket a résztvevők egy része minden bizonnyal álságosnak érezhettek. Ha azonban nem akartak egy következő tárgyaláson maguk is a vádlottak padjára kerülni, különvéleményük kifejezésére elsősorban passzív eszközökkel élhettek. Ezeknek nyomai több tárgyalás dokumentációjában is fellelhetők, s arra utalnak, hogy a propagandisztikus ábrázolásokkal szemben a társadalmi bírósági tárgyalás nem egy közösségi önszabályozó intézmény, hanem a vélemények homogenizálását célzó nevelési színtér volt.

Steinmacher Kornélia

A boszorkányság 19. századi irodalmi tükre: Normaszegés és bűnbakképzés

Tanulmányomban Arany János *Vörös Rébék*, Mikszáth Kálmán *Galandáné asszonyom*, valamint Cholnoky Viktor *Polixénia kisasszony pöre* című munkái kapcsán mutatom be, hogyan jelenik meg az irodalomban a boszorkány alakja és a boszorkányüldözés jelensége, miként épül be a szépirodalmi szövegekbe a több száz éves képzetkör a népi hiedelmek és a teológiai eszmék metszetéből. Az értekezésben arra is kitérek, hogy miért lehetett a korszakban olyan népszerű ez a tematika, valamint, hogy a boszorkány képzetével közvetlenül és közvetett módon miként társul a társadalmi normák áthágása, a hagyományos női szerepektől, elvárt viselkedésmintáktól való eltérés. Munkámban a szövegelemzések kapcsán arra is igyekeztem rámutatni, hogy miként lesz a három irodalmi szövegben a boszorkányság hírében álló asszony alakjából bűnbak, s hogy ez milyen következményekkel jár az érintett, s adott közössége számára.

Szász Antónia

A kiberbűnözés társadalmi kontextusa

A kiberbűnözést módszerei, eszközhasználata, környezete, gyors terjedése, károkozásának rövid időn belül is számottevő mértéke, illetve társadalmi

megítélésének jellegzetességei megkülönböztetik más, hagyományosnak mondható devianciaformáktól.

A tanulmány áttekinti a kiberbűnözés megjelenését, főbb típusait és bemutat kiberbűnöző karaktereket. Vizsgálja a kiberbűnözés vonzerejét, valamint az elkövetők viszonyát saját tevékenységükhöz és azok következményeihez. Kitér az áldozattá válás okaira és körülményeire, a kiberbűnözés elleni fellépés nehézségeire, amelyhez hozzájárul mind a bűnözés speciális környezete, többnyire digitális/virtuális tere, mind határokon átívelő, globális, folyamatosan változó mivolta, a hálózatokon keresztül rendkívül gyors terjedése, a bűnözés anonim jellege, továbbá az áldozatok bizonyos jellemzői is.

A kiberbűnözés által okozott károk nagysága, súlyossága, a magánszemélyeket, intézményeket, illetve országokat érintő kockázatok mértéke igen jelentős. Ez értelemszerűen maga után vonná a kiberbűnözés általános és határozott társadalmi elítélését, a kiberbűnözők marginalizálását. Ugyanakkor a kiberbűnözés bizonyos fajtáit inkább egyfajta társadalmi elismerés kíséri. A kiberbűnözők nem deviáns karakterként tekintenek magukra (nagyobb részük más devianciaformákat el is utasít), büszkéek teljesítményükre. Ám nem csupán szűkebb köreikben áramlik feléjük elismerés. Filmek, könyvek készülnek tehetséges hackerekéről, vagy az ő közreműködésükkel megvalósuló akciókról; gyakorta a médiában is korunk „népi” hőseiként jelennek meg: a legmodernebb technológiák bravúros alkalmazóiként, vagy a fennálló társadalmi rend, illetve egyes alrendszerei elleni lázadás, kritika, bizonyos intézmények elleni fellépés, a társadalmi kontroll és visszacsatolás élharcosainak szerepében. Ez természetesen kihat a kiberbűnözés társadalmi megítélésére, a kiberbűnözők önképére, és ebből adódóan a kiberbűnözői viselkedés feltartóztatásának hatékonyságára is.

ENGLISH ABSTRACTS

Angelika, Bálint

„*Poverty has nothing to lose.*”

The Logic of Criminalization in the Representations of Poverty at the Beginning of the 20th century

Criminalisation based on stereotypes and bias is not uncommon in contemporary representations of the poor and marginalised. This practice is not new, it appeared parallel to the (social) problems emerging with urbanization. Based on a genre popular at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, the so-called *social report*, this article attempts to reconstruct the relationship between poverty and crime, as well as the method by which journalists drew their conclusions. What is more, through the analysis of the argumentative techniques of the texts, the descriptions of social reports and the theories of social policy can also be connected. However, the depictions of poverty in the works of Kornél Tábori, Vladimír Székely, Jenő Balla and Mrs Géza Antal are somewhat ambiguous. Most of them presented a rather grim image of this unknown world to their readers, though, with their shocking images and the techniques of criminalisation, they aimed to raise awareness. By emphasising the dangers of this world, they, at the same time, pointed at the importance of offering help to the poor.

Petra, Bálint

“*Maybe to Some Extent, But I Certainly Cannot Really Hold it a Theft.*”

The Question of Delinquency and Its Borders Among Common Folk at the Turn of the 18th and 19th Centuries

The article focuses on the notion of and attitudes towards crime, on the basis of court trials between 1770 and 1850, in Heves and Külső-Szolnok County. It brings examples to the practice of applying both common and official law. The main aim of the article is to approach the problem from the viewpoint of the common people and to reconstruct their everyday experience of official legal practice. During the archival research, the following questions have arisen: how was crime perceived and treated in the examined period? How could the links between local legal practice, moral belief system and official legal practice be reconstructed? Com-

mon folk were always distrustful towards the official practices. What is more, in most cases, it was not recognised by them and since official regulation was absent for longer periods of time, they were forced to create their own local 'legal code'.

Through three of the most common types of criminal acts – based on the thorough analysis of 12 cases – the workings of the local courts will be outlined, as well as the knowledge of the common people concerning legal matters. As for crimes against property, we encounter a number of definitions for theft, in which the notions of collecting, finding and 'rightful' stealing were mixed. The contrast between the common and official legal perception of such crimes has often caused problems for the offenders, as they believed their actions to be rightful based on their own code, which often did not match the ideas of the authorities. Through murder cases, the morals of the community and the expected forms of behaviour can be revealed, such as the image of the good wife. Whereas, the subchapter on rape aims to outline the thwarted nature of official legal practice, as the proceedings and the judgment in such cases was often confuse. Those committing crimes of violence against women and children were often convicted, however, rape in most cases was almost impossible for women to prove.

All in all, we can conclude that the attitudes to crime were often relative, though a legal and moral framework was available for the common folk, through which they could maintain the workings of their community. As opposed to official legal practice, they often had uniquely individual ideas about crime and criminal activity, thus their relation to official law was often ambiguous, but not in all cases contradictory.

Tamás, Bezsényi

"You Must Not Make a Political Case from Each Simple Theft"

Comparing Networks of Organised and Organisational Crime: Private Trade and National Catering Services in the Socialist Era

In the first half of the Kádár era, organized crime could not be realized without the involvement of state-owned organizations, or the use of social property. Criminological concepts, such as organized crime and organizational crime are generally used to describe criminal networks in a market economy, however, these concepts can be also applied with modifications to former socialist criminal networks.

In this study, I would like to present two such cases: the case of the head of a touristic company of nationwide importance, and the case of a vegetable trader of local importance, who conducted illegal trading. Both cases took place in the first

half of 1960s, when the state centralized the hotel industry, as well as the trading in agricultural produce. Therefore, both persons had the possibility to operate in the economic sector and gain a large profit by effective lobbying and using their social capital. The two cases represent the different characteristics of the operation of the socialist state, and while one of them can be defined as organizational crime, the other as organized crime. However, both cases show the limitations of jurisdiction, meanwhile prosecution can be understood as a form of cooperation between the accused and the authorities.

Krisztina, Frauhammer

The Body as the Temple of the Holy Spirit (Transgressive sexuality?)

This study attempts to interpret the topos, *the body as the temple of the Holy Spirit*, shaped by the Church over the centuries, through the texts of prayer books compiled mainly for Catholic women and girls in Hungary in the late nineteenth and early twentieth centuries (1865–1935). The favourable changes in the rate of female literacy, the popular nature of the prayer books and their mass production made this genre suitable for the use of the clergy as a tool for propagating the position of the Church. They thought that the frequent rereading of the prayers and meditations, the frequent confessions and the taking of the communion could be the most effective ways of memorising the expectations and obligations. The ideal was that the girl or woman, by constantly suppressing her desires, was prepared both in her body and soul to receive the Holy Spirit. The main focus was on the virtue of purity. All further virtues were regarded as offsprings of purity, and so they strove with fearful intensity to protect women from even the thought of sexuality. The main antidotes to the dangers of sensuality were complete isolation, suppression and the conscious stifling of emotions. Catholic girls and women had to be incessantly guarded to keep them safe, and in case of concern, the advice of their spiritual counsellor was to be sought.

Orsolya, Gyöngyössi

The Examination of Roman Catholic Vicars as Moral Guardians in the 19th and 20th Centuries

According to canon law, Roman Catholic vicars had the power (though not the legal right), to be the moral guardians of their followers, and as such, they could warn or admonish them. Those unfaithful to their partner, leaving their families, living in illegal marriages or otherwise transgressing the norms (violence, swearing) were morally judged by the community. The moral judgement was expected to be carried out by the vicar. This 'conciliatory' role was an important part of a vicar's vocation: not only the dissatisfied followers, but sometimes the disputant parties themselves asked for his mediation. The fulfilment of this role was expected of the vicars by their principals as well.

In the article, the main aim is to show the methods and procedures by which the vicars dealt with a variety of moral transgressions (swearing, violence), and the cases in which the unity of the family was threatened. The examples are taken from nineteenth- and twentieth-century Csongrád County. The current analysis cannot provide a complete image of the 'tools' applied by the vicars as the moral guardians of their community, rather, it adds to the understanding of this specific question in the context of the moral code and the history of mentalities.

Janka, Kovács

Misery, Crime and Defencelessness. The Representations of the Female Criminal in 16–17th-Century Popular Literature

In the mirror of contemporary popular literature, the three phenomena highlighted in the title can be perceived as the fundamental experiences of sixteenth- and seventeenth-century England. The economic, demographic and social crises, such as un- or underemployment, vagrancy, migration and poverty, left a distinct mark in the literary works of the period. In this paper, my main aim is to reconstruct some of these perceptions with a special focus on disorderly women, who were allegedly responsible for the subversion of patriarchal, social and natural order.

Along with the aforementioned 'downward tendencies' in society, two important genres, dealing with the workings of the criminal underworld, rose in importance: the so-called rogue literature and broadside ballads. The diverse forms of criminal activity stood in the focus of rogue literature, as well as the various types of criminals, organised almost in all cases into a strict hierarchy. The emphasis was

often on the relations between notions such as usefulness, idleness, unemployment, pauperization and crime. The most emphatic characteristic of these works was the pursuit to classify and stratify the world of criminals: by assigning a place to each of the known types, all criminals had a distinct role to play in a strict (reversed) hierarchy.

Though different in layout, structure, linguistic register and thematic focus, broadside ballads can provide an important insight into the world of crime in late Elizabethan and Jacobean London as well. As the marketing strategy of these leaflets was built on a kind of ‘instant sensationalism’, they were suitable to report the most important, sensationalistic and scandalous events in the city. The ballads occupied a liminal position between the written and the oral genres, as well as between the literary and the journalistic, hence they can serve our pursuit to trace – as Peter Burke put it – the ‘stereotyped perceptions of social reality’.

Female roles and the figure of the female criminal occupied a unique position in the narrations of both rogue literature and broadside ballads, thus the main aim is to reconstruct how the writers of these texts imagined and constructed the figure of the ‘monstrous female’. Throughout my analysis, I take the generic and structural differences, as well as the differing audiences of the two genres into consideration as they could add minute, but valuable details to our understanding of the problem. What is more, the relations between norm and deviance can also be commented on. This question is more relevant in the case of rogue literature, as female roles within the reversed hierarchy could be perceived as the ‘mirror versions’ of the roles they occupied in the normal, everyday, non-criminal hierarchy.

Zsófia, Kökényessy

Family and Transgression in Saint Augustine’s *Confessions*

The Late Antiquity, from the third to the sixth century AD, is the period during which the classical norms – the perception of the body, marriage, intimacy and asceticism – were reevaluated due to the impact of Christian teachings. The old Roman family model was transformed and Christian asceticism became the highest norm. In Saint Augustine’s *Confessions*, the norms of Late Antique society are displayed. Thus, the aim of this paper is to investigate the norms of the Late Antique family, and how Christian monasticism meant the violation of these. It also analyses Saint Augustine’s transgressions which are not inseparable from the observation of his parents, male–female roles, the family scene and his desires. Through these, Augustine’s ideas and convictions of the family norms are revealed. The

purpose of this paper is to show how Saint Augustine presents family roles and relationships, as well as to find out whether there is any relation or contradiction to the Late Antique social structure in his work. The article also aims to answer how Saint Augustine himself became the norm through embodying this transformation from the Late Antique to the new Christian models.

Viola, Lászlófi

From the Historian of the Nation to a Fraud in Academics: the Hungarian Ossian

To the Literary History of the Tököly and Rákóczi Era (1872) and *Studies in Literary and Cultural History in the Rákóczi Era* (1885) were two famous studies on 'kuruc' poetry. Both were written by Kálmán Thaly, the celebrated Hungarian historian and politician. Thaly and the poems published in the appendices of these books acquired fame in a relatively short span of time, and occupied an esteemed position in the Hungarian national canon. However, after Thaly's death in 1913, the philological analyses of Frigyes Riedl and Vilmos Tolnai proved that a considerable number of these poems, and on top of that, all the most highly esteemed pieces, are fakes, and, in fact, they were Thaly's own works. Although philological criticism was not confuted, the controversy about the origins of the poems remained unresolved for a long time, and several interpretations of Thaly's fraud prevailed at the same time. By the 1950s, the deliberate violation of the scientific norms became the dominant explanation for Thaly's 'inverse plagiarism', therefore the Hungarian Ossian story ended with the discreditation of the historian's complete oeuvre.

The purpose of this paper is to demonstrate that the knowledge produced by violating scientific norms lived on, because it conformed to the national historical narrative. Thaly's texts were utilized in school books, moreover, from time to time, even decades later, they appeared in scholarly works – especially in historical and literary – as genuine sources of the 'kuruc' era.

The knowledge created by fraud was kept alive and perpetuated by further transgressions of norms in successive decades.

Dániel Márton, Molnár

Deviance, Ideology, Politics – Bestiality in New England in the 1640s

The settlers of New England, known as pilgrims or puritans, are remembered for their strictness, bigotry and religiousness. Their laws and rules show us a distinct world, the image of which is very similar to the world presented in Nathaniel Hawthorne's famous novel, *The Scarlet Letter*. However, the theory and practice of law do not always correspond to each other. If we read through the court records, we can see that most cases, usually offenses against the moral code, were not as severely punished as the laws would imply.

However, during the 1640s, a witch-hunt began on the settlements. People were tried for unusual criminal acts, and for the first time, people were sentenced to death not for murder, but for breaking the moral code. The accusations and trials happened randomly, but sources and the contemporaneous events of Old England might allow us to hypothesize that, perhaps, not the crimes committed by settlers, but political circumstances and ideologies led to the tragic events.

Petra, Polyák

'Social Courts' in Higher Education During the Early 1950s

The manipulated publicity of the retaliation system was one of the most prominent characteristics of the disciplinary mechanisms in the Hungarian one-party state. The most spectacular forms were the so-called 'social courts' in factories. Formally, these were not legal institutions, but an informal forum, where those who belonged to the immediate surroundings of the accused – first of all, his colleagues – discussed his delicts, and decided upon the appropriate sanctions. These 'courts', as social institutions, aimed at a double disciplinary effect. On the one hand, social courts tried to force repentance out of the accused in the very presence of his co-workers. On the other hand, it was a demonstration for the public: they made it evident what was considered deviant, they demonstrated the workings of the informal system of social sanctions, and aimed to prevent similar acts in the community. Moreover, by the implementation of the mechanisms of public deliverance and open voting, they made it inevitable for the community to be considered part of the 'juridical' process and thus somehow share responsibility for the verdict.

The appearance of social courts in the system of higher education was an inevitable consequence of the communist interpretation of the functions of higher

education in general. Similarly to the factories, the institutions of higher education formed part of the communist five-year plans, these institutions were therefore also considered 'factories', where the students' 'work' was to learn. Thus, the students' school records were interpreted within the context of the process of the building of socialism. Truancy, a failed class, or even neglecting taking notes could make the 'delinquent' seem as the enemy of the whole social-political system. Most of the cases brought to 'social courts' were academic misdemeanors or were related to the concealment of one's class background (being 'class-alien'), especially if they were considered useful by the proctors to fulfil the aforementioned double-edged disciplinary aims.

Public 'social courts' were basically the reproduction of formal legal processes carried out by official proctor committees, but in the presence of a much larger audience. Thus, the most important effect of this procedure came from the derogatory comments made by the members of the community, though public opinion was consciously controlled by the organizers of the trials. Though the interpretative context of the misdemeanors were precisely set beforehand for participants, the formulation of individual opinions was encouraged, so that 'inappropriate sentiments' and other ideological 'faults', as well as the identity of opinion leaders could be unveiled during the event.

In 'social courts', the disciplinary mechanisms of the one-party state were shown in action. The events were probably considered by most participants as false, fake and untrue, but if they wanted to avoid being accused themselves, their opinion could only be expressed by indirect means, which could also be traced in the documents. This evidence supports the conclusion that the institution of 'social courts' was not self-regulatory, but a 'disciplining theatre' where opinions could be made homogeneous.

Kornélia, Steinmacher

Witchcraft in the Mirror of 19th-Century Literature: Transgression and Scapegoating

The focus of the article is the figure of the witch and the phenomenon of the witch-hunt, as well as their incorporation into literature, as reflected by the texts of János Arany, Kálmán Mikszáth and Viktor Cholnoky. Furthermore, an attempt is made to reconstruct the way in which this theme gained popularity in the nineteenth century, and how the figure of the witch was linked to the transgression of norms and the subversion of female ideals. Furthermore, by examining these three liter-

ary texts, I shall also focus on the process of scapegoating and its consequences to the individual and her community.

Antónia, Szász

The Social Context of Cybercrime

Cybercrime is distinguished from other forms of deviance by the methods, tools, environment and the fast spread of cybercrime, as well as the disproportionate amount of damage caused by it during a relatively brief time span, and the social attitudes towards it.

The article focuses on the history and main types of cybercrime, outlines several cyber-criminal characters and examines the 'lure of cybercrime', along with the relations of criminals to their own acts and their consequences. Additionally, it deals with the reasons and circumstances of becoming a victim, the hardships of fighting cybercrime, rooted in the special environment of criminal activity, the virtual space, its global character and fast spread through networks, the anonymity of cybercrime and certain features of the victims.

The extent and seriousness of the damages caused by cybercrimes and its risks for individuals, institutions and countries are significant. Obviously, this could infer negative attitudes to cybercrime and the marginalisation of offenders. However, cyber-criminals do not think of themselves in terms of deviance (most of them reject other modes of deviant behaviour) and tend to be proud of their achievements. What is more, not only their narrower circles are in awe of these accomplishments. Books and films are often made of talented hackers or actions they have taken part in, and contemporary media often shows them in the role of today's 'folk heroes', as they are able to apply even the most advanced technologies and sometimes lead rebellions or formulate criticism against social order or certain institutions. They are often perceived as the vanguards of social control. This, of course, has an impact on the social attitudes towards cybercrime and the efficiency of the battle against it.

Translation: Janka, Kovács

SZERZŐINK

Bálint Angelika • Az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Programjának doktorandusza. Kutatási területe a 19. és a 20. századi nagyvárosi szegénység és hajléktalanság.

Bálint Petra • Az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola Magyar és Ösz-szehasonlító Folklorisztika Doktori Programjának hallgatója.

Bezsenyi Tamás • Az ELTE BTK Atelier doktorjelöltje, az ELTE ÁJK Kriminológiai tanszék doktorandusza, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi karának tanársegédje. Kutatási területe a 20. századi magyar bűnözéstörténet, különös tekintettel a szocializmus és a rendszerváltás utáni időszak gazdasági és szervezett bűnözésére.

Frauhammer Krisztina • Etnográfus és történelem–német szakos tanár. Jelenleg az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport munkatársa.

Gyöngyössy Orsolya • Néprajz–filozófia szakos bölcsész. 2014-ben szerzett doktori fokozatot az SZTE Történettudományi Doktori Iskolájában. Jelenleg az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport munkatársa. Érdeklődésének középpontjában az alsópapság és a templomszolgák társadalmi szerepe, a szenttisztelet, szent látomások, halotti búcsúztatók, temetkezési szokások és vallási társulatok állnak.

Kovács Janka • Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Doktori Programjának hallgatója. Fő érdeklődési területe a kora újkori tudomány- és társadalomtörténet. Jelenleg a 18. században formálódó lélektudomány kérdéseivel foglalkozik.

Kökényessy Zsófia • Az ELTE BTK történelem mesterszakos, „Kulturális örökség története és gyakorlata” szakirányos hallgatója. Elsősorban a katolikus egyházi gyűjtemények helyzetével foglalkozik a Kádár-kortól napjainkig.

Lászlófi Viola • Az ELTE BTK történelem mesterszakos, „Kulturális örökség története és gyakorlata” szakirányos hallgatója. Jelenleg a 19–20. századi magyar történettudomány és nemzetépítés kapcsolatával foglalkozik.

SZERZŐINK

Molnár Dániel Márton • Az ELTE BTK Kora Újkori Magyar Történelem Doktori Programjának doktorandusza. Kutatási területe az idegenség a kora újkorban, különösen a magyarországi idegenek és beilleszkedésük a magyar társadalomba a 16–17. században.

Polyák Petra • Német–történelem szakos bölcsész és középiskolai tanár. 2009 és 2012 között a PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola Európa és a magyarság a 18–20. században programjának doktorandusza volt, 2009-től a PTE Egyetemi Levéltár levéltárosa.

Steinmacher Kornélia • Az ELTE BTK Késő romantikus és kora modern magyar irodalom doktori programjának doktorandusza, a balassagyarmati MNM Palóc Múzeum munkatársa.

Szász Antónia • Társadalomkutató. Az ELTE TTK matematika és az ELTE BTK kulturális antropológia szakán diplomázott. Tudományos fokozatát a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolájában szerezte 2012-ben.

